

TIVAT
BIZNIS
INFO
CENTAR

Strategija razvoja MMSP u Tivtu sa razvojem Biznis info centra do 2029.godine

Naručilac: Biznis info centar Tivat DOO

Tivat, novembar 2024.godina

Strategija razvoja MMSP u Tivtu sa razvojem Biznis info centra do 2029.godine

Radna grupa:

Prof. dr Anđelko Lojpur, rukovodilac

Prof. dr Nikša Grgurević, član

Vedran Božinović, Sekretar Sekretarijata za privredu, član

Ivona Petrović, VD menadžerke u Službi Predsjednika Opštine Tivat, član

Milijana Dubak, izvršni direktor DOO "Biznis info centar" Tivat, član

Naša je sudbina u našim rukama. Imamo talent, hrabrost i viziju da uspješno oblikujemo svoju budućnost. Ovim strateškim programom zajednički se obvezujemo da ćemo odlučno služiti našim građanima i ostvariti naš temeljni cilj mira i blagostanja.¹

Naša vizija je bolja i kvalitetnija budućnost mladih generacija u Opštini Tivat pa samim tim i društva u cijelini, kroz razvoj na ličnom i profesionalnom planu, te osnaživanjem podrške preduzetništvu na način da i sami prepoznaju i iskoriste preduzetničku priliku.

¹ Priređeno prema: Strateški program EK za razdoblje 2024. - 2029. U Strateškom programu utvrđuju se prioriteti EU-a i njegove strateške smjernice za institucijski ciklus 2024 - 2029. Time će se usmjeravati rad institucija EU-a.

SADRŽAJ

POPIS SKRAĆENICA.....	vi
POPIS SLIKA.....	viii
POPIS TABELA	viii
POPIS GRAFIKONA	ix
0. PROJEKTNJI ZADATAK, PRISTUP I CILJANI ISHODI	1
0.1. Naručilac	1
0.2. Svrha i cilj izrade studije	1
0.3. Dokumentaciona osnova.....	2
0.4. Metodologija istraživanja.....	2
1. ANALIZA INSTITUCIONALNOG OKVIRA ZA RAZVOJ MMSP	4
1.1. Pravni okvir formulisanja podrške razvoju MMSP	4
1.2. Analiza institucionalnog okvira.....	4
2. ANALIZA DOSTIGNUTOG NIVOA RAZVOJA CRNE GORE.....	13
2.1. Ekonomska pozicija Crne Gore u međunarodnim okvirima	13
2.2. Jesenji izvještaj Svjetske banke za 2023.g.....	20
2.3. EBRD Transition Report 2023-2024.g.	23
2.4. OECD - Western Balkans Competitiveness Outlook 2024. - Crna Gora	23
3. MSP KAO POKRETAČI PRIVREDNOG RAZVOJA	26
3.1. Globalna slika značaja i podrške preduzetništvu.....	26
3.2. Privredni značaj, prednosti i ograničenja funkcionisanja mikro, malih i srednjih preduzeća - MMSP.....	33
3.2.1. MSP u Evropskoj Uniji	33
3.2.2. Strateški pravci razvoja MMSP preduzeća u Crnoj Gori	38
3.3. Ključna zapažanja vezano za izazove koji ometaju razvoj MMSP na Zapadnom Balkanu (ZB)	53
3.4. SWOT analiza poslovanja MMSP u Crnoj Gori.....	55
3.5. Nužnost reaktiviranja preduzetničke ekonomije	57
4. PREGLED STRATEŠKIH DOKUMENATA OPŠTINE TIVAT.....	59
4.1. Strateški plan razvoja Opštine Tivat	59
4.2. Strategija zapošljavanja Opštine Tivat 2021-2023.godine	62
4.3. Opštinska Strategija za mlade 2017-2021.godine	63
4.4. Elaborat o opravdanosti osnivanja preduzetničkog inkubatora u Opštini Tivat.....	64
4.5. "Biznis info centar" / BIC - lična karta.....	64

4.6. Struktura zaposlenih i nezaposlenih lica u Opštini Tivat.....	66
4.7. Opšti podaci o privrednim subjektima u Tivtu	70
5. AKCIONI PLAN PODRŠKE PREDUZETNIŠTVU U OPŠTINI TIVAT.....	76
5.1. Glavni izazovi koji stoje pred potencijalnim preduzetnicima.....	76
5.2. Strateške politike Evropske Komisije.....	77
5.3. Strategija razvoja MMSP Crne Gore 2023-2026.g. strateški i operativni ciljevi	77
5.4. Program za unapređenje konkurentnosti privrede Crne Gore za 2023. godinu	79
5.5. EBRD-a u Crnoj Gori - strateški pravci razvoja MMSP.....	80
5.6. Preduzetničke inicijative i unapređenje statusa preduzetništva	81
5.7. Subjekti koji čine infrastrukturu za podršku preduzetništvu	83
5.8. Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP	85
5.9. Nosioци privrede u Tivtu i budući potencijali	86
5.10. Zanatstvo.....	88
5.11. Kulturno-kreativne industrije.....	89
5.12. Gejming.....	92
5.13. Poljoprivreda.....	93
5.14. Globalni i operativni ciljevi razvoja Opštine Tivat.....	96
5.15. Akcioni plan - Predlog operativnih aktivnosti.....	97
5.16. Preporuke vezano za implemenatciju Akcionog plana.....	101
5.17. Zaključak.....	103
5.18. Način izvještavanja i evaluacije	105
LITERATURA	107

POPIS SKRAĆENICA

Skraćenica	Značenje
BDP	Bruto društveni proizvod
CE	Cirkularna ekonomija
CROO	Centralni registar obveznika i osiguranika
CRPO	Centralni registar poreskih obveznika
EBRD	<i>European Bank for Reconstruction and Development</i> - Evropska banka za obnovu i razvoj
GCI	<i>Global Competitiveness Index</i> - Globalni indeks konkurentnosti
GDP	<i>Gross Domestic Product</i> - Bruto domaći proizvod
GII	<i>Global Inovation Index</i> – Globalni indeks inovacija
GSI	Global Sustainability Index - Globalni Indeks održivosti
HDI	<i>Human Development Index</i> – Indeks humanog razvoja
HI	<i>Happines Index</i> - Indeks sreće
IKT	Informaciono-komunikacione tehnologije
IMF	<i>International Monetary Fund</i> - Međunarodni monetarni fond
IPER	Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj
IR	Istraživačko-razvojna
JICA	<i>Japan International Cooperation Agency</i> - Japanska agencija za međunarodnu saradnju
KKI	Kulturno-kreativna industrija
LS	Lokalna samouprava
MFIC	<i>Montenegrin Foreign Investors Council</i> - Savjet stranih investitora Crne Gore
MMSP	Mikro, mala i srednja preduzeća
MMSPPP	Mikro, mala i srednja preduzeća i preduzetništvo
MSP	Mala i srednja preduzeća
NECI	<i>National Entrepreneurial Context Index</i> - Nacionalni indeks preduzetničkog konteksta

NFBS	<i>Non-Financial Business Sector - Nefinansijski poslovni sektor</i>
NSOR	Nacionalna strategija održivog razvoja
NUTS	<i>Nomenclature des unités territoriales statistiques</i> - Nomenklatura teritorijalnih jedinica za statistiku
NVO	Nevladina organizacija
PER	Program ekonomskih reformi
PPP	<i>Purchasing Power Parity</i> - Paritet kupovne moći (Indeks stvarne potrošnje)
SBA	<i>Small bussines Act</i> – Zakon o malim preduzećima
SEE	<i>Southeast Europe</i> - Jugoistočna Evropa
SEPA	<i>Single Euro Payments Area</i> - Jedinstvena eurozona za plaćanja
TBM	<i>Technology Business Management</i> - Upravljanje poslovnim tehnologijama
TEA	<i>Total Early-stage Entrepreneurial Activity</i> - Ukupna stopa preduzetničke aktivnosti u ranoj fazi
UNDP	<i>United Nations Development Programme</i> - Program Ujedinjenih nacija za razvoj
UNOPS	<i>United Nations Office for Project Services</i> - Kancelarija Ujedinjenih nacija za usluge upravljanja projektima
WB	<i>World Bank</i> - Svjetska banka
OECD	<i>Organisation for Economic Co-operation and Development</i> - Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj

POPIS SLIKA

Slika 1. Deset najsrećnijih i deset najmanje srećnih država	19
Slika 2. Pet zemalja u kojima su najpovoljniji uslovu za otpočinjanje biznisa	28
Slika 3. Radni prostor biznis centra Tivat	65
Slika 4. Radni prostor biznis centra Tivat	66

POPIS TABELA

Tabela 1. Rang lista država prema GDP per capita - US dolara u 2024. godini	14
Tabela 2. Rang zemalja u tranziciji - GDP/cap - US \$.	14
Tabela 3. Kretanje državnog i javnog duga za period 2022-2025. - osnovni scenario.....	16
Tabela 4. Rangiranje Crne Gore prema GCI 2020 - 2022.godine.....	17
Tabela 5. Globalni indeks održive konkurentnosti 2023.godine.....	18
Tabela 6. Poređenje indeksa održivosti Crne Gore i Slovenije.....	18
Tabela 7. Rangiranje vodećih država prema indeksu sreće (HDI).....	19
Tabela 8. Izgledi za Zapadni Balkan (ZB) u periodu 2021-2026.g.....	20
Tabela 9. Pregled ključnih razvojnih pokazatelja za Crnu Goru u periodu 2021-2026.g.....	21
Tabela 10. Kriterijumi za evaluaciju kvaliteta preduzetničkog procesa prema GEM-u.....	28
Tabela 11. Pregled principa prema SBA	36
Tabela 12. Kriterijumi za definisanje mikro, malih, srednjih i velikih preduzeća.....	41
Tabela 13. Pregled ključnih pokazatelja poslovanja MMSP u 2023. godini	41
Tabela 14. Struktura privrednih subjekata po regijama za period 2017-2022. godina	41
Tabela 15. Preference u pogledu sektora.....	43
Tabela 16. Evaluacija kriterijuma prema GEM primjenom metoda " <i>brainstorminga</i> "	44
Tabela 17. Aktivni poslovni subjekti po opštinama.....	47
Tabela 18. Podjela aktivnih poslovnih subjekata po sektorima djelatnosti u Crnoj Gori	49
Tabela 19. Ključna zapažanja vezano za izazove koji ometaju razvoj MMSP na Zapadnom Balkanu.....	53
Tabela 20. SWOT analiza MMSP	55
Tabela 21. Indikatori koji utiču na kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj u opštini Tivat.....	60
Tabela 22. Pregled broja zaposlenih po opštinama i veličini privrednih subjekata	66
Tabela 23. Broj nezaposlenih lica po opštinama avgust 2024.godine	68
Tabela 24. Pregled nezaposlenih lica prijavljenih za zaposlenje prema opštinama, nivou kvalifikacija obrazovanja i polu u mjesecu avgustu 2024.godine.....	69
Tabela 25. Pregled broja privrednih subjekata koji su predali finansijske iskaze, zaposlenih i zarada	70

Tabela 26. Pregled broja privrednih subjekata po opštinama i veličini privrednih subjekata	72
Tabela 27. Pregled podataka o broju privrednih subjekata, prihodima, zaradama, zaposlenima po sektorima djelatnosti u Tivtu.....	73
Tabela 28. Ostvarivost ciljeva Strategije MMSP 2023-2026.g. prema OECD kriterijumima..	79
Tabela 29. Definisanje prioriteta strategijom EBRD-a u Crnoj Gori	80
Tabela 30. Predlog preduzetničkih inicijativa	82
Tabela 31. Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP.....	85
Tabela 32. Broj preduzeća po sektorima djelatnosti.....	86
Tabela 33. Kulturna i kreativna zanimanja - sektori i zanimanja	90
Tabela 34. Broj poljoprivrednih proizvođača u Opštini Tivat.....	94
Tabela 35. Pregled aktivnosti u okviru operativnog cilja 1	98
Tabela 36. Pregled aktivnosti u okviru operativnog cilja 2	100

POPIS GRAFIKONA

Grafik 1. BDP po stanovniku (PPP).....	15
Grafik 2. Stopa rasta BDP u 2023.g.	15
Grafik 3. Bruto društveni proizvod Crne Gore u period 2018-2023.g.	16
Grafik 4. Stopa inflacije u 2023. i 2022.g.	17
Grafik 5. Inovativna aktivnost preduzeća u Crnoj Gori po vrstama	17
Grafik 6. Pregled stopa rasta i strukture BDP, aktuelna i projektovana stopa siromaštva i stvarna potrošnja per capita	21
Grafik 7. Rang Crne Gore (2021. i 2024.godine)	24
Grafik 8. Razvojne faze u preduzetničkom procesu.....	27
Grafik 9. Nacionalni indeks preduzetničkog konteksta.....	29
Grafik 10. Pregled lakoće za otpočinjanje biznisa	30
Grafik 11. Učešće preduzetničkih aktivnosti u početnoj fazi u periodu 2019-2022.g.....	30
Grafik 12. Struktura početnih preduzetničkih aktivnosti prema stepenu obrazovanja.....	31
Grafik 13. Struktura već pokrenutih biznisa prema polu (% muškaraca i % žena)	31
Grafik 14. Učešće MSP u EU-27	37
Grafik 15. Distribucija MSP u EU-27 po vrstama djelatnosti	37
Grafik 16. Usklađenost politike MMSP sa relevantnim politikama i strateškim dokumentima	39
Grafik 17. Ocjena kvaliteta funkcionisanja <i>sturt-up</i> -ova u Crnoj Gori prema SBA.....	40
Grafik 18. Koja vrsta finansijske/nefinansijske podrške bi bila potrebna? (u %)	42

Grafik 19. Koje vrste podrške su trenutno najpotrebnije MMSP u Crnoj Gori?	43
Grafik 20. Gustina preduzetništva po zemljama Zapadnog Balkana	44
Grafik 21. Evaluacija kriterijuma kvaliteta preduzetničkog procesa u Crnoj Gori primjenom metode “ <i>brainstorminga</i> ”	45
Grafik 22. Broj preduzeća za period 2019-2023.....	46
Grafik 23. Struktura preduzeća po veličini.....	46
Grafik 24. Poslovni prihodi 2019-2023.	46
Grafik 25. Neto rezultat u period 2019-2023.....	46
Grafik 26. Neto rezultat po veličini preduzeća.....	46
Grafik 27. Broj zaposlenih u period 2019-2023.....	46
Grafik 28. Veličina preduzeća prema broju zaposlenih	47
Grafik 29. Aktivni poslovni subjekti po godinama (2022. i 2023.).....	47
Grafik 30. Aktivni poslovni subjekti po sektorima djelatnosti u Crnoj Gori, 2023. godina	50
Grafik 31. Rangiranje zemalja iz okruženja prema lakoći poslovanja u 2020. godini	51
Grafik 32. Indeks lakoće poslovanja po pojedinim kriterijumima u Crnoj Gori.....	51
Grafik 33. MFIC po godinama od 2011-2023.	52
Grafik 34. MFIC po prioritenim područjima	52
Grafik 35. Struktura Strategije razvoja MMSP 2023-2026. godina	78
Grafik 36. Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP	86

0. PROJEKTNII ZADATAK, PRISTUP I CILJANI ISHODI

0.1. Naručilac

Naručilac predmetne studije je DOO Biznis info centar, Tivat u funkciji naglašenije potrebe i koncipiranja programa podrške preduzetništvu, te dizajniranja mape puta ukoliko bude potrebna.

Studija se naslanja na ranije izrađen i usvojen Elaborat o opravdanosti osnivanja biznis inkubatora u Opštini Tivat, što je i realizovano. Iskustveno podržana, ova inicijativa eksplicitno ističe potrebu da se prvenstveno podrži preduzetništvo mladih, zatim podjednako onih koji se već startovali i onih koji namjeravaju da pokrenu sopstveni biznis, bilo putem obuke, unapređene institucionalne podrške, olakšanih pristupa finansiranju, olakšanjem i uklanjanjem administrativnih procedura na nivou države i Opštine Tivat.

0.2. Svrha i cilj izrade studije

Cilj izrade ove studije je da se preciznije identifikuju realne potrebe i svrishodnost za podrškom preduzetništvu, obukom i razvojem i predloži adekvatan programski okvir podrške za realizaciju kako bi se preduzetnicima pomoglo da izgrade održive i kvalitetne biznise. Mada se u uvodu daje analiza makroekonomskog okvira Crne Gore, studija se u osnovi fokusira na lokalnu samoupravu (LS), pri čemu se u zaključnim nalazima saopštavaju u formi akcionog programa podrške preduzetništvu.

U funkciji nedvojbene svrshodnosti ističemo da sektor MMSP u Crnoj Gori u najvećoj mjeri dijeli sudbinu većine tih preduzeća u regionu Zapadnog Balkana (ZB), ali i razvijenih tržišta kao što je i jedinstveno tržište EU. U tom smisu analizom spomenutih iskustava uočeno je da postoji niz zajedničkih problema/izazova sa kojima se MMSP suočavaju i oni se uglavnom odnose na:²

- *Birokratiju na nacionalnom i lokalnom nivou i potrebu da se promoviše;*
- *Transparentnost i pravnog i regulatornog okruženja;*
- *Pristup finansijama i troškovi kapitala;*
- *Dostupnost savremenih tehnologija;*
- *Razvoj novih znanja i vještina i razvoj novih zanimanja za korišćenje novih tehnologija, posebno usmjerenih ka održivom i zelenom razvoju;*
- *Finansiranje istraživanja i razvoja;*
- *Slabosti u transportu i infrastrukturi;*
- *Ograničene informacije o mogućim dobavljačima, tržištima i klijentima.*

Upravo u navedenom kontekstu ovaj dokument ima ambicije da konceptualizuje strateške pravce i konkretne programske intervencije u cilju prevazilaženja opštih problema sa kojima se suočavaju mikro, mala i srednja preduzeća (MMSP), ali i vrlo specifičnih, vezanih za okvirne uslove politike MMSP, kao i programske podrške usmjerene na prevazilaženje izazova sa kojima se ova grupacija preduzeća suočava u Crnoj Gori, ovaj put konkretnije u Opštini Tivat.

Pored navedenog, cilj provedene analize je sagledavanje saradnje između nacionalnih i lokalnih aktera, a sve u smislu unapređenja poslovnog ambijenta koji utiče na dalji razvoj MMSP sektora u Crnoj Gori. Ujedno, skenirano je trenutno stanje, sa ciljem da se identifikuju ključne prepreke kao i prostor za unapređenje međusobne saradnje svih aktera uključenih u podršku razvoju MMSP sektora. Dat je osvrt na trenutne zakonodavne i strateške okvire,

² UNOPS. (2022). *Analiza podrške razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori kroz prizmu saradnje između lokalnih i nacionalnih partnera*. Podgorica, april 2022. Izrađeno u okviru projekta „Norveška za vas – Crna Gora“. <https://norveskazavas.me/uploads/files/133-628-nfy-mne-analiza-podrske-razvoja-mikro-malih-i-srednjih-preduzeca-v2.pdf>

analizirane su povratne informacije koje smo prikupili od relevantnih stejkholdera i dati su primjeri najboljih praksi koje su do sada zapažene na lokalnom nivou.

U skladu sa prethodno navedenim, Obrađivač studije je nastojao da u formi predloga programske podrške ukaže kako da ustanovimo praktične mehanizme i izgradi preduzetničke kompetencije za upravljanje izazovima koji se pojavljuju u realnom svijetu. U svemu tome, posebno je važan prijedlog oblika podrške i procesa realizacije, koji treba da uzme u obzir specifične lokalne izazove u opštini Tivat, jer *“isto rješenje ne odgovara svima”*.

Konačno, kada je svrha izrade u pitanju, ova studija s obzirom na dostupnost relevantnih izvještaja, analiza i podataka iz oblasti podsticanja razvoja preduzetništva i pružanja podrška mikro, malim i srednjim preduzećima, može korisno da posluži, podjednako donosiocima odluka na nivou lokalne samouprave, tj. Opštine Tivat i nadležnom Ministarstvu ekonomskog razvoja, a što se u krajnjem svodi na osnaživanje ovog sektora koji je ključan za ekonomski razvoj Crne Gore.

0.3. Dokumentaciona osnova

U predmetnoj studiji provedeno istraživanje je okosnica strateških analiza i u tom smislu ista pruža potrebne činjenice kojima se podržavaju navedeni zaključci, preporuke, odnosno mjere, sve skupa uzeto akcioni plan. Dostupni dokumenti i podaci su razmatrani na bazi intenzivnih lokalnih i *back office* istraživanja, a analizom su, u mjeri u kojoj je to bilo dostupno, obuhvaćeni sljedeći izvori:

- *pregled dostupnih statističkih podataka u pokušaju da se bolje razumije koja ekonomska okruženja podržavaju preduzetništvo;*
- *dokumenta i kopije, bilo javno dostupnih, bilo internih dokumenata;*
- *podaci i informacije prikupljeni kroz komunikaciju sa raznim institucijama i pojedincima koji pružaju opšte i specifične informacije vezane za studiju;*
- *podaci i informacija prikupljene iz dokumenata i sastanaka sa relevantnim osobama iz opštine Tivat, javnih preduzeća i državnih institucija;*
- *podaci prikupljeni anketiranjem budućih preduzetnika i privrednika koji već posluju u vezi sa pokretanjem novog preduzetničkog inkubatora;*
- *ankete potencijalnih preduzetnika u cilju ustanovljavanja i razumijevanja njihovih potreba;*
- *podaci agencije za statistiku i druge institucije za prikupljanje službenih podataka, podaci i informacije iz ministarstava i javnih agencija i preduzeća;*
- *podaci i informacije iz agencija i udruženja, Privredne komore i MONSTAT-a;*
- *podaci i informacije strateških dokumenata Opštine Tivat i ostalih opština;*
- *učenje i iskustvo stečeni iz drugih projekata i akademske literature, da bi se izbjeglo ponavljanje grešaka,*
- *podaci i podloge iz prostorno planske dokumentacije, strateških dokumenata i baznih studija - podaci iz stručnih časopisa, i naučnih publikacija;*
- *podaci iz programa ekonomskih reformi Crne Gore (PER), WB (World Bank – Svjetska banka), EBRD (European Bank for Reconstruction and Development - Evropska banka za obnovu i razvoj), IMF (International Monetary Fund - Međunarodni monetarni fond) i dr.*

0.4. Metodologija istraživanja

Metodologija korišćena tokom pretmentog istraživanja zasniva se na primjeni pristupa kombinovanih više kvalitativnih i kvantitativnih metoda. Na početku, su analizirana zakonska

i strateška rješenja, razvojni programi, izvještaji, kao i postojeći podaci i druga dokumenta koja se tiču pitanja poslovnog ambijenta i uticaja na poslovanje MMSP.

Kao što naučno istraživačka metodologija nalaže, u istraživanju smo pošli od teorijskih priloga na temu preduzetništva, poslovanja i razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća. U tom smislu metodologija naučno-istraživačkog rada u ovoj monografiji obuhvatila je primjenu više naučnih metoda. Tako je metod deskripcije poslužio da se ukaže na ulogu i značaj malih i srednjih preduzeća (MSP) u savremenim tržišnim ekonomijama, da se predstave i analiziraju mogući načini finansiranja i osnovne prednosti i nedostaci alternativnih izvora finansiranja preduzeća, opišu problemi finansijske podrške i drugo. Induktivno - deduktivni metod omogućio je donošenje zaključaka i sugerisanje osnovnih preporuka i smjernica u procesu jačanja preduzetničke podrške MMSP. Korišćenjem statističko-matematičkih metoda analizirali smo prikupljene ankete, čime smo provjerili dobijene podatke i kasnije ih koristili kao informacionu osnovu na bazi koje smo izvodili zaključke i ostvarivali osnovne ciljeva istraživanja.

Naša osnovna impresija je da domaći „teoretičari” svoju primarnu aktivnost na ovu temu temelje na više ili manje kvalitetnom prevođenju i preuzimanju onoga što je o ovome napisano u svijetu. Po nama, pokazalo se da “domaće nauke i teorije” nema, a korisno bi bilo da posjedujemo, kvalitetnija empirijska istraživanja specifičnosti razvoja preduzetništva i malih i srednjih preduzeća, pogotovo što se nalazimo u procesu tranzicionih promjena. Ovakvo stanje vjerovatno je rezultiralo time da se kod nas u procesu koncipiranja i sprovođenje sistema podrške razvoju preduzetništva i podsticanja razvoja MMSP u praksi uključi nedovoljan broj domaćih akademskih stručnjaka i da se aktivnost prebaci na učesnike raznih radionica u organizaciji stranih institucija.

Dragocjenu empirijsku osnovu pronašli smo u studijama koje su međunarodne institucije sprovodile kako u našoj tako i u drugim zemljama u razvoju, Zapadnom Balkanu i drugo. Smatramo da su ova terenska istraživanja rađena s ciljem obezbjeđivanja kvalitetne empirijske osnove za konkretne mjere i akcije, ali i s namjerom snimanja stanja kod nas. Konačno, jedan od problema s kojim smo se suočili u istraživanju je evidentan nedostatak kvalitetnih baza podataka, bez kojih nema studioznih analiza, a time ni racionalnih odluka, niti odlučnih akcija.

U kreiranju Strategije realizovan je princip usklađenosti što znači da je strategija pripremljena u skladu sa svim prioritetima i ciljevima krovnih strateških dokumenata Crne Gore, kao i sa ostalim relevantnim strateškim dokumentima Opštine Tivat, čime se izbjeglo preklapanje aktivnosti ili kontradiktornosti.

Sastavni dio Strategije čini *Akcioni plan za period 2023-2029. godina*, u okviru kojeg su svi strateški i operativni ciljevi razvijeni kroz konkretne, pojedinačne aktivnosti, predstavljajući način na koji se sprovode utvrđeni operativni ciljevi u okviru svakog strateškog cilja, nadležne institucije za sprovođenje svake pojedinačne aktivnosti, rok za realizaciju aktivnosti i iznos i izvor sredstava potrebnih za njihovu realizaciju. Dodatno, na nivou operativnih ciljeva su utvrđeni indikatori učinka koji služe za praćenje nivoa implementacije Strategije, dok je za svaku od aktivnosti definisan indikator rezultata kojim se prati ostvarenost svake pojedinačne aktivnosti.

Napomena:

Obrađivači studije nisu vršili posebnu provjeru dokumenata i informacija dobijenih od strane trećih lica, zvaničnih organa Opštine Tivat, Blznis info centra i drugih relevantnih institucija i preuzetih sa Interneta, te se ne mogu smatrati odgovornim za apsolutnu tačnost ovog dokumenta. Za bazične podatke pribavljene iz službenih publikacija navedeni su pojedinačno relevantni izvori, tako da ne mogu biti odgovorni za bilo kakvu štetu koja može da nastupi usljed greške, propusta ili netačnog iznošenja činjenica od strane Naručioca i drugih trećih lica. U konačnom, odgovornost za postupanje po ovom dokumentu, donošenje odluka i slično, spada na teret Naručioca studije.

1. ANALIZA INSTITUCIONALNOG OKVIRA ZA RAZVOJ MMSP

1.1. Pravni okvir formulisanja podrške razvoju MMSP

U vezi sa navedenim podnaslovom, ističemo da Crna Gora spada u zemlje koja politiku MMSP definiše strateškim dokumentom,³ a ne kroz jedinstveni zakon, pri čemu imamo u vidu horizontalni karakter politika i specifične, relevantne komponente razvoja koje proizilaze ili imaju tijesne veze sa drugim politikama razvoja i važećom pravnom regulativom.

Pored toga, pravni okvir predmetne studije u osnovi se zasniva na dokumentu *“Strateški plan razvoja opštine Tivat za period 2024-2029.godina”*, odnosno u funkciji je realizacije Akcionog plana predviđenog istom. Pri tome, isti metodološki uvažava odredbe *“Uredbe o načinu i postupku izrade, usklađivanja i praćenja sprovođenja strateških dokumenata”*, te smjernice iz *“Metodologije razvijanja politika, izrade i praćenja sprovođenja strateških dokumenata”*.⁴ Navedena metodologija uređuje izradu svih strateških dokumenata u Crnoj Gori, čime jasno definiše Zakonodavni i institucionalni okvir sistema strateškog planiranja u Crnoj Gori, principe na kojima počivaju strateška dokumenta, korake u procesu izrade strateških dokumenata i obavezan sadržaj strateških dokumenata.

Pobliže, kada je u pitanju važeća domaća pravna regulativa vezano za MMSP, osnovni zakon je Zakon o privrednim društvima Crne Gore (*“Službeni list CG”*, br. 65/20 i 146/21), dok se klasifikacija preduzeća na MMSP definiše u Zakonu o računovodstvu (*“Sl. list CG”*, br. 145/21). Pored toga, podaci o godišnjem i mjesečnom broju zaposlenih dobijaju se na osnovu evidencije regulisane Zakonom o evidencijama u oblasti rada i zapošljavanja (*“Sl. list CG”*, br. 69/03; *“Sl. list CG”* br. 45/12), a vode se u Centralnom registru poreskih obveznika (CRPO), Centralnom registru obveznika i osiguranika (CROO) (*“Sl. list CG”* 45/08; 80/08; 15/09; 43/09; 32/10). Konačno, podaci koji se tiču brojnosti, geografskog rasporeda po regijama i opštinama, te više pokazatelja ekonomske prirode u kontinuitetu su predmet saopštenja koje objavljuje Monstat.⁵

1.2. Analiza institucionalnog okvira

Analizom institucionalnog okvira obuhvaćeni su dostupni, ključni evropski i crnogorski razvojni strateški dokument u funkciji koncipiranja podrške MMSP u Opštini Tivat. Tako, u funkciji što potpunijeg obuhvata zvaničnih razvojnih dokumenta koje je pripremila Vlada Crne Gore i druge relevantne državne institucije, analizirali smo više dokumenata sistemskog karaktera. Pregled istih na nivou naslova dajemo u prilogu ovog elaborata, a svodni, kraći prikaz jednog broja od značaja za predmetno istraživanje dajemo u sljedećem dijelu elaborata.

³ Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma. (2023). *Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća Crne Gore 2023-2026*. <https://biznis-api.gov.me/media/files/1683635038-nacrt-strategije-razvoja-mmssp-u-crnoj-gori-2023-2026.pdf>

⁴ Generalni sekretarijat Vlade. (2020). *Metodologija razvijanja politika, izrade i praćenja sprovođenja strateških dokumenata*. Službeni list Crne Gore, br. 54/2018. <https://javnepolitike.me/wp-content/uploads/2020/11/Metodologija-razvijanja-politika-draft3-preview-22SEP20.pdf>. Preuzeto 17. februara 2022.

⁵ Monstat. (2024).

Strateški plan razvoja opštine Tivat za period 2014-2029.g.⁶

U okviru ove studije definisan je opšti strateški cilj: **“Razvoj Tivta utemeljen na principima održivosti uz unaprijeđenje kvaliteta života građana, očuvanje životne sredine, digitalnu transformaciju i atraktivan poslovni ambijent”**. U skladu sa navedim globalnim izvedena su četiri specifična strateška cilja.

Cilj 1: Unaprijeđenje životnih i radnih uslova izgradnjom, obnavljanjem i razvojem infrastrukture, javnih objekata i površina;

Cilj 2: Unaprijeđenje uslova u oblastima kulture, sporta i obrazovanja u cilju poboljšanja kvaliteta života građana i raznovrsnosti ponude grada;

Cilj 3: Unaprijeđenje oblasti zaštite životne sredine i povećanje stepena energetske efikasnosti;

Cilj 4: Kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj.

Strategija za mlade 2023-2027.g.⁷

Vizija Strategije: **“Mladi su prepoznati kao značajan resurs i faktor našeg društva čiji je glas uvažen, doprinos cijenjen i inicijative podržane. Mladi su kreatori i kreatorke društvenog ambijenta u kojem ostvaruju svoja prava i pune potencijale”**.

Strategija za mlade 2023-2027.godine je strateški odgovor na trenutni kontekst u kojem se mladi nalaze u crnogorskom društvu. Strategija jasno prepoznaje mlade kao značajan resurs i faktor našeg društva, te predviđa uspostavljanje mehanizama i pristupa omladinskoj politici koji će omogućiti da se ostvare njihova prava, uvažavaju iskustva, stavovi i glas mladih, cijeni njihov doprinos i podrže njihove inicijative.

U odnosu na definisani ključni problem određen je strateški cilj: **Izgradnjom održivog međuresornog sistema podrške mladima stvoriti mogućnosti za razvoj njihovih punih kapaciteta i aktivan doprinos razvoju društva.**

Na osnovu identifikovanog ključnog problema, uzroka i posljedica, a u skladu sa identifikovanim i priorizovanim izazovima, ovom Strategijom su definisana četiri operativna cilja i prateće mjere koje je potrebno ostvariti tokom perioda trajanja Strategije, i to:

1. Razvoj održivog sistema usluga za podršku mladima u procesu njihove tranzicije u odraslo doba;
2. Stvaranje uslova da mladi budu aktivni građani i građanke, uključeni/e u kreiranje i sprovođenje javnih politika;
3. Unapređenje položaja mladih, kroz međuresorni pristup;
4. Unapređenje normativno-institucionalnog okvira za sprovođenje omladinske politike.

⁶ Opština Tivat. (2024). *Strateški plan razvoja opštine Tivat za period 2024–2029* (str. 6). https://radiotivat.com/wp-content/uploads/2024/06/Strateski-plan-razvoja-opstine-Tivat-2024-2029_Nacrt-1.pdf. Ovaj strateški razvojni dokument će biti predmet posebne detaljnije analize u poglavlju četiri, što će biti od posebne koristi za potrebe koncipiranja predloga akcionog plana podsticaju razvoja preduzetništva.

⁷ Vlada Crne Gore. (2023). *Ministarstvo prosvjete Crne Gore i uprava za mlade i sport*. <https://www.gov.me/ms>.

Strategija digitalne transformacije Crne Gore 2022-2026.g.⁸

Strategija digitalne transformacije Crne Gore 2022-2026.godine predstavlja razvojni okvir koji definiše preduslove i inicijative potrebne za brzu adaptaciju u sve kompleksnije digitalno okruženje, te agilan i proaktivan razvoj digitalne Crne Gore. Sa efikasnim digitalnim okruženjem, koje će stvoriti pozitivne uticaje na ekonomski razvoj, doprinosi se i razvoju društva u cjelini. Ova strategija u skladu je sa strateškim opredjeljenjima Evropske unije, koja jasno ističe "zeleno" i "digitalno" kao centralne razvojne ciljeve kompletnog evropskog regiona. Za efikasan proces digitalne transformacije neophodan je doprinos i mobilizacija zaposlenih u državnoj i lokalnoj samoupravi, ali i opšte javnosti, građana, medija NVO, predstavnika privrede, sindikalnih organizacija, akademske zajednice i međunarodne organizacije.

Digitalni kompas za 2030. - Digitalna decenija Evrope: digitalni ciljevi za 2030.g.⁹

Ovim dokumentom predstavljena je vizija digitalne transformacije Evrope do 2030.godine. Strategija služi kao svojevrsni digitalni kompas koji je fokusiran na četiri osnovna aspekta: vještine, infrastruktura, vlada i biznis. U okviru iste navodi se da polovina rasta produktivnosti dolazi od ulaganja u informaciono-komunikacione tehnologije (IKT). Sa druge strane, digitalna ekonomija stvara 5 novih radnih mjesta za svaka 2 izgubljena "off-line" radna mjesta.

Među ciljeve Evropske unije do 2030.godine ubrajaju se i to da usluge računarstva u oblaku budu na nivou od 75% od ukupnog broja evropskih preduzeća (trenutno stanje je 26%). Očekuje se da će više od 90% preduzeća dostići makar osnovni nivo digitalnog intenziteta, a koji podrazumijeva dostupnost 12 različitih tehnologija na nivou preduzeća (pristup internetu, broj internet stručnjaka, veb stranice sa naprednim funkcijama, *cloud computing*, slanje e-računa itd.). Očekuje se da digitalna transformacija doprinese kvalitetu u sektorima proizvodnje, zdravstva, građevinarstva, poljoprivrede i mobilnosti. U kompletnom procesu digitalne transformacije upravo start-up biznisi i mala preduzeća imaju ključnu ulogu, iz razloga što su ključni izvor inovacija i najfleksibilnija su. Očekuje se da će uz pomoć preko 200 digitalno inovativnih centara i industrijskih klastera, mala preduzeća do 2030.godine imati snažnu podršku za digitalizaciju poslovanja.

Digitalna agenda za Zapadni Balkan¹⁰

Evropska komisija je 25. juna 2018.godine u Sofiji predstavila strateški važan dokument, tzv. "*Digitalnu agendu za Zapadni Balkan*". Cilj agende je doprinijeti tranziciji regije u digitalnu ekonomiju i donijeti dodatnu vrijednost u procesu digitalne transformacije, poput ekonomskog rasta, otvaranja novih radnih mjesta i boljih digitalnih usluga.¹¹ Inače, Digitalna agenda je zamišljena kao jedna od šest ključnih političkih inicijativa Evropske unije na Zapadnom Balkanu, a preostalih pet inicijativa su sljedeće: jačanje vladavine prava, podizanje

⁸ Vlada Crne Gore. (2022). *Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija*.

⁹ European Commission. (n.d.). *Europe's digital decade: Digital targets for 2030*. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en

¹⁰ Euractiv.rs. (2023, June 25). *Digitalna agenda za Zapadni Balkan*. Evropska komisija pokrenula Digitalnu agendu za Zapadni Balkan. <https://eupregovori.bos.rs/progovori>

¹¹ EUPregovori. (2018, August 20). *Šta podrazumijeva Digitalna agenda za Zapadni Balkan*. <https://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/arhiva-vesti/291/2018/08/20/sta-podrazumeva-digitalna-agenda-za-zapadni-balkan.html>

nivoa sigurnosti i kontrole migracije, socio-ekonomskog razvoja, saobraćajne povezanosti i uspostavljanje dobrih i mirnih susjedskih odnosa s ostalim državama.

Evropska industrijska strategija¹²

Evropska industrijska strategija je objavljena je 10. marta 2020.godine, a pod uticajem krize COVID-19 izvršeno je njeno ažuriranje kako bi se postigla relevantnost i efikasna podrška državama EU u njihovoj tranziciji na zelenu i digitalnu ekonomiju. *Budući da evropska industrijska strategija naglašava i podržava inovacije u različitim ekosistemima, MSP i fokusira se i na start-up preduzeća, ovaj dokument takođe predstavlja jedan od najvažnijih EU dokumenata koje treba slijediti.*

Industrijska politika Crne Gore 2019-2023.g.¹³

Između ostalog promoviše i podsticanje inovacija, transfer tehnologije i razvoj preduzetništva. Konkretno, **kroz strateški cilj 3** akcentuje se unapređenje infrastrukture za inovacije i saradnja naučno-istraživačkih institucija i preduzeća, jačanje administrativnih kapaciteta za pristup EU fondovima, razvoj institucionalne infrastrukture i usluga podrške za razvoj preduzetništva, razvoj zelene ekonomije i podrška diverzifikaciji ponude industrijskog sektora uz dinamičnu digitalizaciju društva i privrede.

Strateški program Evropske unije koji se tiče podsticanja sektora malih i srednjih preduzeća, a koji je dostupan i Crnoj Gori je **COSME - EU Program za konkurentnost preduzetništva i MSP**, koji ima za cilj jačanje konkurentnosti i održivosti preduzeća Evropske unije. Četiri su osnovna cilja ovog programa: unapređenje okvirnih uslova za konkurentnost i održivost malih i srednjih preduzeća uključujući sektor turizma, podsticanje preduzetničke kulture i promociju stvaranja i rasta MSP, poboljšanje pristupa finansijama za MSP i poboljšanje pristupa tržištu.

Strategija reforme javne uprave 2022-2026.g.¹⁴

U okviru strategije reforme javne uprave vizija je stvoriti odgovornu, profesionalnu i transparentnu upravu koja će služiti građanima, a koja će biti zasnovana na raznolikosti, ravnopravnosti, inkluziji, antidiskriminaciji i jednakim mogućnostima za sve. Strategijom je prepoznata i potreba da se omogući brže i jednostavnije pokretanje biznisa, stvaranje dodatne vrijednosti na tržištu uz razmjenu podataka uprave sa drugim zainteresovanim stranama. Pet je osnovnih strateških ciljeva reforme:

- a) Organizacija i rad javne uprave u funkciji potreba građana;
- b) Građani i privreda koriste kvalitetne usluge javne uprave;
- c) Profesionalna javna administracija;
- d) Transparentna i otvorena javna uprava;
- e) Planiranje politika sa građanima i za građane.

¹² European Commission. (n.d.). *European industrial strategy*. European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-industrial-strategy_en

¹³ Vlada Crne Gore. (2019). *Ministarstvo ekonomije*.

¹⁴ Vlada Crne Gore. (2021). *Ministarstvo javne uprave*. <https://www.gov.me/mju>.

Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2025.g.¹⁵

U Crnoj Gori je u 2016. usvojena Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine,¹⁶ koja predstavlja dugoročnu razvojnu strategiju Crne Gore kojom se definišu rješenja za održivo upravljanje sa četiri grupe nacionalnih resursa - ljudskim, društvenim, prirodnim i ekonomskim, kao prioritet ukupnog održivog razvoja crnogorskog društva.

SWOT analizom u okviru Strategije razvoja turizma Crne Gore prepoznate su slabosti turističke ponude poput visokog stepena zavisnosti od proizvoda „sunca i mora“, izražena sezonalnost, regionalna neujednačenost turističkog prometa, nedostatak kapaciteta za EU projekte, nedovoljan nivo digitalizacije, nizak nivo međusektorske saradnje i dr. Sa druge strane, kroz viziju razvoja turizma prepoznate su dimenzije održivog, inkluzivnog, zelenog i pametnog turizma.

Program podsticanja razvoja klastera 2017-2020.g.¹⁷

Cilj Programa podsticanja razvoja klastera u Crnoj Gori za period 2017-2020. godina, je finansijska podrška efikasnijem funkcionisanju inovativnih klastera i njihove bolje promocije, sve u pravcu ostvarivanja bolje konkurentne pozicije preduzetnika, MMSP na nacionalnom i međunarodnom tržištu.

Programom podsticanja razvoja klastera u Crnoj Gori doprinosi se realizaciji ciljeva Strategije regionalnog razvoja Crne Gore na nacionalnom nivou. Konkretno, za primorski region prioritetna oblast je „konkurentnost i inovacije“, te u sklopu toga **prioritet 1** jeste razvoj MSP i komplementarnih djelatnosti vezanih za turizam, što je moguće postići kroz povećanje konkurentnosti preduzeća udruživanjem u biznis klastere.

Takođe, doprinosi se realizaciji Nacionalne strategije zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa, te Strategije inovativne djelatnosti, Strategije razvoja prerađivačke industrije i Industrijske politike Crne Gore.

Strategija pametne specijalizacije Crne Gore 2019-2024.g.¹⁸

Crna Gora je prva zemlja kandidat za EU koja je u junu 2019.godine usvojila Strategiju pametne specijalizacije (S3) (2019-2024). Strategija pametne specijalizacije apostrofira novi model ekonomskog razvoja koji se temelji na podršci naučno-istraživačkim i inovativnim aktivnostima. Država se kroz prizmu pametne specijalizacije potencira kao zdrava, održiva i digitalizovana, čime postaje modernizovana i konkurentna.

Među ključnim sektorima rasta identifikuju se turizam, građevinarstvo i saobraćaj, uz stalan rast trgovine. Jak ekonomski potencijal identifikovan je u sljedećim sektorima: poljoprivreda i hrana, energija, informaciono-komunikacione tehnologije (ICT), prerađivačka industrija, medicina i kvalitet života, građevinarstvo i turizam.

Kao slabosti u pogledu pametne specijalizacije identifikovane su sljedeće:

¹⁵ Vlada Crne Gore. (2022). *Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine s Akcionim planom*. Ministarstvo ekonomskog razvoja. <https://www.gov.me/dokumenta/db71ea87-f50f-4aca-98ae-91d8af502816>

¹⁶ Vlada Crne Gore. (2016). Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine. <https://www.gov.me/dokumenta/67dc487e-097d-41d2-8fd5-7827a19a1f5a>

¹⁷ Vlada Crne Gore. (2017). *Ministarstvo ekonomije*.

¹⁸ Vlada Crne Gore. (2019). *Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija*. <https://www.gov.me/mps>

- Nedostatak „kritične mase” u naučnoj i istraživačkoj zajednici zbog fragmentacije i izolacije;
- Generalno nedovoljan prenos znanja i tehnologija iz evropskih centara znanja;
- Nedovoljno ulaganje i učešće javnog i privatnog sektora u aktivnostima istraživanja i inovacija;
- Slabe veze istraživačko-razvojnih (IR) institucija sa poslovnim sektorom;
- Nedostatak statističkih podataka o inovacijama i razvoju koji su usklađeni sa zahtjevima Evropske unije.

Koncept biznis inkubatora je na fonu razvoja tzv. pametnih gradova čiji efekti u praksi znače jačanje digitalne infrastrukture, optimizaciju saobraćaja, optimizaciju distribucije i potrošnje energije, preventivni pristup u očuvanju zdravlja, efikasnost u sakupljanju otpada, efektivnost u korišćenju vode i sl.

Konačno, kroz izradu strategije pametne specijalizacije definisana su četiri vertikalna prioritetna sektora (održiva poljoprivreda i lanac vrijednosti hrane; obnovljivi izvori energije i energetska efikasnost; novi materijali i održive tehnologije; i održivi i zdravstveni turizam) i jedan horizontalni prioritetni sektor, ICT.

Strategija razvoja ženskog preduzetništva Crne Gore 2021-2024.g.¹⁹

Ova strategija kroz definisani okvir, strateške ciljeve, mjere podrške uspostavlja osnove za efikasnu implementaciju politike u cilju jačanja konkurentnosti ženskog preduzetništva i efektivne javne politike koja promoviše i podržava žensko preduzetništvo.

Strategijom se definišu sljedeći strateški ciljevi usmjereni na efektivnu implementaciju politike ženskog preduzetništva:

- *Strateški cilj 1: Izgradnja ambijenta povoljnog za održivi razvoj ženskog preduzetništva;*
- *Strateški cilj 2 Obezbjedivanje boljeg pristupa finansijama i jačanje konkurentnosti ženskog biznisa;*
- *Strateški cilj 3: Zagovaranje interesa i pozicioniranost žena preduzetnica.*

Strategija za cjeloživotno preduzetničko učenje Crne Gore 2020-2024.g.

Ovaj strateški dokument daje značaj konceptu razvoja konkurentnosti kroz razvoj i implementaciju programa za podsticanje preduzetništva u ključnim sektorima (IKT, zelena ekonomija, digitalna ekonomija, kreativne industrije itd.). Imajući u vidu obuhvat i kompleksnost ove oblasti, pored nacionalnih krovnih dokumenata, osnov za definisanje politika i mjera za jačanje konkurentnosti MMSP uključuje i ključne politike za primjenu najboljih praksi u Evropskoj uniji, kao što je nova Industrijska strategija za globalno konkurentnu, zelenu i digitalnu Evropu.

Program za privlačenje digitalnih nomada u Crnu Goru do 2025.g.²⁰

Boravak digitalnih nomada, kako se ističe, doprinosi misiji javne uprave Crne Gore da zemlju približi e-svijetu i da zemlja kao takva bude uticajnija u digitalnoj eri. Takođe, transfer znanja dolaskom digitalnih nomada dolazi do izražaja kroz razvoj novih ideja za unapređenje i kreiranje e-rješenja, koja zemlju mogu učiniti konkurentnijom i uspješnijom u ekonomskim

¹⁹ Vlada Crne Gore. (2021). *Ministarstvo ekonomskog razvoja*. <https://www.gov.me/mek>

²⁰ Vlada Crne Gore. (2021). *Ministarstvo javne uprave*. <https://www.gov.me/mju>

aktivnostima. Pored toga, dolazak digitalnih nomada za Crnu Goru znači i veliki promotivni turistički potencijal, koji se može pozitivni odraziti i na investicioni imidž države.

Cilj programa jeste da se kroz benchmarking zemalja koje su iskusne u ovom segmentu (Estonija, Gruzija, Hrvatska), doprinese rastu broja digitalnih nomada u Crnoj Gori, sa pratećim pozitivnim indikacijama po ekonomiju u cjelini.

Pored navedenog, treba istaći da digitalni nomadi stvaraju značajnu dodatnu vrijednost konzumiranjem dobara i usluga u zemlji boravka, čime dodatno podstiču lokalno preduzetništvo. Transfer znanja doprinosi jačanju startapova, kao i razvoja novih ideja od značaja za zajednicu.

Program podsticanja inovativnih startapova u Crnoj Gori 2018.g.²¹

Program podsticanja inovativnih startapova ima za cilj uspostavljanje atraktivnih okvirnih uslova za crnogorski inovativni ekosistem, s fokusom na startapove. To znači uklanjanje zakonskih barijera, razvoj naprednih finansijskih šema, podsticanje i privlačenje talenata - kako bi se intenziviralo kreiranje znanja i nove vrijednosti, preduzetnička kultura i pristup tržištima za inovativne i preduzetničke projekte.

Crna Gora je izgradila određene elemente svog inovacionog sistema, ali je inovativno-preduzetnička zajednica još uvijek nedovoljno razvijena i treba da bude bolje povezana. Započeti su projekti u preduzetničkom sektoru, naučno-istraživačkom sektoru i sektoru visokog obrazovanja, koji predstavljaju osnovu za preduzetničku privredu zasnovanu na inovacijama. Određeni mehanizmi podrške (edukacije, mentorstva, konferencije, takmičenja) pokrenuti su iz državnog sektora, civilnog sektora ili korporacija.

Pored Naučno-tehnološkog parka, podršku u sistemu inovativne djelatnosti u Crnoj Gori pruža i nekoliko aktera iz poslovnog i civilnog sektora: Biznis start-up centar Bar, Regionalni Biznis Centar Berane, Biznis Centar Podgorica, Biznis Inkubator Cetinje, Digitalna fabrika M-Tel, Digitalizuj. Me, Beta-Bar, kao i poslovne asocijacije: Privredna komora Crne Gore, Unija poslodavaca, Montenegro biznis alijansa, Asocijacija menadžera Crne Gore, Američka privredna komora i drugi.

Kada govorimo o inovacijama, u 2020. godini usvojena su dva nova zakona, Zakon o podsticajnim mjerama za razvoj istraživanja i inovacija i Zakon o inovacionoj djelatnosti Crne Gore, koji otvaraju nove mogućnosti razvoja

Završni izvještaj o sprovođenju strategije razvoja MMSP u Crnoj Gori 2018-2022.g.²²

Predmetni Izvještaj predstavlja analizu ostvarenih strateških ciljeva, mjera i aktivnosti u 2022. godini, kao i osvrt na ključna dostignuća za cjelokupan period važenja strateškog dokumenta. Tako je za 2022. godinu, planirana realizacija 93 aktivnosti, gdje je 79 aktivnosti uspješno realizovano ili se realizuje u kontinuitetu, dok 14 planiranih aktivnosti nisu realizovane. Procenat ispunjenosti planiranih aktivnosti predviđenih za 2022. godinu iznosi 84,94%.

²¹ Vlada Crne Gore. (2018). *Ministarstvo nauke*.

²² Vlada Crne Gore. (2022). *Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma*.

Strategija razvoja mikro, MMSP u Crnoj Gori 2023-2026.g.²³

Opšti cilj politike MMSP definisane ovom Strategijom MMSP jeste težnja da se ojača sektor MMSP da može da predstavlja pokretačku snagu u transformaciji/tranziciji Crne Gore ka digitalnoj i održivoj ekonomiji. Ovaj proces je iniciran realizacijom prethodnog strateškog dokumenta, a ova Strategija obezbijuje još snažniji iskorak u tom pravcu. Na tim osnovama, posebno imajući u vidu nestabilne i teško predvidive uslove poslovanja na globalnom nivou, ključnu promjenu kao posljedicu uspješnog podsticanja razvoja predstavlja transformisan sektor MMSP koji je sposoban da ublaži negativne posljedice izazvane eksternim promjenama.

Akcioni plan za sprovođenje strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022, za 2021-2022.

Akcioni plan za sprovođenje Strategije za 2022. godinu definiše mjere za realizaciju kroz strateških cilja i pripadajuće operativne:

SC 1. Jačanje MMSP politike i unapređenje okruženja za razvoj MMSP i preduzetništvo.

- *Stvaranje podsticajnog pravnog okvira i pojednostavljanje administrativnih procedura prema potrebama MMSP;*
- *Unapređenje pristupa izvorima finansija za MMSP;*
- *Dalji razvoj sistema za podršku preduzetničkom ekosistemu.*

SC 2. Jačanje konkurentnost MMSP. Operativni ciljevi:

- *Jačanje unutrašnjih performansi preduzeća;*
- *Unapređenje inovativnosti MMSP;*
- *Digitalna transformacija biznisa;*
- *Razvoj zelene ekonomije.*

SC 3. Promocija MMSP i preduzetništva, poslovno povezivanje i lakši pristup novim tržištima.

- *Dalji razvoj postojećih klastera i formiranje novih;*
- *Podrška internacionalizaciji MMSP.*

Nacionalna strategija održivog razvoja 2030.g.²⁴

Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine (NSOR) utvrđuje principe, strateške ciljeve i mjere za dostizanje dugoročnog održivog razvoja crnogorskog društva, uzimajući u obzir postojeće stanje i preuzete međunarodne obaveze, prioritarno Agendu Ujedinjenih nacija za održivi razvoj do 2030.godine.

Riječ je o krovnoj, dugoročnoj razvojnoj strategiji Crne Gore, koja se odnosi na ekonomiju i životnu sredinu, na nezamjenljive ljudske resurse i dragocjeni društveni kapital. Strategijom se definišu sljedeći strateški ciljevi: unapređenje stanja ljudskih resursa; podrška vrijednostima, normama i obrascima ponašanja značajnim za održivost društva; očuvanje prirodnog kapitala; uvođenje zelene ekonomije; unapređenje upravljanja za održivi razvoj. Navedeni strateški ciljevi postavljaju odgovarajući okvir i komplementarni su sa Strategijom

²³ Vlada Crne Gore. (2023). *Prijedlog strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori za period 2023–2026. godine s prijedlogom akcionog plana za sprovođenje strategije*

²⁴ Vlada Crne Gore. (2016). *Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma.*

MMSP i orijentacijom da se specifičnim mjerama podstiče transformacija ka održivom i digitalnom razvoju MMSP i preduzetništva.

Nacionalna Strategija cirkularne tranzicije do 2030.g.²⁵

U fokusu razvoj MMSP koja čine ključni faktor ka cirkularnoj tranziciji i predstavljaju pokretačku snagu u transformaciji sa tradicionalnog linearnog načina poslovanja u koncept novog integrisanog održivog i "pametnog" razvoja.

Prema ovoj strategiji cirkularna ekonomija (CE) je globalni ekonomski narativ utemeljen na održivoj proizvodnji i potrošnji, koji integriše pet stubova održivosti: vrijednost za kupce, ekološki uticaj, kvalitetnu radnu snagu, odgovorno upravljanje i jake zajednice. Svijetu su potrebne ekonomske i društvene promjene kao i inovativan, sistemski pristup korišćenju resursa i redizajn procesa proizvodnje i potrošnje.

Vizija u 2030 godini glasi: *Crna Gora je međunarodno konkurentna i osigurava kvalitet života svojim građankama i građanima, uspostavljaajući progresivnu platformu rasta povoljnu za domaće tržište i preduzeća, bazirajući svoj razvoj na integrisanom, održivom, inkluzivnom i pametnom razvoju.*

Program ekonomskih reformi Crne Gore za period 2024-2026.g.²⁶

Glavni strateški cilj ekonomske politike Crne Gore je: *"ostvarenje pametnog, održivog i inkluzivnog ekonomskog rasta koji će doprinijeti unapređenju kvaliteta života svih njenih građana"*. Mjere ekonomske politike u srednjem roku biće usmjerene na: (i) diversifikaciju ekonomske aktivnosti i povećanje konkurentnosti privrede; (ii) jačanje otpornosti crnogorske ekonomije na eksterne šokove; (iii) obezbjeđivanje makroekonomske i fiskalne stabilnosti; (iv) unapređenje poslovnog ambijenta i (v) pokretanje snažnog investicionog ciklusa.

Perspektive ekonomskog rasta u srednjem roku podržane su prioritetima ka ispunjavanju EU agende u procesu pristupanja Crne Gore. U tom smislu, posebnu važnost ima nova inicijativa Evropske unije pod nazivom - ***Novi plan rasta za Zapadni Balkan*** u ubrzanju procesa proširenja i ekonomskog rasta. Projektovana prosječna stopa rasta crnogorske ekonomije u periodu 2024-2026. je nešto niža u odnosu na 2023. godinu, i iznosiće oko 3,2%. Rast će se bazirati na nastavku visoke privatne i javne potrošnje, nešto skromnijem rastu investicija, povećanju zaposlenosti i povećanju minimalne penzije u 2024. godini. Projektovani rast uključuje i uticaj šest strukturnih reformi prikazanih u poglavlju 5 ovog programa. Očekivani prosječni godišnji neto efekat tih reformi i projekata na realni BDP iznosi 0,9% u periodu 2024-2026²⁷.

Prethodnom analizom seta razvojnih dokumenata od nacionalnog značaja namjera nam je bila da provjerimo u kojoj je mjeri i na koji način posmatrano kroz prizmu institucionalnog okvira koncipirana politika podsticanja i usmjeravanja preduzetništva u Crnoj Gori.

²⁵ Vlada Crne Gore. (2022). *Ministarstvo održivog razvoja i turizma*.

²⁶ Vlada Crne Gore. Januar 2024.g.

²⁷ Vidi više: Vlada Crne Gore. (2024). *Program ekonomskih reformi*.

<https://www.gov.me/dokumenta/e19b682f-19f3-4788-99f5-ca5ad1df3e4a>, str. 4.

2. ANALIZA DOSTIGNUTOG NIVOA RAZVOJA CRNE GORE

U ovom dijelu studije, konkretnije u okviru segmenta analize dostignutog nivoa razvoja Crne Gore biće razmotreni osnovni makro-ekonomski indikatori, na osnovu kojih će, između ostalog, u nastavku biti izvedena argumentacija vezano za jaču podršku preduzetničkom procesu i formalizaciju akcionog plana kao podrške istom.

U Crnoj Gori, prema popisu iz 2023.godine živi 623.633 stanovnika, na površini od 13.812 km². Shodno regulativi Evropske komisije 1059/2003, Crna Gora je sa 25 opštine i 1307 naselja definisana kao jedan NUTS region (franc. *Nomenclature des unités territoriales statistiques*). Statistička nomenklatura prostornih jedinica kreirana je od strane Eurostata, a shodno veličini i broju stanovnika određenog područja, kako bi se shodno tome definisala prihvatljivost regiona za finansiranje iz instrumenata kohezije politike. Ipak, u Crnoj Gori su primjerne regionalne razlike zbog čega se Crna Gora može posmatrati regionalno (centralni, južni i sjeverni region).

2.1. Ekonomska pozicija Crne Gore u međunarodnim okvirima

MMSP i preduzetnici, kao što to potvrđuju brojna iskustva razvijenih zemalja tržišne ekonomije, imaju značajnu ulogu u svim ekonomijama. Otuda, po nama, navedeno je od posebnog značaja u tranzicionim i zemljama u razvoju koje se nalaze pred velikim izazovima u pogledu rješavanja problema visoke nezaposlenosti i nejednake distribucije zarada. Naime, pokazalo se da MSPPP ostvaruju značajan doprinos povećanju dohotka i kreiranju novih radnih mjesta sa jedne strane, a sa druge ista ujedno predstavljaju narednu i veoma važnu fazu u razvoju mikro preduzeća, podstiču inovativnost i razvoj novih tehnologija, ostvaruju direktan uticaj na nivo agregatne tražnje i investicija i drugo. U smislu navedenog, kao polaznu osnovu za dalje istraživanje navodimo neka od ključnih zapažanja koja karakterišu međunarodni ekonomski okvir u kome se Crna Gora prema relevantnim izvještajima cijeni kao "*Upper-middle economy*", mogli bi se u najkraćem sažeti u sljedećem:²⁸

- *Globalna finansijska i ekonomska kriza je stavila tačku na dosadašnji tok i dinamiku globalne ekonomije, zasnovanu na neoliberalnoj tržišnoj paradigmi;*
- *Konstanta promjene, turbulentnost i haotičnost i interaktivnost, kao obilježja okruženja, su povećali kompleksnost globalne ekonomije do nivoa haotičnosti i doveli globalnu ekonomiju u čorsokak;*
- *Stvoreni su uslovi za rađanje nove ekonomske i društvene paradigme, koja se izražava kroz principe poslovne etike, korporativne društvene odgovornosti, održivog razvoja i zelene ekonomije, jednim imenom „nove ekonomije“;*
- *Promjena paradigme zahtijeva i promjene u inovativnosti organizacija i korišćenju znanja, što zahtijeva zaokret ka novoj etapi - izgradnji "nove" globalne ekonomije;*
- *Ekonomska teorija je i u slučaju globalne finansijske i ekonomske krize pokazala da kaska za praksom;*
- *Neophodno je kritički preispitati suštinu, karakter i dinamiku promjena u kontekstu konkurentnosti i inovativnosti, u svijetlu stvaranja nove globalne ekonomije.*

U skladu sa prethodnim podnaslovom, u narednom dijelu studije dajemo pregled jednog broja relevantnih indikatora na osnovu kojih je, uključujući i više poređenja sa razvijenim državama, moguće sagledati dostignuti nivo ekonomskog razvoja Crne Gore:

- a) *Rangiranje vodećih država prema GDP per capita - tabela 1.*
- b) *Rang zemalja u tranziciji - GDP per capita - tabela 2.*
- c) *BDP po stanovniku (PPP) - grafik 1.*
- d) *Stope rasta BDP u 2023.g. - grafik 2;*

²⁸ Crna Gora je "*upper-middle-income economy*", rangirana je kao 49 prema Human Development Index.

- e) MFIC izvještaj²⁹ - grafikoni 3 i 4, tabela 3;
 f) Globalni indeks inovacija (Global Competitiveness Index) - tabela 4;
 g) Inovativna aktivnost preduzeća u Crnoj Gori po vrstama - grafik 5;
 h) Globalni indeks održive konkurentnosti 2023.godine - tabela 5;
 i) Poređenje indeksa održivosti Crne Gore i Slovenije - tabela 6;
 j) Indeks razvoja - Human Development Index (HDI) ili indeks sreće - Happiness Index (HI) - slika 1, tabela 7.

U tabeli 1 je prikazana rang lista vodećih država prema dostignutom nivou GDP/cap, a u **tabeli 2** pregled BDP per capita u jednom broju uporednih zemalja u tranziciji.

Tabela 1. Rang lista država prema GDP per capita - US dolara u 2024. godini

Zemlja/Teritorija	IMF	World Bank	United Nations	Zemlja/Teritorija
Monaco	—	240,862 (2022)	240,535 (2022)	Monaco
Liechtenstein	—	187,267 (2022)	197,268 (2022)	Liechtenstein
Luxembourg	135,321 (2024)	128,259 (2023)	125,897 (2022)	Luxembourg
Bermuda	—	123,091 (2022)	117,568 (2022)	Bermuda
Švajcarska	106,098 (2024)	99,995 (2023)	93,636 (2022)	Švajcarska
Irska	103,500 (2024)	103,685 (2023)	105,993 (2022)	Irska
Kajmanska Ostrva	—	96,074 (2022)	91,420 (2022)	Kajmanska Ostrva
Ostrvo Men	—	94,124 (2021)	—	Ostrvo Men

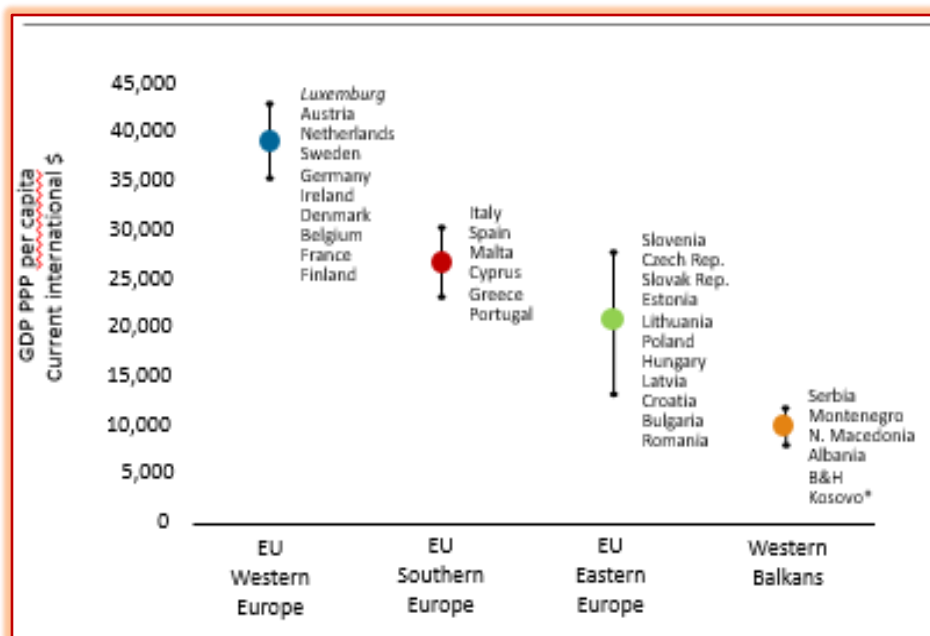
Izvor: World Bank. (2024). <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2024>

Tabela 2. Rang zemalja u tranziciji - GDP/cap - US \$

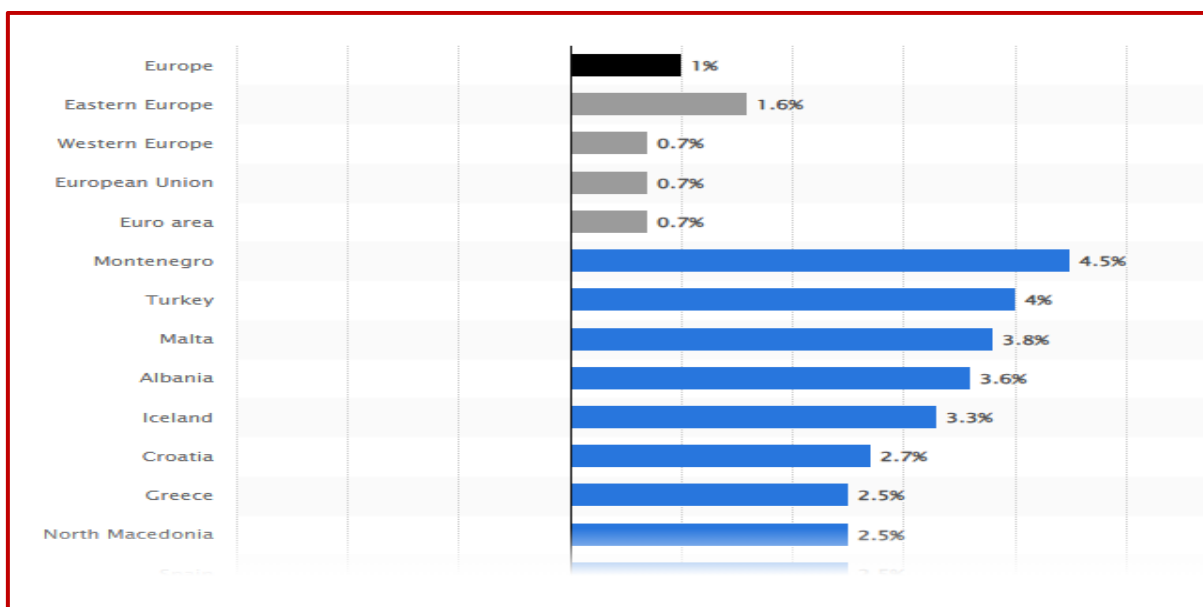
Rang	Država	GDP PC	Rang	Država	GDP PC
21	Slovenija	34.030	34	Rusija	14.390
22	Estonija	31.850	35	Turska	12.760
23	Češka Rep.	29.800	36	Crna Gora	12.650
25	Litvanija	28.410	37	Srbija	12.380
26	Slovačka	25.930	38	Albanija	8.920

²⁹ MFIC. (2024).

29	Mađarska	23.330	39	BiH	8.490
31	Hrvatska	22.970	40	Makedonija	7.690
32	Rumunija	19.530	41	Bjelorusija	7.560
33	Bugarska	14.930	44	Ukrajina	5.660

Grafik 1. BDP po stanovniku (PPP³⁰)

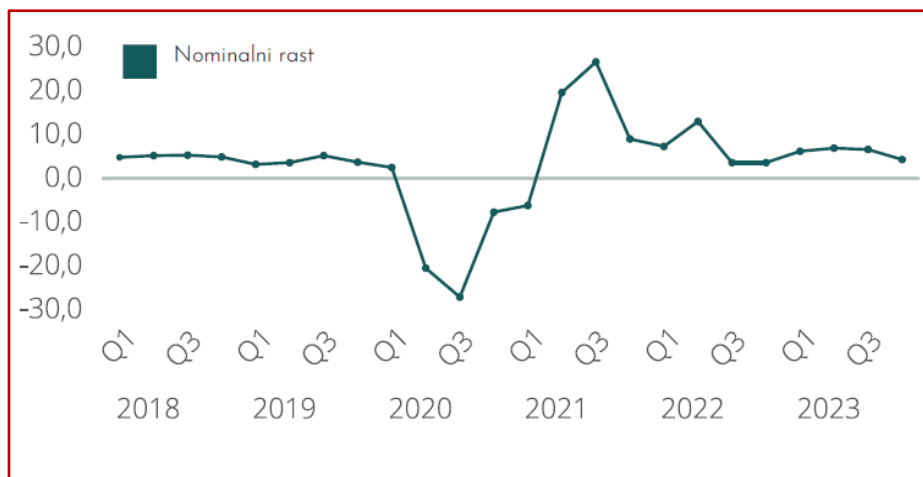
Grafik 2. Stopa rasta BDP u 2023.g.

Izvor: Statista.com

³⁰ PPP - Indeks stvarne potrošnje.

Izveštaj Savjeta stranih investitora u Crnoj Gori - MFIC

I ove godine, trinaesti put Savjet stranih investitora obračunava i objavljuje „*MFIC indeks*” ili ocjenjivanje lakoće poslovanja u Crnoj Gori. Kao i do sada, indeks je zasnovan na iskustvima članova Savjeta koji, odgovarajući na upitnik, iz godine u godinu ocjenjuju poslovni ambijent u Crnoj Gori. Na **grafiku 3** prikazana je stopa rasta BDP Crne Gore u periodu 2018-2023. godina.

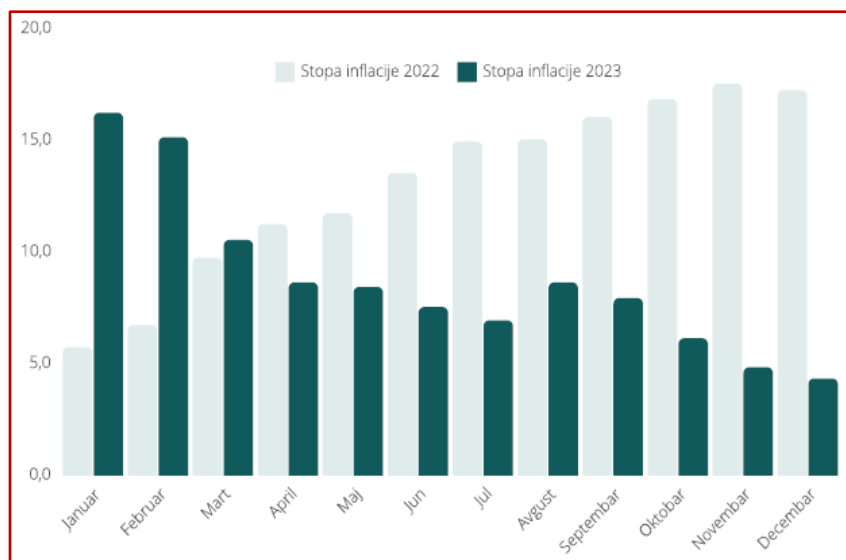
Grafik 3. Bruto društveni proizvod Crne Gore u period 2018-2023.g.

Izvor: Montenegro Investment Foreign Council (MFIC). (2024). *Bijela knjiga*. Savjet stranih investitora u Crnoj Gori. https://mfic.me/wp-content/uploads/2024/06/bijela-knjiga-mne-_compressed.pdf

Tabela 3. Kretanje državnog i javnog duga za period 2022-2025. - osnovni scenario

Godina	2022	2023	2024	2025
BDP	5,700.00	6,174.60	6,549.20	6,890.50
Unutrašnji dug	511.64	568.64	574.64	624.94
Spoljni dug	3,756.28	3,902.78	4,248.28	4,455.78
Ukupni državni dug	4,267.92	4,471.42	4,822.92	5,080.72
Ukupni državni dug % BDP-a	74.88	72.42	73.64	73.74
Dug lokalne samouprave	72.80	72.80	72.80	72.80
Ukupni javni dug	4,340.72	4,544.22	4,895.72	5,153.52
Ukupni javni dug % BDP-a	76.15	73.60	74.75	74.79

Izvor: MFIC. (2024).

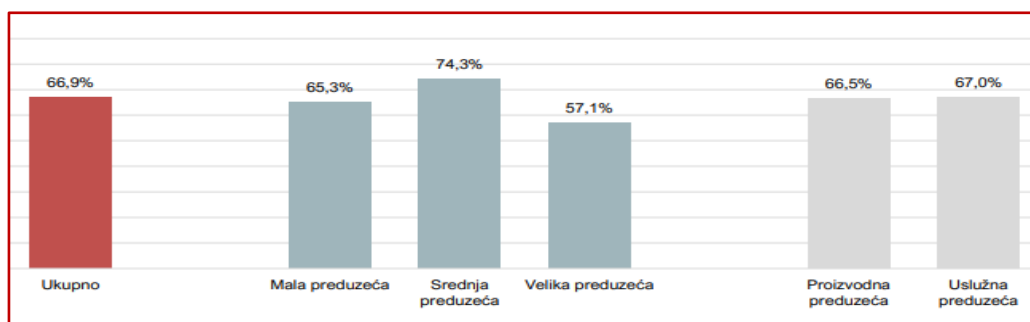

Grafik 4. Stopa inflacije u 2023. i 2022.g.

Izvor: MFIC. (2024).

Tabela 4. Rangiranje Crne Gore prema GCI³¹ 2020 - 2022.godine

Godina /GCI	GCI	Inovacijski input	Inovacijski output
2020.	49	53	49
2021.	50	53	53
2022.	60	61	72

Grafik 5. Inovativna aktivnost preduzeća u Crnoj Gori po vrstama

Izvor: Monstat

³¹ Globalni indeks inovacija (GCI - Global Competitiveness Index) rangira svjetske ekonomije prema njihovoj inovativnosti sposobnosti. Sastoji se od otprilike 80 indikatora, grupisanih u inovacijske inpute. Rezultati GII imaju za cilj da obuhvate višedimenzionalne aspekte inovacije.

Tabela 5. Globalni indeks održive konkurentnosti 2023.godine

Rang	Država	Skor	Rang	Država	Skor
1	Švedska	59,6	11	Portugal	55,5
2	Finska	59,4	12	Japan	55,3
3	Island	59,2	13	Irska	55,2
4	Švajcarska	59,1	14	Litvanija	55,1
5	Norveška	57,7	15	Njemačka	55,0
6	Danska	57,6	16	V. Britanija	54,8
7	Estonija	56,7	17	Češka Rep.	54,7
8	Austrija	56,2	18	Francuska	54,4
9	Latvija	56,1	19	Holandija	54,1
10	Slovenija	55,7	20	Luksemburg	53,6

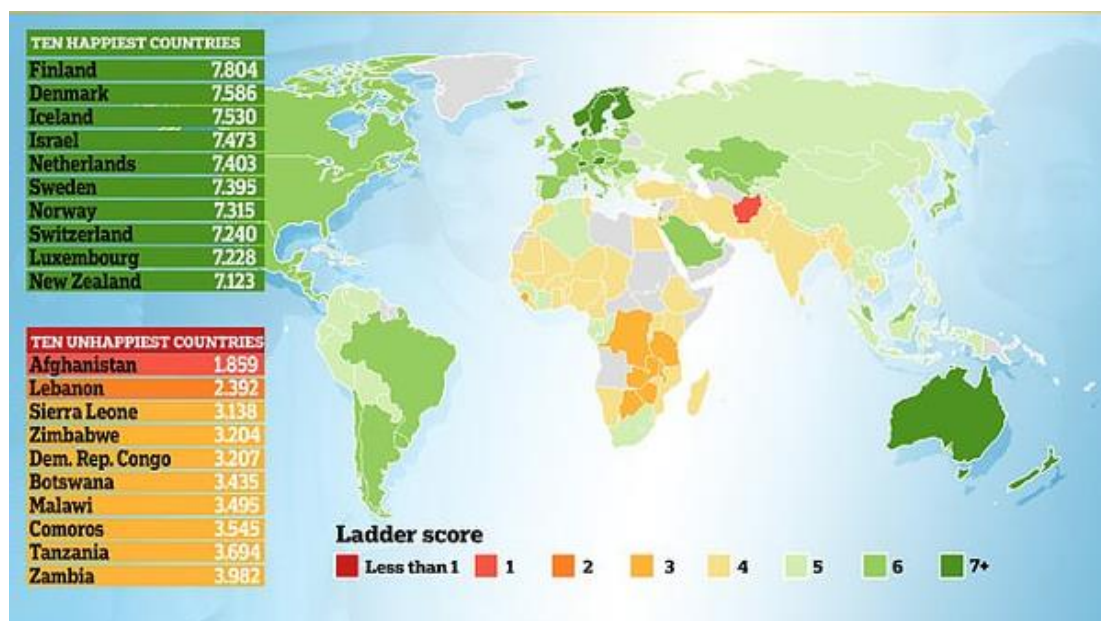
Izvor: The Global Sustainable Competitiveness Index 2023. (2023)

Tabela 6. Poređenje indeksa održivosti Crne Gore i Slovenije

Indeks / podindeksi	Crna Gora	Slovenija
Globalni indeks održivosti (GSI)	56	10
Prirodni kapital	71	88
Intenzitet / efikasnost resursa	135	87
Intelektualni kapital	90	20
Društveni kapital	48	4
Ekonomska održivost	75	1
Globalno upravljanje	92	14

Izvor: United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2023). *Global Sustainable Development Report 2023: Times of Crisis, Times of Change*. United Nations.

Kriterijumi po kojima se računa indeks sreće (HDI), kao jedan od najobuhvatnijih pokazatelja nivoa razvijenosti jedne države su sljedeći: *socijalna politika, GDP per capita; životni vijek (zdravlje stanovništva), sloboda izbora, velikodušnost i percepcija korupcije.*

Slika 1. Deset najsrećnijih i deset najmanje srećnih država

Izvor: Helliwell, J. F., Layard, R., & Sachs, J. (2023). *World Happiness Report 2023*. Preuzeto sa <https://worldhappiness.report/ed/2023/>

Tabela 7. Rangiranje vodećih država prema indeksu sreće (HDI)

Deset najsrećnijih država	Indeks HDI	Deset najnesrećnijih država	Indeks HDI
Finska	7. 804	Afganistan	1. 859
Danska	7. 586	Libanon	2. 392
Island	7. 530	Sijera Leone	3. 138
Izrael	7. 473	Zombabve	3. 204
Holandija	7. 403	Dem. R. Kongo	3. 207
Švedska	7. 395	Bocvana	3. 439
Norveška	7. 315	Malavi	3. 495
Švajcarska	7. 240	Comoros	3. 549
Luksemburg	7. 228	Tanzanija	3. 694
Novi zeland	7. 123	Zambija	3. 982

Izvor: Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J., & De Neve, J. E. (Eds.). (2023).

U funkciji potpunijeg uvida u razvojne domete Crne Gore prethodnom dosta detaljnom pregledu seta razvojnih indikatora dodajemo još dva relevantna i ažurna pregleda:

2.2. Jesenji izvještaj Svjetske banke za 2023.g.³²

U jesenjem Izvještaju Svjetske banke za Crnu Goru navodi se sljedeće: „*Ekonomska integracija ključni je pokretač rasta malih ekonomija kakve su one na Zapadnom Balkanu*”. „*Da bi pospješile taj rast ove države bi trebale unaprijediti trgovinsku razmjenu i unutar regiona i sa Evropskom unijom, skratiti vrijeme čekanja na graničnim prijelazima te integrirati svoje platne sisteme. Pored toga, rješavanje demografskih i izazova tržišta rada iziskuje punu fokusiranost na razvoj ljudskog kapitala. Unapređenje obrazovnih i zdravstvenih sistema od presudnog je značaja za prelazak sa srednjeg na viši nivo dohotka*” zaključila je Yu³³. Izgledi Zapadnog Balkana u period 2021-2026. godina u pogledu stope rasta BDP po pojedinim zemljama daju se u **tabeli 8.** pregled ključnih razvojnih indikatora za Crnu Goru u period 2021-2026.g. - **tabela 9;** pregled stopa rasta i strukture BDP - **grafik 6.**

Tabela 8. Izgledi za Zapadni Balkan (ZB) u periodu 2021-2026.g.

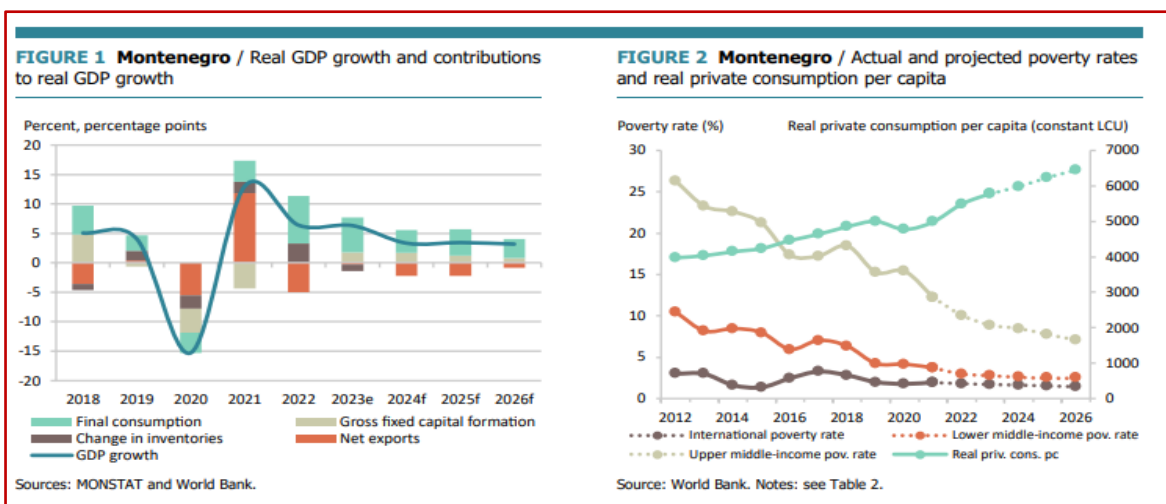
Realni rast BDP po tržišnim cijenama u procentima

Godina / Država	2021	2022	2023	2024 ⁱ	2025 ⁱ	2026 ⁱ	2024 ⁱ (promjena)	2025 ⁱ (promjena)	2026 ⁱ (promjena)
Albanija	8,9	4,9	3,4	3,3	3,4	3,4	0,0	0,0	-0,1
BiH	7,4	4,2	1,7	2,8	3,2	3,9	0,2	-0,1	-0,1
Kosovo	10,7	4,3	3,3	3,8	3,9	4,0	0,1	0,0	0,0
S. Makedonija	4,5	2,2	1,0	1,8	2,5	3,0	-0,7	-0,4	0,0
Srbija	7,7	2,5	2,5	3,8	4,2	4,0	0,3	0,4	0,0
Crna Gora	13,0	6,4	6,3	3,4	3,5	3,2	0,0	0,7	0,2
Šest zemalja ZB	7,9	3,4	2,6	3,3	3,7	3,7	0,1	0,2	-0,1

Izvor: World Bank. (2024). *Western Balkans regular economic report; No. 26 - Fall 2024.*
<https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/9dc66654-1e66-4c79-8cb5-5750b7300550>. (prevod)

³² World Bank. (2024). *Western Balkans regular economic report; No. 26 - Fall 2024.*
<https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/9dc66654-1e66-4c79-8cb5-5750b7300550>

³³ Xiaoqing Yu, direktorica Svjetske banke za region Zapadnog Balkana

Grafik 6. Pregled stopa rasta i strukture BDP, aktuelna i projektovana stopa siromaštva i stvarna potrošnja per capita

Tabela 9. Pregled ključnih razvojnih pokazatelja za Crnu Goru u periodu 2021-2026.g.

Kategorija	2021.	2022.	2023.	2024. (progn.)	2025. (progn.)	2026. (progn.)
Rast BDP-a, po stalnim tržišnim cijenama	13.0	6.4	6.3	3.4	3.5	3.2
Privatna potrošnja	4.0	9.7	6.5	4.0	4.8	3.5
Vladina potrošnja	0.5	1.5	3.1	2.8	2.7	1.8
Bruto fiksne kapitalne investicije	-12.3	0.1	6.9	6.6	4.6	3.0
Izvoz, roba i usluge	81.9	22.7	9.0	0.4	3.8	4.0
Uvoz, roba i usluge	13.7	21.3	5.9	3.1	5.3	3.5
Rast BDP-a, po stalnim faktor cijenama	13.2	6.3	5.7	3.4	3.4	3.2
Poljoprivreda	-0.5	-2.9	-0.3	0.5	0.5	0.5
Industrija	1.4	-5.2	5.1	-2.5	-6.8	5.0
Usluge	19.1	10.6	6.5	5.0	6.0	3.1
Inflacija, indeks potrošačkih cena	2.4	13.0	8.6	4.2	3.7	2.7
Bilans tekućeg računa (u % BDP-a)	-9.2	-12.9	-11.4	-12.6	-13.7	-13.2
Neto priliv stranih direktnih investicija (u % BDP-a)	11.7	13.2	6.2	7.0	7.0	7.0
Bilans finansija (u % BDP-a)	-2.1	-4.9	0.6	-2.8	-4.1	-3.7
Prihodi (u % BDP-a)	44.0	38.6	42.2	41.5	39.7	39.7
Dug (u % BDP-a)	84.0	69.2	59.3	62.2	61.6	64.5
Primarni bilans (u % BDP-a)	0.2	-3.3	2.4	-0.8	-1.8	-1.3
Međunarodna stopa siromaštva (\$2.15 u 2017. PPP)	2.0	1.8	1.7	1.6	1.5	1.4
Siromaštvo u kategoriji nižeg srednjeg dohotka (\$3.65 u 2017. PPP)	3.7	3.0	2.8	2.6	2.5	2.5
Siromaštvo u kategoriji višeg srednjeg dohotka (\$6.85 u 2017. PPP)	12.2	10.1	8.8	8.1	7.5	7.0
Rast emisija GHG (mtCO₂e)	3.9	2.6	2.6	-2.3	-4.4	0.6
Emisije GHG povezane sa energijom (u % BDP-a)	67.8	69.2	70.3	70.0	69.1	69.9

Izvor: World Bank. (2021). Poverty & Equity, and Macroeconomics, Trade & Investment Global Practices. *Emissions data sourced from CAJT and OECD.* (prevod)

Ključni nalazi Svjetske banke u nedavno prezentiranom jesenjem izvještaju su sljedeći:³⁴

- Očekuje se da će se privredni rast na ZB ubrzati na 3,3 posto u 2024.godinu, u odnosu na 2,6 posto u 2023.godinu, poduprt ublažavanjem cjenovnih pritisaka i povećanjem dostupnosti kredita i otpornim tržištima rada, što je rezultiralo povećanom potrošnjom i ulaganjima na strani potražnje, zajedno s rastom u građevinskom i uslužnom sektoru na strani ponude. Međutim, slabi rezultati ključnih evropskih trgovinskih i investicijskih partnera ograničili su vanjsku potražnju;
- Tržište rada u regiji zabilježilo je daljnje poboljšanje u 2024.godinu, pri čemu je zaposlenost dosegla istorijski najviši nivo od 48,5 posto u junu 2024.godinu, iako je još uvijek niža od stope od 54,4 posto u EU27. Od sredine 2023. do sredine 2024. u regiji je otvoreno dodatnih 114.000 radnih mjesta;
- Smanjenje siromaštva na zapadnom Balkanu nastavilo se silaznim trendom, ali sporijim tempom nego u razdoblju prije pandemije, s više od 3 postotna boda godišnje prije pandemije na oko 1 postotni bod godišnje između 2022 i 2024.g.;
- Nakon tri godine konsolidacije, očekuje se da će se fiskalni deficit na zapadnom Balkanu povećati u 2024. Prihodi su i dalje snažni u cijeloj regiji, uz snažan rast poreskih prihoda, ali rashodi rastu, posebno za socijalna davanja i mirovine, uz oporavak kapitalne potrošnje u nekim zemljama.
- Očekuje se da će se rast na zapadnom Balkanu u narednom razdoblju umjereno povećati. Kad je riječ o pokretačima rasta, očekuje se da će potrošnja i ulaganja imati značajniju ulogu u podupiranju rasta u nadolazećim godinama jer je izvozna potražnja i dalje prigušena, a rast uvoza nadmašuje rast izvoza.
- Plan rasta EU-a nudi kombinaciju novih mogućnosti financiranja i ranog pristupa odabranim aspektima jedinstvenog tržišta. Proširenjem jedinstvenog područja plaćanja u eurima (SEPA) na neke zemlje zapadnog Balkana 2025.godine pomoglo bi se u podupiranju integracije tržišta i uklanjanju prepreka finansijskim tokovima.
- Konačno, u izvještaju se zemljama Zapadnog Balkana preporučuje da usvoje nekoliko javnih politika kako bi se migracije maksimalno iskoristile:
- Razvoj obuka za stjecanje vještina i programa mobilnosti u partnerstvu sa odredišnim zemljama i proširivanje obima bilateralnih sporazuma o socijalnom osiguranju.
- Unaprijeđenje zaštite za migrante tokom ciklusa migracije kako bi se ublažili rizici sa kojima se mogu suočiti i kako bi ih se motiviralo na povratak.
- Omogućavanje prenosa kapitala, stručnosti i najnaprednijih tehnologija posredstvom dijaspore.
- Korišćenje digitalnih alata i Unapređenje prikupljanja podataka radi djelotvornog upravljanja migracijama i usvajanja javnih politika.

Vrijedi napomenuti da su se u ovom izdanju Redovnog ekonomskog izvještaja WB o zapadnom Balkanu u središtu pažnje našle migracije na način što se istražuje kako bi bolje upravljanje globalnom radnom snagom zapadnog Balkana moglo biti pokretač ekonomskog razvoja u regiji što smatramo da je sugestija od posebne važnosti za Crnu Goru.

³⁴ World Bank. (2024). *Western Balkans regular economic report; No. 26 - Fall 2024*. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/9dc66654-1e66-4c79-8cb5-5750b7300550>

2.3. EBRD Transition Report 2023-2024.g.³⁵

Kao i svake godine, EBRD u svom izvještaju predstavlja najznačajnije događaje koji su obilježili crnogorsku ekonomiju, kao i izazove koji se mogu očekivati. U nastavku predstavljamo samo djelove izvještaja. Važniji događaji:

- *Ekonomski rast je ostao snažan u 2023. godini. Privreda je nastavila svoju snažnu ekspanziju u prvoj polovini godine i turistički sektor je na putu da premaši rezultate postignute prije pandemije 2023.godine;*
- *Usvojene su poreske izmjene kojima je cilj povećanje prihoda. Amandmani uvode progresivno oporezivanje prodaje nekretnina, veće poreze na dobit preduzeća za ofšor kompanije i povećanje akciza na slatkiše, na plastiku za jednokratnu upotrebu, duvan i onlajn igre na sreću;*

Ključni prioriteti prema ovom izvještaju u 2024. godini su:

- *Potrebne su sistemske mjere da bi se podržala srednjoročna fiskalna održivost. Usvajanje srednjoročnog fiskalnog okvira i uspostavljanje Fiskalnog savjeta pomoglo bi u upravljanju prijeko potrebnim povratkom fiskalnoj konsolidaciji u okruženju povišenih troškova zaduživanja;*
- *Unapređenje poslovnog okruženja podstaklo bi investicije. Neophodni su efikasniji sistemi javne uprave, posebno da bi se racionalizovao teret koji proizilazi iz lokalne administracije i parafiskalnih nameta, kao i transparentnije i kohezivnije kreiranje ekonomske politike, da bi se jačalo povjerenje investitora u nepredvidivim okolnostima;*
- *Zemlja bi imala koristi od ubrzanja tempa zelene tranzicije. Nacionalni energetske i klimatski plan (NECP), koji treba da reguliše energetske tranziciju Crne Gore, kao ni prvi zakon o obnovljivim izvorima energije, još nijesu usvojeni.*

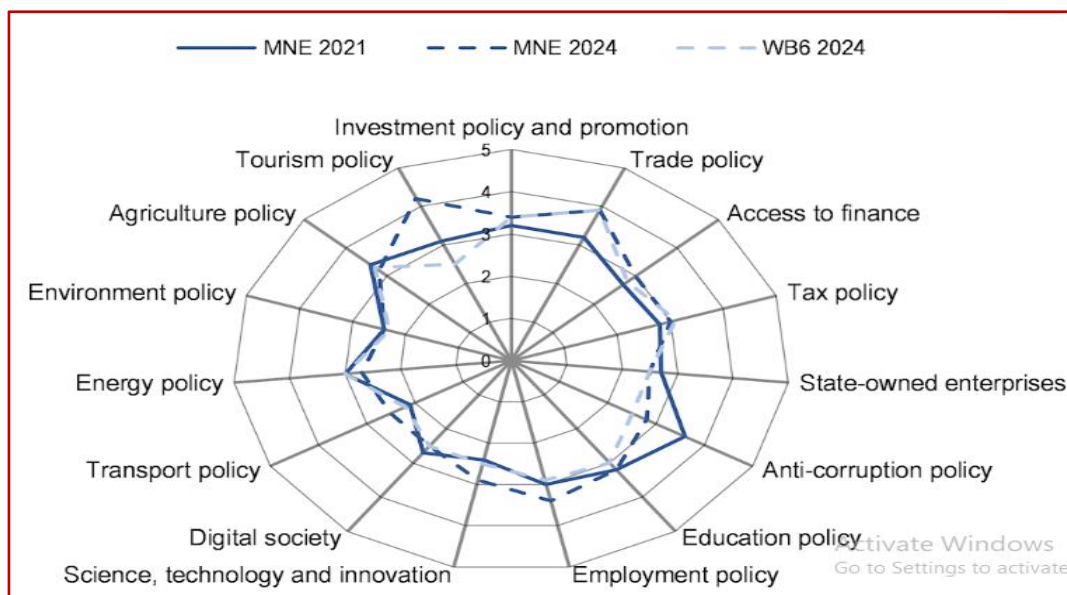
Kao što je ovdje naznačeno, cilj je da se vremenom prati i napredak u ovim oblastima kako bi se blagovremeno kreirali efikasni mehanizmi, koji bi omogućili ostvarivanje potrebnih rezultata.

2.4. OECD - Western Balkans Competitiveness Outlook 2024.³⁶ - Crna Gora

U sažetoj formi, ključni nalaz u ovom izvještaju glasi: Inkluzivni i održivi ekonomski rast u šest ekonomija zapadnog Balkana (WB6) zavisi o većoj ekonomskoj konkurentnosti. Iako se jaz postupno smanjuje, životni standard u WB6 znatno je ispod OECD-a i EU-a. Ubrzavanje stope socioekonomske konvergencije zahtijevat će holistički pristup donošenju politika usmjeren na rast. **Grafik 7** daje pregled napretka Crne Gore po ključnim lriteijumima u period 2021. -2024. godina i poređenje u odnosu na ostale države Zapadnog Balkana.

³⁵ European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2023). *Transition report 2023-24: Country assessments*. <https://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-202324.html>.

³⁶ OECD. (2024). *Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Montenegro*. <https://westernbalkans-competitiveness.oecd.org/>

Grafik 7. Rang Crne Gore (2021. i 2024.godine)³⁷

Pregled dinamike ključnih razvojnih performansi dat **grafikom 7** pokazuje da je Crna Gora skromno napredovala od 2021.godine, ostvarivši pozitivan napredak u 8 od 15 dimenzija politike. Crna Gora je pokazala najveće povećanje rezultata u područjima turizma, trgovine i politike nauke, tehnologije i inovacija. Za razliku od toga, na istom grafiku je vidljivo da Crna Gora nadmašuje prosjek šest ekonomija zapadnog Balkana (WB6) u osam dimenzija politike. Crna Gora se pozicionira kao regionalni lider, s najvišim rezultatom u turističkoj politici, te je među liderima u područjima TI i politike zapošljavanja. S druge strane, u području poreske, energetske i poljoprivredne politike ima manje dostignuće od najmanje četiri susjeda sa zapadnog Balkana, što ukazuje na područja koja zahtijevaju znatna poboljšanja kako bi se postigla konvergencija s Europskom unijom (EU).

U funkciji konačnog zaključka u pogledu dostignutog stepena razvijenosti crnogorske ekonomije, polazimo od toga da je konačno jasno da napredak nikada ne ide pravolinijski, posebno u uslovima konkurencije na integrisanom svjetskom tržištu. Naime, slobodno tržište stvara brojne neravnoteže i negativne eksterne efekte, što kod malih otvorenih ekonomija po pravilu rezultira brojnim neočekivanim i negativnim posljedicama. **Prethodno prezentirani pregled seta ključnih razvojnih indikatora i izvještaji relevantnih institucije kao što su Svjetska banka; EBRD, OECD nedvosmisleno pokazuju da je dosadašnji model privrednog rasta Crne Gore neodrživ. U tom smislu ističemo sljedeće:**

- *Crna Gora zaostaje za zemljama Jugoistočne evrope (SEE- Southeast Europe) (zemlje u tranziciji):*
- *Prosječan BDP po stanovniku zemalja Zapadnog Balkana je tek ¼ prosječnog BDP-a najrazvijenijih zemalja EU;*
- *Indeks sreće po zemljama regiona pokazuje sljedeće: Slovenija - 22; Srbija - 43; Hrvatska 47; Crna Gora - 65; BiH - 67; Albanija - 90;*
- *Evidentno je zaostajanje u tehnološkom razvoju i razvoju inovacija;*

³⁷ Napomena: Dimenzije su ocijenjene na skali od 0 do 5. Pogledajte vodič za čitaoce i Data Hub na adresi <https://westernbalkans-competitiveness.oecd.org/> za informacije o metodologiji ocjenjivanja i pojedinačnim ocjenama koje su dodijeljene indikatorima.

- *Nedovoljno obrazovana i nepovoljna struktura radna snage za tržište;*
- *Visok i neproduktivan javni dug koji ugrožava izdašnost CG ekonomije;*
- *Visoke cijene i troškovi rada;*
- *Izvoz u kontinuitetu raste znatno sporije od uvoza;*
- *Slaba efikasnost i transparentnost javne uprave, posebno pravosuđa;*
- *Rast BDP-a je generisan domaćom potrošnjom (kancerogen rast);*
- *Velik dio javne potrošnje finansiran je enormnim zaduživanjem;*
- *Turizam karakteriše niska novostvorena dodatna vrijednost;*
- *Nedovoljno otvaranje novih radnih mjesta rezultira visokom stopom nezaposlenosti;*
- *Evidentna je tendencija opadanja priliva direktnih stranih ulaganja u izvozni sektor;*
- *Izostanak direktnih stranih ulaganja u izvozni sektor;*
- *Niska ulaganja u obrazovanje, inovacije, IR i tehnologiju;*
- *Evidentno zaostajanje Crne Gore u pogledu digitalne spremnosti³⁸ i dr.*

³⁸ *Kada je u pitanju rangiranje prema dostignutom stepenu digitalne inovativnosti, Crna Gora se nalazi na 60. mjestu među 132 privrede koje su predstavljene u globalnom indeksu inovacija (GII - Global Innovation Index 2022).*

3. MSP KAO POKRETAČI PRIVREDNOG RAZVOJA

3.1. Globalna slika značaja i podrške preduzetništvu

U funkciji prethodno postavljenog naslova koji se generalno odnosi na ulogu i značaj MMSP u procesu ekonomskog razvoja, pozvaćemo se na Izvještaj Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (OECD - *Organisation for Economic Co-operation and Development*), o preduzetništvu u MSP gdje je navedeno:

“Mala i srednja preduzeća i preduzetništvo (MSPP) sada su širom svijeta priznati kao ključni izvor dinamičnosti, inovacija i fleksibilnosti, kako u naprednim industrijalizovanim zemljama, tako i u privredama u nastajanju i razvoju. Ona su zaslužna za najveći broj novovotvorenih radnih mjesta u zemljama članicama OECD i daju značajan doprinos inovativnosti, produktivnosti i privrednom rastu”.

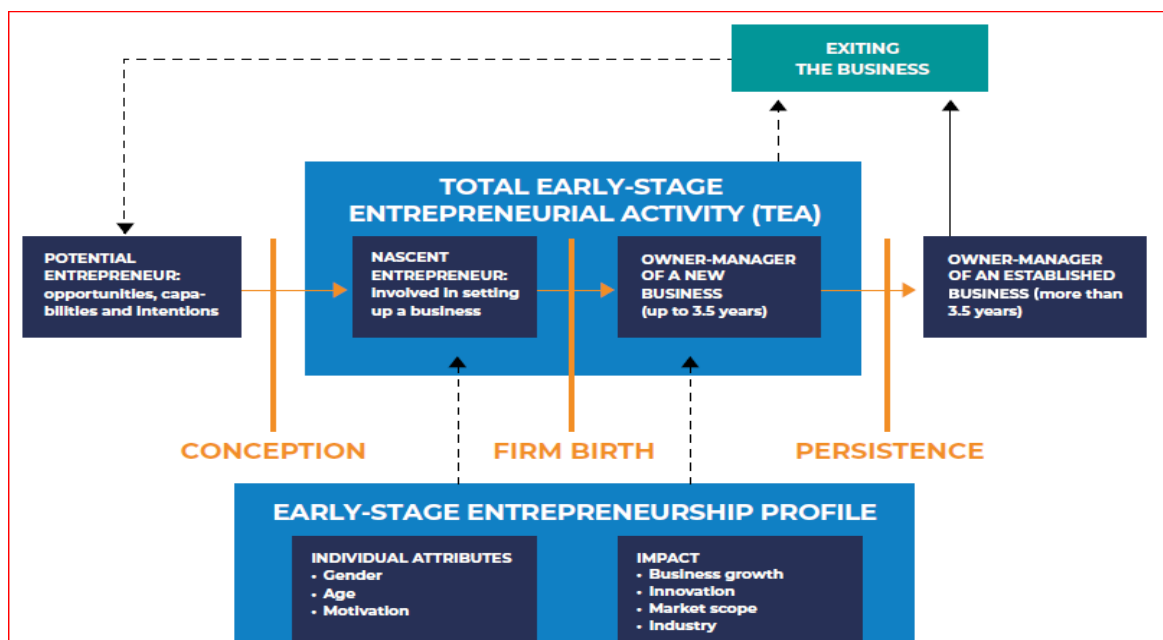
Brojna iskustva vezano za doprinos koja ova grupacija preduzeća daje jednoj nacionalnoj ekonomiji mogu se sažeti u sljedećim zapažanjima:

- „malo preduzetništvo” je dostupno svim pretendentima pod jednakim uslovima, nezavisno od dobi ili stepena obrazovanja;
- većinu radnih mjesta stvaraju male firme, jer veliki poslovni sistemi svoju konkurentsku prednost grade na masovnoj i visokorobotizovanoj proizvodnji i time eliminišu radnike iz proizvodnih procesa;
- mala preduzeća nude veću mogućnost samozapošljavanja i stvaranja porodičnog biznisa;
- mada mala preduzeća nisu dovoljno finansijski moćna, pa svoju konkurentsku prednost zasnivaju na razvoju novih i inovativnih proizvoda;
- prema nekim istraživanjima MMSP proizvode 24 puta više inovacija po uloženom dolaru u istraživanje i razvoj nego velika preduzeća;
- MSP ne mogu izazvati velike socijalne probleme u slučaju propadanja jer zapošljavaju mali broj ljudi (npr. prosjek u EU - 19 zaposlenih; Hrvatska - 4), a često su to porodična preduzeća kao najstabilniji dio privrede;
- mala preduzeća amortizuju sve nagle poremećaje i krize u privredi;
- mala preduzeća vrlo su prilagodljiva na nagle promjene i poremećaje tržišta što ih čini stabilnijim i konkurentnijim u odnosu na velike i trombe sisteme;
- mala preduzeća imaju kraći put od ideje do proizvoda što skraćuje životni vijek i utiče na nastanak novih i kvalitetnijih proizvoda;
- objedinjeno vlasništvo i upravljanje u funkciji preduzetništva u jednoj osobi često djeluje motivirajuće i racionalno, racionalnije korišćenje resursa i sl.;
- u malim preduzećima nizak je nivo birokratizacije - radnici i menadžer često obavljaju iste poslove;
- odnos prema ljudima bolji je i humaniji;
- zbog manjih i jednostavnijih procesa MMSP su ekološki prihvatljiviji;
- svojim učešćem u ukupnoj ekonomiji utiču na njenu elastičnost i lakše napuštaju staru proizvodnju i započinju novu i slično.

Sve prethodno navedeno imalo je za posljedicu da se tokom zadnjih četvrt vijeka preduzetnička kultura brzo razvijala da bi danas postala globalni fenomen. O ovome možda najubjedljivije svjedoče rezultati istraživanja koja se od 1999.godine sprovode u velikom broju zemalja, a koja se objavljuju u publikaciji *Global Entrepreneurship Monitor (GEM)*³⁹.

Kao sintetički pokazatelj rasprostranjenosti GEM koristi "Index ukupne preduzetničke aktivnosti" u ranoj fazi tzv. "Total Entrepreneurial Activity" (TEA). Inače, GEM razlikuje tri različite faze u preduzetničkom procesu, tj. razvoju preduzetničke aktivnosti pri čemu definiše srodnu tipologiju za različite tipove preduzetnika u svakoj od tri faze u toku životnog ciklusa preduzeća:

- Prva, "Nascent" preduzetnik (engl. *The Nascent Entrepreneur*) koji je u toj fazi aktivno posvećen pribavljanju sredstva za pokretanje posla, ali posao još nije omogućio isplatu plate (uključujući i sebi) za period od tri mjeseca.
- Druga, novi vlasnik biznisa (engl. *The New Business Owner*) je pokrenuo i vodi posao i isplaćivao plate tri mjeseca ili više, ali na manje od 42 mjeseca.
- Treća razvojna faza kada već vlasnici vode biznis i isplaćuju plate za 42 mjeseca ili više, čime su klasifikovani kao etablirani vlasnici preduzeća (engl. *Established Business Owners*), što je prikazano na **grafiku 8**.

Grafik 8. Razvojne faze u preduzetničkom procesu

Izvor: GEM. (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2023/2024 Global report: 25 years and growing*. <https://www.gemconsortium.org/reports/latest-global-report>, str. 34.

Prethodno prikazana mapa preduzetničkog procesa je osnova na kojoj su utvrđeni ključni kriterijumi za evaluaciju kvaliteta istog po pojedinim zemljama što je prikazano u **tabeli 10**.

³⁹ Crna Gora nije obuhvaćena predmetnim istraživanjem.

Tabela 10. Kriterijumi za evaluaciju kvaliteta preduzetničkog procesa prema GEM-u

Kriterijumi za evaluaciju kvaliteta preduzetničkog procesa
A1. Finansiranje preduzetništva; Ima li dovoljno sredstava za nove startupove?
A2. Lakoća pristupa preduzetničkim finansijama i da li je tim sredstvima lako pristupiti?
B1. Vladina politika: podrška i relevantnost Da li promovišu i podržavaju startupe?
B2. Vladina politika: Porezi i birokratija Ili su nova preduzeća opterećena?
C. Vladini preduzetnički programi: Da li su dostupni programi podrške kvalitetni?
D1. Preduzetničko obrazovanje u školi: Da li škole uvode ideje o preduzetništvu?
D2. Preduzetničko obrazovanje: Post-school- Da li fakulteti nude kurseve za pokretanje biznisa?
E. Transferi istraživanja i razvoja: Da li se istraživanje može prevesti u nove poslove?
F. Komercijalna i profesionalna infrastruktura: Da li su one dovoljne i pristupačne?
G1. Lakoća ulaska: dinamika tržišta: Da li su tržišta slobodna, otvorena i rastuća?
G2. Lakoća ulaska: prepreke i regulative: Da li propisi ohrabruju ili ograničavaju ulazak?
H. Fizička infrastruktura: Da li je ovo dovoljno i pristupačno?
I. Društvene i kulturne norme: Da li kultura podstiče i slavi preduzetništvo?

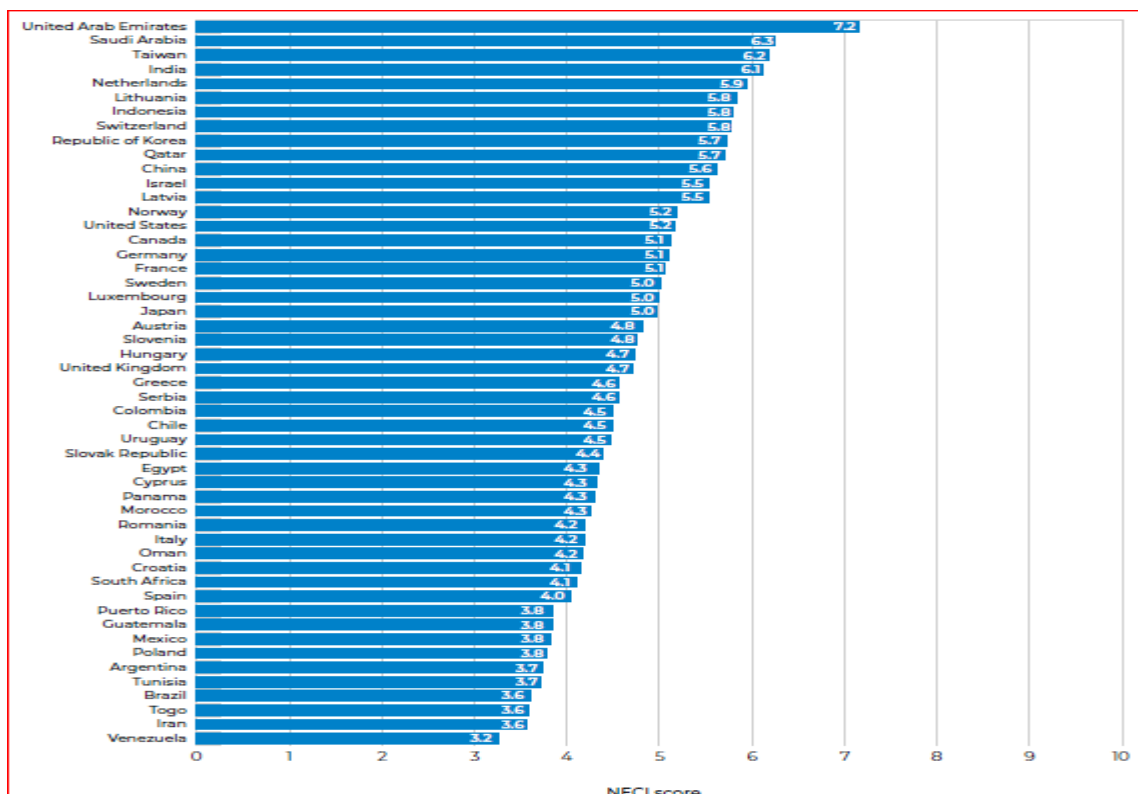
Nadalje, kako bi proširili opus spoznaje za potrebe koncipiranja akcionog plana, proces promjene ekonomskog svijeta koji se desio, a u čijoj se osnovi nalaze preduzetništvo i inovacije, vjerovatno je prvi put i ljudskoj istoriji potvrdio da prosperitet i ukupno bogatstvo jedne nacije ne zavisi od postojećeg bogatstva, prirodnog i drugo. U prilog tome gdje su stigle najnaprednije ekonomije svijeta, u narednom dijelu ove studije, prema nalazima u posljednjem GEM-u dajemo grafički pregled jednog broja vodećih zemalja kada su u pitanju najpovoljniji uslovi za pokretanje biznisa, **slika 2.**

Slika 2. Pet zemalja u kojima su najpovoljniji uslovi za otpočinjanje biznisa

Izvor: GEM. (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2023/2024 Global report: 25 years and growing.*
<https://www.gemconsortium.org/reports/latest-global-report>

Na grafiku 9 je prikazan, prema GEM, tzv. *Nacionalni indeks preduzetničkog konteksta* (NECI) uprosječivanjem rezultata iz 13 okvirnih uslova za preduzetništvo na bazi kojih se u navedenom izvještaju procjenjuje koliko dobro svaka zemlja podržava preduzetništvo, i to kako u pogledu najviših, tako i najnižih rangova zemalja - **grafik 9**.

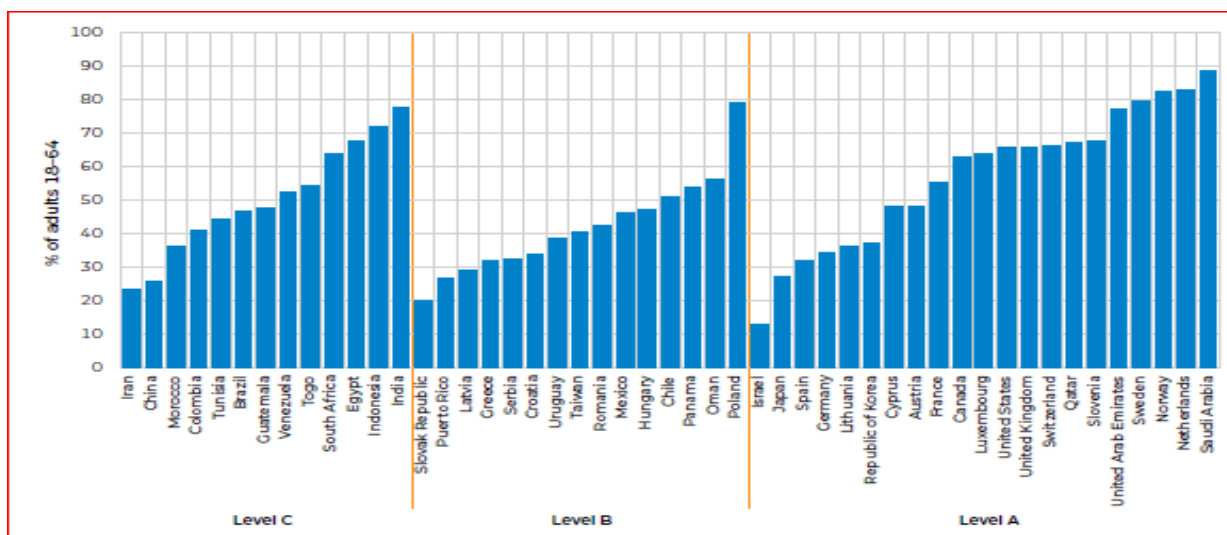
Grafik 9. Nacionalni indeks preduzetničkog konteksta⁴⁰

Izvor: NECI. (2022). *National Entrepreneurial Context Index (NECI) 2022*. ResearchGate.
https://www.researchgate.net/figure/National-Entrepreneurial-Context-Index-NECI-2022_fig1_374069810

U nastavku dajemo pregled još jednog broja važnijih indikatora koji po zemljama razvrstanim po stepenu razvijenosti (nivo A, B, C) pružaju dobar uvod u to kakvo je stanje u pogledu okvirnih uslova, bilo za startovanje novih ili nastavak već započetih biznisa, i to: **grafik 10** - pregled lakoće za otpočinjanje biznisa pojedinih zemalja grupisani prema nivou razvijenosti;⁴¹ **grafik 11** - Učešće preduzetničkih aktivnosti u početnoj fazi; **grafik 12** - Struktura početnih preduzetničkih aktivnosti prema stepenu obrazovanja; **grafik 13** - Struktura već pokrenutih biznisa prema polu.

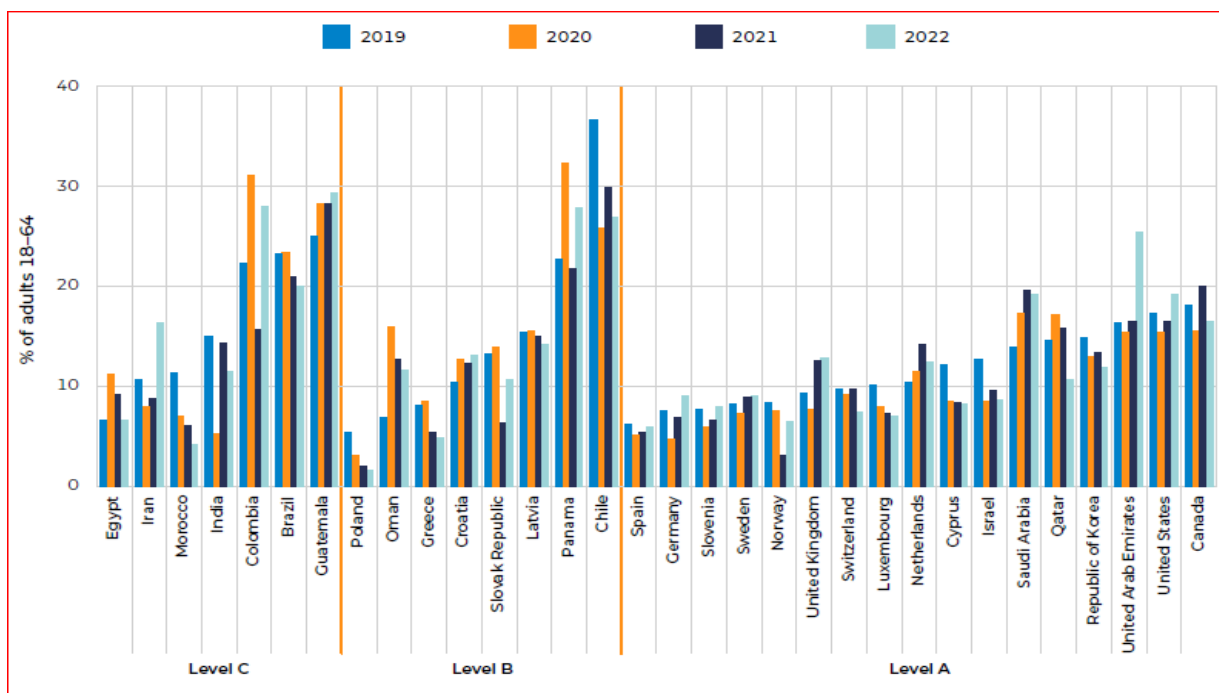
⁴⁰ Engl. *National Entrepreneurial Context Index (NECI) 2022. godina*

⁴¹ **Nivo (Level) A:** ekonomije sa GDP/capita preko \$40,000; **Nivo (Level) B:** ekonomije sa GDP/cap između \$20,000 and \$40,000; **Nivo (Level) C:** ekonomije sa GDP/cap manje od \$20,000

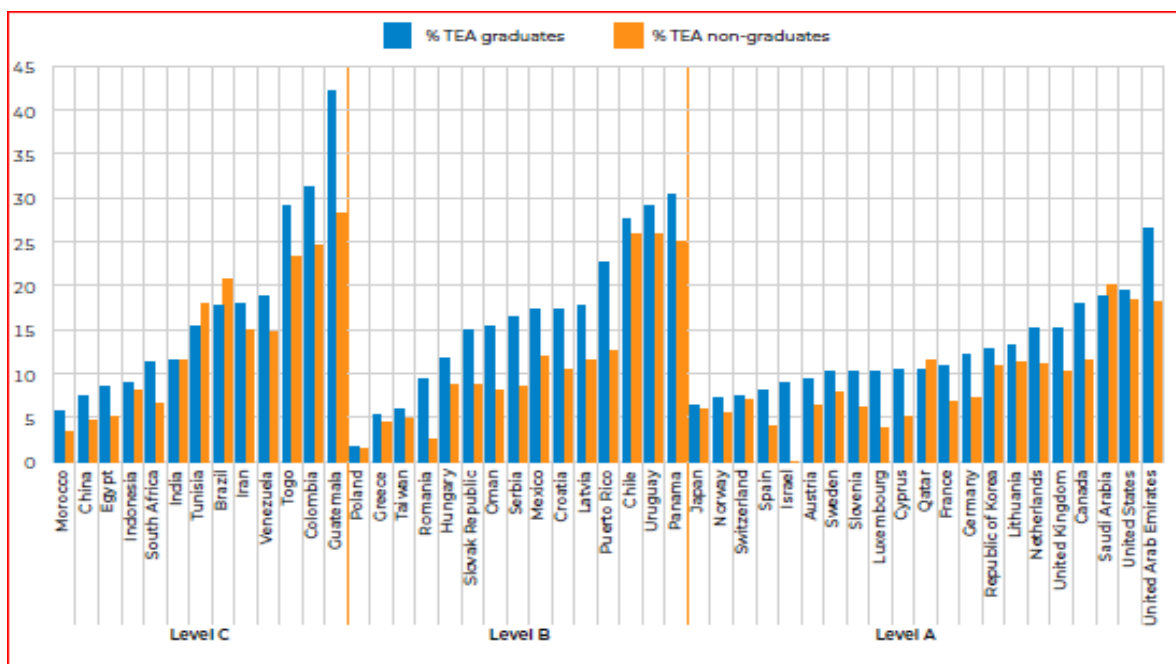
Grafik 10. Pregled lakoće za otpočinjanje biznisa

Izvor: GEM. (2023).

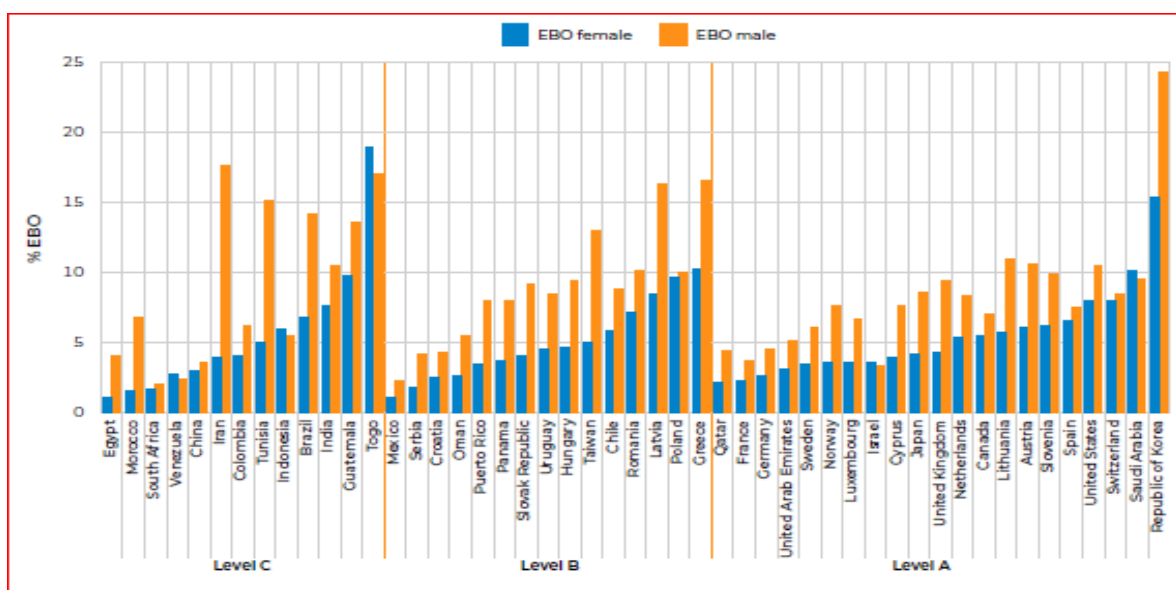
Grafik 11. Učešće preduzetničkih aktivnosti u početnoj fazi u periodu 2019-2022.g.

Izvor: GEM. (2023).

Grafik 12. Struktura početnih preduzetničkih aktivnosti prema stepenu obrazovanja

Izvor: GEM. (2023).

Grafik 13. Struktura već pokrenutih biznisa prema polu (% muškaraca i % žena)

Izvor: GEM. (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2023/2024 Global report: 25 years and growing*.
<https://www.gemconsortium.org/reports/latest-global-report>

Neki od ključni zaključaka iz poslednjeg objavljenog GEM izveštaja su:

- Nije iznenađujuće da ekonomije sa visokim dohotkom imaju bolji učinak od ekonomija sa srednjim i niskim dohotkom na NECI rezultatima.** Ujedinjeni Arapski Emirati (UAE), s najvišom NECI ocjenom od 6,8, pojavljuju se kao najbolje mjesto za pokretanje novog posla 2022.godine, a slijede ih Holandija, Finska, Saudijska Arabija i Litvanija. Ujedinjeni Arapski Emirati imaju najveću ukupnu ocjenu sa jasnom razlikom,

poboljšavši se u 11 od 13 okvirnih uslova od 2020.godine i postižući najviši rezultat od svih ekonomija u četiri od njih.

- b) **Visina prosječnog TEA indeksa pokazuje da je u prosjeku u svijetu od sto radno sposobnih stanovnika osam ili čak dvanaest stanovnika uključeno u preduzetničke aktivnosti kao vlasnici ili menadžeri novih preduzeća.**
- c) **Strah od neuspjeha je ozbiljno ograničenje za pokretanje novog biznisa u mnogim ekonomijama iz svih grupa prihoda.** U brojnim ekonomijama, uključujući primjere Brazil, Saudijska Arabija, Katar, Holandija, Portoriko i Poljska, visoko je učešće odraslih koji se slažu da je pokretanje biznisa relativno lako, i vide dobro mogućnosti da započnu posao na lokalnom nivou, a istovremeno smatraju da ih imaju vještine i iskustvo za stvaranje startupa. Međutim, oko polovina onih koji vide takve prilike su ipak odustali od preduzimanja akcije zbog straha od neuspjeha.
- d) **2022. godini zabilježen je najviši nivo preduzetničke aktivnosti u ranoj fazi region Latinske Amerike i Kariba.** Međutim, nivoi preduzetničke aktivnosti su takođe bile veoma varijabilne od zemlje do zemlje. Od 49 ekonomija koje učestvovali u GEM APS-u, samo šest je imalo više od jedne od četiri odrasle osobe koje su počele ili vođenje novog biznisa: Gvatemala, Kolumbija, Panama, Čile, Urugvaj i Ujedinjeni Arapski Emirati.
- e) **Novi preduzetnici se često izjašnjavaju da uzimaju društvene i ekološke implikacije u obzir prilikom donošenja strateških odluka o budućnosti njihovog poslovanja.** Bez obzira na potencijal za društvene poželjnosti, ipak je značajno da više od polovine novih preduzetnika izjavljuju da uvijek uzimaju u obzir društvene implikacije u svakoj ekonomiji koja učestvuje (sa izuzetkom Norveške, zanimljivo).
- f) **Očekivanja otvaranja novih radnih mjesta onih koji započinju nove poslove su donekle opala tokom pandemije.** Od 32 ekonomije koje učestvuju u APS-u u svake godine od 2019-2022 ima 13 u kojima je postotak onih koji započinju novi posao i očekivanje da neće zaposliti dodatne ljude su pali (najviše u Poljska, Brazil i Republika Koreja), ali još 19 u kojima je taj udio povećan (najviše u Slovačkoj, Njemačkoj i Švicarskoj).
- g) **U 2022. godini muškarci su češće nego žene započinjali novi posao.** Od 49 privrede koje su učestvovala u APS-u, bilo je samo četiri u kojima je nivo nove preduzetničke aktivnosti kod žena nadmašio nivo aktivnosti muškaraca: Togo, Indonezija, Katar i Poljska, koja predstavlja tri nivoa prihoda koje GEM koristi za kategorizaciju ekonomija.
- h) **Mlađi ljudi i dalje imaju veću vjerovatnoću da počinju nego stariji.** Ukupna stopa preduzetničke aktivnosti u ranoj fazi (TEA) od 18-34 starosna grupa premašila je starosnu grupu od 35 do 64 godine u 37 od 49 ekonomija prema GEM-u. Ovo daje izrazitu preduzetničku prednost društvima s mlađom populacijom, a preduzetnički nedostatak za one zemlje koji imaju više stare populacije, kao što su mnoge ekonomije u sjevernoj Evropi.
- i) **Najniže stope izlaska iz poslovanja (i TEA) su unutar Evrope i najviše stope izlaska iz poslovanja (i TEA) su u Latinskoj i Sjevernoj Americi, te u Zaljevu.** Od 49 GEM APS ekonomija, svaka evropska ekonomija imala je stopu izlaska iz poslovanja manje od 6% i stopa TEA manja od 15%. Svaka ekonomija van Evrope je imala ili izlaznu stopu veća od 6% ili TEA stopu veća od 15%. Većina je imala oboje, a ovo može ukazivati na razlike u preduzetničkoj kulturi između Evrope i zemalja ostatka svijeta.
- j) **Uočena je negativna povezanost između nivoa preduzetničke aktivnosti u ranoj fazi i razvoja ljudskog kapitala, mjereno Indeksom humanog razvoja/sreće - UN-a (HDI).** Prethodni GEM izvještaja ukazali su na negativnu povezanost između stopa

ukupne preduzetničke aktivnosti u ranoj fazi (TEA) i nivoa BDP-a po glavi stanovnika, čak i ako je ta povezanost oslabila tokom prethodnih godina.

3.2. Privredni značaj, prednosti i ograničenja funkcionisanja mikro, malih i srednjih preduzeća - MMSP

Ako bi se na nešto posebno fokusirali kada je u pitanju predmet ovog elaborata, a ne sporeći razvojne prioritete koji su već identifikovani u više dokumenata, izdvojićemo da se značaj ove grupacije preduzeća ogleda i u tome što dodatno:

- *potpomažu rad velikih preduzeća kao poslovnih partnera;*
- *kreiraju nova radna mjesta i doprinose povećanju zaposlenosti;*
- *značajno utiču na diversifikaciju i poboljšanje privredne strukture lokalne samouprave;*
- *izvor su inovacija, odnosno novih proizvoda i usluga;*
- *novim proizvodima i uslugama popunjavanju tržišne niše;*
- *podstiču tehnološki progres;*
- *pored ekonomskih, doprinose realizaciju i širih socijalnih društvenih ciljeva i drugo.*

Nadalje, imajući u vidu zalaganje Naručioca predmetnog elaborata da u Opštini Tivat, imajući u vidu specifičnosti poslovnog ambijenta i sadašnju privrednu strukturu fokus pomjeri ka podsticanju razvoja MISP, smatramo da je već ovdje potrebno ukratko ukazati na neke od potencijalnih prednosti i slabosti u procesu poslovanja ovih preduzeća.

Konačno, imaju li se uvidu aktuelna privredna kretanja, dominantno u kontinuitetu, sve značajnije učešće MMSP u ukupnom broju i strukturi preduzeća, uključujući i stvaranje bruto-društvenog proizvoda na globalnom nivou pripisuje se:

- *Masovnoj pojavi smanjivanja zaposlenih (engl. downsizing);*
- *Razvoju poslovanja preko interneta, koji mnogima omogućuje da pokrenu nešto novo;*
- *Trendu virtuelnih udruživanja, koja malim specijalizovanim preduzećima omogućuju da se međusobno povežu i na taj način ravnopravno konkurišu velikima;*
- *Nastojanjima žena, pripadnika manjina i imigranata da budu zaposleni i da ih ne koči "staklena tavanica";*
- *Pojavi "djece preduzetnika" (engl. enfantpreneurs), vrlo mladih preduzetnika, najčešće studenata, koji pokreću preduzetničke poslove iz svojih (studentskih domova), a koji su zbog svojih godina bliži tržištu, te stoga mnogo sposobniji kreirati marke koje privlače kupce;*
- *Potrebi pojedinaca za mirnijim i izbalansiranim životom te uopšte njihovoj želji da sami upravljaju svojim životima, odnosno da ne budu pijuni u savremenim korporacijama, nego sami sebi šefovi.*

3.2.1. MSP u Evropskoj Uniji

Mada je, kako se pokazalo, akademski interes za MSP relativno skorijeg datuma, ista su se posljednjih decenija, posebno sa sve češćom pojavom kriza sve do globalnog nivoa, nametnula kao "kičma" evropske ekonomije (EU). Time su MMSP zbog svog, evidentno, jakog ekonomskog i, uopšte, društvenog značaja, dobila posebno mjesto u strategijama privrednog razvoja gotovo svih tržišnih ekonomija pojedinačno i zajedno na nivou EU. Tako se u pojedinim izvještajima i strateškim dokumentima EU mogu naći sintagme sljedeće sadržine:

"Temelj za ekonomije širom svijeta je mali biznis".

"MSP su okosnica naših ekonomija. . . industrijska struktura mnogih regija i gradova - ona su ključ društvene kohezije i pokretač regionalnog otvaranja radnih mjesta i blagostanja".

Još konkretnije, jedna od starteških razvojnih smjernica EU koja se odnosi na podsticanje okruženja pogodnog za inovacije i poslovanje MSP, inače novijeg datuma, glasi:

Obvezujemo se na izradu bolje regulative, među ostalim optimalnim iskorištavanjem digitalne uprave i uzimanjem u obzir potreba MSP-ova i startup preduzeća.⁴²

Nadalje u istom dokumentu, u njegovo segmentu naslovljenom "Prosperitetna i konkurentna Evropa", je zapisano:

MSP-a će i dalje biti ključna za evropske privredne i socijalne strukture.

Dostupni podaci pokazuju da je Evropska unija 2021.godine imala 30,1 milion preduzeća, zapošljavajući 155 miliona ljudi. Od toga su 99 odsto činila mikro i mala preduzeća (0-49 zaposlenih lica), kojih je bilo 29,9 miliona i koje su zajedno zapošljavale 75,3 miliona ljudi, odnosno skoro pola od ukupnog broja zaposlenih u svim firmama. Politika EU na području malog i srednjeg preduzetništva može se svesti na osam osnovnih ciljeva:

- *Otklanjanje prepreka administrativnog, finansijskog i pravnog karaktera;*
- *Podsticati integraciju malih i srednjih preduzeća u jedinstveno tržište;*
- *Pružati pomoć malim i srednjim preduzećima u cilju korištenja programa EU-e, posebno onim slabije razvijenim državama;*
- *Pružati podršku svim uslugama koje su u funkciji razvoja malih i srednjih preduzeća;*
- *Promovisati zajedništvo, saradnju i partnerstvo;*
- *Pružati pomoć pri nabavi kapitala;*
- *Unaprijediti kvalitet menadžerskog djelovanja u malim i srednjim preduzećima;*
- *Prilikom formiranja novih normi uzeti u obzir iskustva malih i srednjih preduzeća.*

U funkciji naznačenog naslova, možemo zaključiti da brojna dokumenta od strateške važnosti u kontinuitetu donešena u cilju pružanja raznovrsnih podsticanja razvoju malih i srednjih preduzeća na nivou EU (finansijska podrška i dr.). Pri tome, posebna pažnja se posvećuje jačanju njihovog inovativnog kapaciteta, bilo da je reč o preduzećima u kojima nastaju inovacije, ili da se radi o novosnovanim poslovnim subjektima koji uspijevaju da brzo i efikasno transferišu nova tehnološka rješenja do kojih su drugi uspjeli da dođu. Za potrebe ove studije ukratko ćemo obrazložiti svrhu dva ključna akta koja su u suštini opredijelili odnos EU prema ovoj grupaciji preduzeća:

a) Akt o malom preduzetništvu

Evropska Komisija je 2008.godine predložila do tada najpotpuniju i najobuhvatniju inicijativu o MSP. Cilj tog Akta stvoriti novi politički okvir kojim bi se povezali postojeći instrumenti, te kojim bi se nastavilo s radom na temeljima Evropske povelje o malom preduzetništvu i politike rasta i zapošljavanja za MSP. Cilj tog Akta je poboljšati opšti pristup koji se zauzima prema preduzetništvu u EU vodeći se načelom „prednost malim subjektima”. Naročita pažnja je posvećena:⁴³

⁴² Evropsko vijeće. (2024). *Strateški program 2024–2029*.

<https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/strategic-agenda-2024-2029/>

⁴³ Evropski parlament (2016). Mala i srednja poduzeća.

<https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/63/mala-i-srednja-poduzeca> Evropski parlament

- **Pametna regulativa** - Smanjenje administrativnog opterećenja i birokratije;
- **Pristup finansiranju** - MSP često ne uspijevaju dobiti potrebna finansijska sredstva na finansijskim tržištima. Posljednjih je godina postignut određen napredak u povećanju dostupnosti finansiranja i kredita za MSP-ove stavljanjem na raspolaganje zajmova, jamstava i preduzetničkoga kapitala. Evropske finansijske institucije - Evropska investiciona banka (EIB) i Evropski investicioni fond (EIF) - pojačale su svoje aktivnosti u pogledu MSP;
- **MSP i istraživanja** - Istraživanja, razvoj i inovacije najvažniji su za održivu uspješnost i rast MSP-ova u EU-u. Pristup obuhvaća poticanje sudjelovanja MSP uz pomoć „posebnog instrumenta namijenjenog MSP”, čiji je cilj popuniti praznine u finansiranju početnih visokorizičnih istraživanja i inovacija koje provode MSP-ovi.

b) Small bussines Act za Evropu (SBA) - „Think small first”

Politika MSP u EU je od 2008.godine zasnovana na primjeni ostvarivanja specifičnih principa utvrđenim Aktom o malim preduzećima (*Small Business Act18-SBA*), a Crna Gora, participira u tom procesu u okviru Zapadnog Balkana i Turske od samog početka i sprovodi preporuke Indeksa politike MSP koje se odnose na pojedinačne dimenzije i principe SBA.

Time, među brojnim aktivnostima preduzetim na planu donošenja čitavog niza „pametnih” propisa u funkciji unapređenja poslovnog ambijenta u okviru koga funkcionišu MSP u zemljama Evropske unije posebnu pažnju zalužuje tzv. „*Akt (povelja) o malim i srednjim preduzećima*” - „Think small first” - što bi u prevodu značilo „prvo misliti na malo” je dokument koji odražava političku volju i želju Evropske komisije da prizna značajnu ulogu koju MSP imaju u privredi Evropske unije. Ovdje se prvi put na jednom mjestu nudi sveobuhvatan politički okvir za MSP u EU i svim njenim članicama.

Na osnovu ovog načela „prvo misliti na malo” EU formira pravila o pomoći države ovom sektoru privrede, uzimajući u obzir njihove zahtjeve, potrebe i želje. Osnovni prioriteti politika podrške su: promovisanje preduzetništva i preduzetničkih vještina, olakšavanje pristupa malih i srednjih preduzeća tržištima, unapređenje potencijala za rast malih i srednjih preduzeća jačanjem kapaciteta, te usmjeravanjem ka inovacijama. Primjenjujući ovaj princip u svim sferama preduzetničkog života, EU rješava probleme koji ometaju razvoj malog i srednjeg preduzetništva.⁴⁴

Ujedno, Akt obuhvata prijedloge izmjene zakona vezanih za smanjenje birokratije, pojednostavljenje procedure dobijanja državne podrške, smanjenje poreza na dodanu vrijednost i slično, a bazira se deset principa koja su vodič za implementaciju novih politika EU i zemalja članica. Konačno, riječ je o jednom od ključnih strateških dokumenta koji se tiče politike razvoja istih u okviru EU. Pomenuta povelja (SBA) definiše deset ključnih principa za izradu i donošenje politike MMSP, kao i onih politika koje imaju značajan uticaj na poboljšanje sveukupnog okvira i uslova za podsticanje razvoja preduzetništva. Simbolično ime „Akta” dato ovoj inicijativi naglašava političku volju da se prepozna središnja ulogu malih i srednjih preduzeća u privredi EU-a i po prvi put uvedu u sveobuhvatni politički okvir za EU i njegove države članice kroz skup principa za usmjeravanje koncepcije i razvojnih politika, podjednako na nivou EU-a i njenih članica. Spomenuti principi su od ključnog značaja za stvaranje novostvorene vrijednosti na nivou EU-a, zatim, stvaranje jednakih uslova za MSP, te poboljšanje pravnog i administrativnog okruženje u cijeloj EU; pregled istih dajemo u **tabeli 11**:

⁴⁴ European Commission. (2009). *Think small first: A “small business act” for Europe* [Report]. <https://www.ec.europa.eu>

Tabela 11. Pregled principa prema SBA

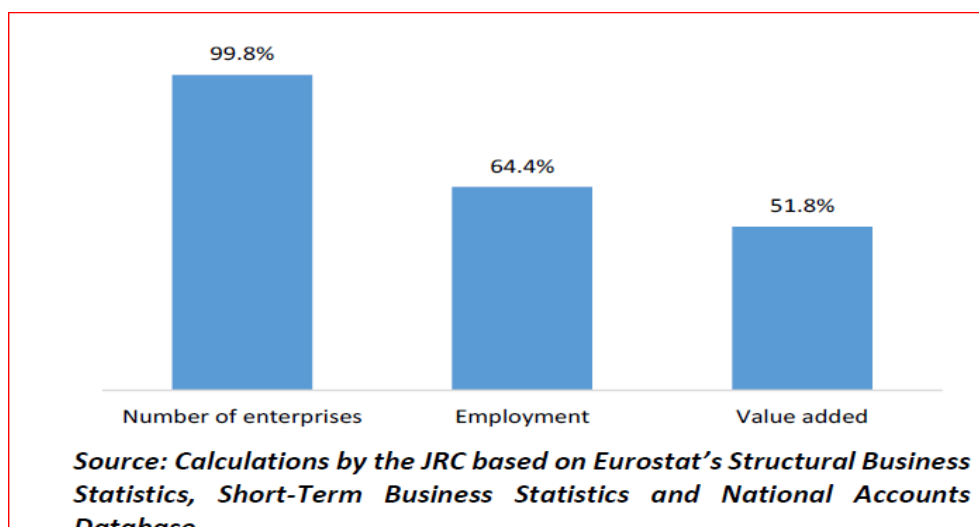
Princip broj:	Naziv i sadržaj principa
1	Stvaranje okruženja u kojem preduzetnici i porodične firme mogu da se razvijaju, a preduzetništvo može da se nagrađuje
2	Obezbijediti da poštenu preduzetnici koji su se suočili sa stečajem brzo dobiju drugu šansu.
3	Izraditi pravila u skladu sa principom „ <i>Mislino najprije na male</i> ”.
4	Učiniti da državna uprava izlazi u susret potrebama MSP
5	Prilagoditi sredstva javne politike potrebama malih i srednjih preduzeća
6	Olakšati pristup malim i srednjim preduzećima finansijama i stvoriti pravno i poslovno okruženje koje podržava blagovremeno plaćanje u poslovnim transakcijama
7	Pomoć malim i srednjim preduzećima da imaju više koristi od mogućnosti koje pruža jedinstveno tržište
8	Podsticati stručno usavršavanje i sve oblike inovacija
9	Omogućiti malim i srednjim preduzećima da iskoriste promjene u zaštiti životne sredine
10	Podsticati i podržavati MSP da iskoriste tržište rasta

Potrebno je naglasiti da je Evropska Komisija 2020.godine usvojila novi strateški dokument „**Strategija MSP za održivu i digitalnu Evropu** (Strategija MSP EU)”. Dokument predstavlja kontinuitet i zasnovan je na ostvarenim rezultatima primjene SBA i tekućim razvojnim potrebama MSP u EU. Ovaj dokument definiše **tri stuba politike MSP u EU**:

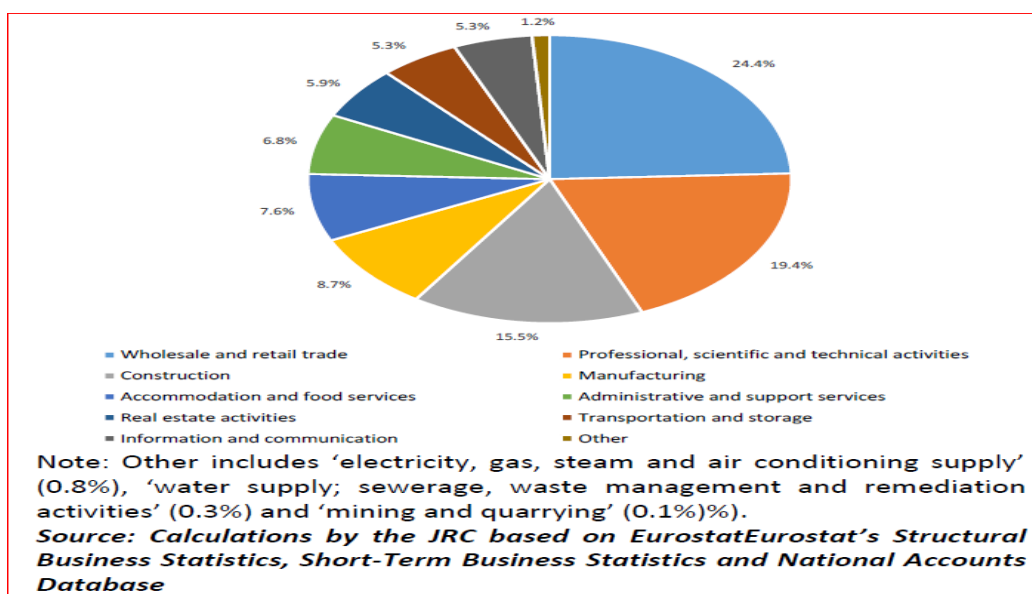
- *Izgradnja kapaciteta i podrška tranziciji ka održivosti i digitalizaciji;*
- *Smanjenje regulatornih prepreka i unapređenje pristupa tržištu;*
- *Unapređenje pristupa finansijama.*

Od početka 2020.godine, zbog pandemije Covid-19, 23 miliona malih i srednjih preduzeća iz EU-27, i uopšte, malih i srednjih preduzeća širom svijeta, suočili su se s ekonomskom neizvjesnošću i previranjima bez presedana. Štaviše, tokom dijela 2021.godine, MSP su se suočavala s poteškoćama u zapošljavanju novog osoblja kako bi zadovoljila neočekivano snažan porast potražnje, a istovremeno su se morala nositi s oštrim i brzim porastom cijena mnogih svojih inputa. Istovremeno suočavanjem sa izuzetnim ekonomskim i društvenim izazovima tokom posljednje dvije godine, MSP su takođe morala da se pripreme za prelazak na digitalnu i održivu ekonomiju. U 2021.godinu, 99,8% svih preduzeća u nefinansijskom poslovnom sektoru (NFBS) EU-27 su bila MSP. Zapošljavala su 83 miliona ljudi, što je ekvivalent od 64% ukupne zaposlenosti u NFBS-u, i generisalo 52% ukupne dodane vrijednosti koju proizvodi nefinansijski poslovni sektor. Na **grafiku 14.** je prikazano učešće MSP u

ukupnom broju preduzeća u EU-27; broju zaposlenih i novostvorenoj vrijednosti, dok je na **grafiku 15** prikazana distribucija preduzeća u EU po vrstama djelatnosti.

Grafik 14. Učešće MSP u EU-27

Grafik 15. Distribucija MSP u EU-27 po vrstama djelatnosti

Nadalje, kada su u pitanju iskustva u poslovanju u EU, pokazalo se da MMSP u različitim industrijama ne rade izolovano od privrednih organizacija, s tim da važi i obrnuto. Umjesto toga, ista su dio šireg industrijskog ekosistema, unutar kojeg su povezana sa mnogim različitim profitnim i neprofitnim organizacijama, kao što su druga MSP, velika preduzeća, akademske institucije i kupci. Ujedno, Evropska komisija se fokusirala na strukturu i dinamiku 14 industrijskih ekosistema: (1) „aerosvemir i odbrana”, (2) „poljoprivredno-prehrambena industrija”, (3) „građevinarstvo”, (4) „kulturna i kreativna industrija”, (5) „digitalna industrija”, (6) „elektronika”, (7) „energetski intenzivne industrije”, (8) „energija – obnovljivi izvori”, (9) „zdravstvo”, (10) „mobilnost – transport – automobilska industrija”, (11) „blizina, socijalna ekonomija i civilna sigurnost”, (12) „maloprodaja”, (13) „tekstil” i (14) „turizam”. MSP čine više od 99% svih preduzeća u svakom od ovih 14 ekosistema. Tako, npr. u 2021. godini, MSP su činila više od 50% dodane vrijednosti koju je generiralo šest od četrnaest industrijskih ekosistema koje Evropska komisija redovno prati, odnosno: (1) „kulturne i kreativne industrije” (57% ukupne dodane vrijednosti ekosistema), (2) „blizina, socijalna ekonomija i

civilna sigurnost" (61%), (3) „maloprodaja" (61%), (4) „turizam" (63%), (5) „tekstil" (65%) i (6) „građevinarstvo" (72%).

Nasuprot tome, MSP su činila samo 35% ili manje dodane vrijednosti koju su proizveli industrijski ekosistemi kao što su: „zdravstvo" (29%), elektronika" (33%), „energija – obnovljivi izvori" (34%) i „aerosvemir i odbrana" (35%). Razlike u doprinosu dodane vrijednosti MSP u različitim ekosistemima uglavnom odražavaju razlike u doprinosu dodane vrijednosti mikro MSP.

Pored toga, iskustva i istraživanja pokazuju da sve više malih i srednjih preduzeća ulaže u održive tehnologije i stiču vještine i znanja kako bi transformisali svoje poslovanje kako bi postali održiviji i ostali konkurentni. Više od polovine svih malih i srednjih preduzeća već je uložilo ili planira da ulaže u smanjenje emisija i suočavanje sa uticajem klimatskih promjena. Dvije trećine MSP već se bavi aktivnostima efikasnosti resursa, uglavnom minimiziranjem otpada ili uštedom energije.

Uprkos dobrom napretku koji su MSP postigla u svojoj tranziciji održivosti, treba napomenuti da neke od ključnih karakteristika MSP koja ukazuju na njihovu ranjivost, i to:

- *ograničeni resursi (finansijski i ljudski), poslovanje u ekonomskim ili geografskim nišama i neizvjesnosti na tržištima i politikama; predstavljaju izazove za uspješnu tranziciju održivosti malih i srednjih preduzeća.*
- *nedovoljan pristup finansijama (uključujući kašnjenja u plaćanju, ograničenu likvidnost i pristup kreditima) ograničava sposobnost malih i srednjih preduzeća da finansiraju investicije u čistije tehnologije;*
- *MMSP imaju ograničene ljudske resurse (uključujući stručnost i vještine), što može implicirati nedostatak informacija i svijesti o mogućnostima, ekološkim propisima i opcijama podrške;*
- *činjenica da MSP često posluju na tržišnim nišama implicira da ista moraju izgraditi sopstvene tranzicione puteve koji su specifični za njihovu tržišnu nišu i mogu se samo u ograničenoj mjeri osloniti na najbolje prakse uspostavljene od strane firmi na drugim tržištima;*
- *nesigurnosti u vezi izvodljivosti usvajanja održivih tehnologija i političkog okruženja mogu dovesti do toga da MSP ne ulažu u održive tehnologije.*

Pored prethodno navedenog, jedan od suštinskih razloga sve veće brige i uvođenja systemske podrške u smislu uspostavljanja i rasta i razvoja MSP u razvijenim zemljama EU bilo je, prije svega, rješavanje problema nezaposlenosti. Pri tome, umjesto konfrontacijom (konkurencijom), kooperacijom između MSP u posljednje tri decenije uspostavljena je sasvim nova privredna struktura na globalnom nivou, gdje 99% i više od ukupnog broja preduzeća u razvijenim državama svijeta čine upravo MSP (EU, SAD, Japan).

Na kraju, ostaje nam da zaključimo da je važnost podsticanja preduzetništva u okvirima EU priznata na ekonomskoj i političkoj ravni, s tim da je taj proces definitivno prepoznat kao trajan projekat infrastrukturnog karaktera. U skladu sa prethodno navedenim, zapaža se jako naglašena briga EU za podsticanje razvoja malih i srednjih preduzeća na njenom području u dužem vremenskom periodu. Pored činjenice da je na nivou Unije već postojao usvojen koncept razvoja malih i srednjih preduzeća, njena podrška ovom sektoru privređivanja do izražaja je u prvoj decenije dvadeset i prvog vijeka dolazila po osnovu realizacije velikog broja mjera najvažnijih zajedničkih ekonomskih politika, a prije svega politike preduzeća, regionalne, inovacione, politike održivog razvoja.

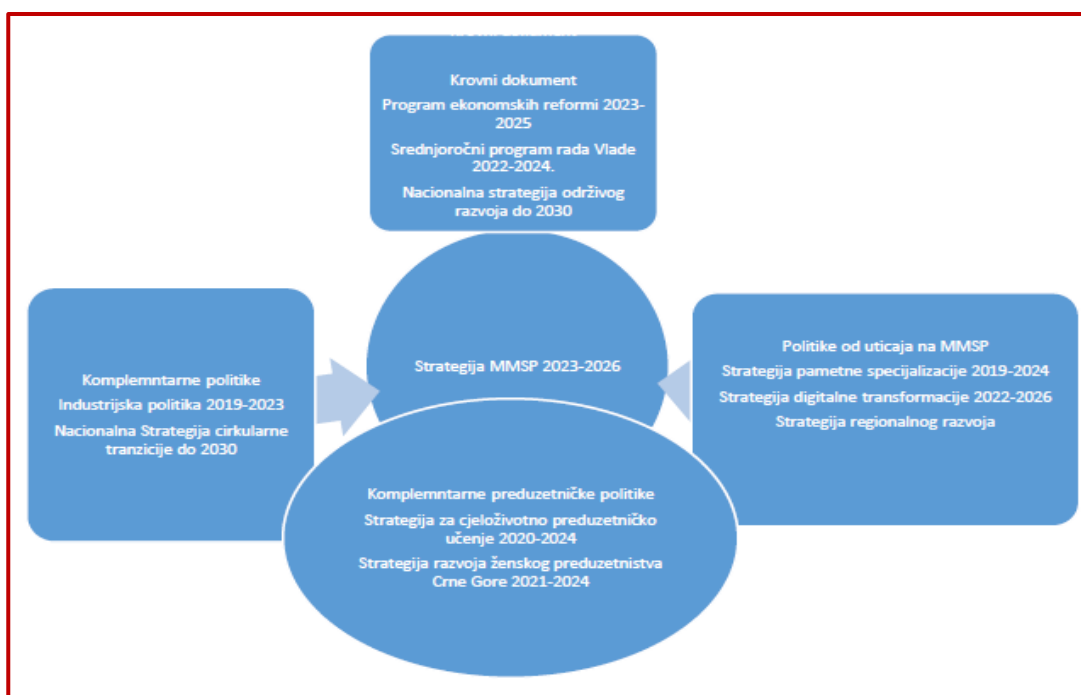
3.2.2. Strateški pravci razvoja MMSP preduzeća u Crnoj Gori

Danas su veoma prisutna i argumentovana mišljenja da su se preduzetništvo i MMSP nametnuli kao osnovni i najznačajniji faktor rješavanja brojnih problema u pogledu

dinamiziranja ukupnog privrednog razvoja na dugi rok. Na globalnom nivou MMSP čine 90% ukupnih biznisa, i učestvuju sa više od 50% u ukupnoj zaposlenosti, dok u Crnoj Gori čine 99,8% ukupnih biznisa, a u ukupnoj zaposlenosti učestvuju sa 83,13%. Time se pokazalo da preduzetništvo i MMSP neosporno imaju veliki značaj za rješavanje problema nezaposlenosti, uspješnosti poslovanja i privredni razvoj društva, ali nisu jedini faktor za rješavanje navedenih problema. Sve ovo upućuje na potrebu objektiviziranja ključnih faktora i subjekata razvoja naše ekonomije i objektiviziranja mjesta preduzetništva malih i srednjih preduzeća u počevši od nacionalne ekonomije pa do lokalne samouprave.

U nastojanjima da se ukaže na ulogu i značaj sektora MSPP na rast i razvoj nacionalnih ekonomija, neophodno je pored analize učešća ovog sektora u osnovnim makroekonomskim pokazateljima sa posebnom pažnjom se osvrnuti i na uticaj koji se postojanjem velikog i dinamičnog sektora MSPP ostvaruje na nivou ukupnih ekonomskih performansi jedne privrede. U Crnoj Gori se u poslednjih nekoliko godina bilježi konstantan rast broja MMSP, koja predstavljaju osnovu i okosnicu budućeg ekonomskog razvoja. Naime, tokom godine osnovano je 9.347 preduzeća, s tim da rast broja preduzeća nije uticao na njihovu strukturu, koja je, očekivano, ostala skoro nepromijenjena. Tako mikro i mala preduzeća i dalje čine više od 99% ukupnog broja preduzeća dok srednja i velika preduzeća čine manje od 1% ukupnog broja. Poslovni prihodi crnogorskih preduzeća u 2023. Godini iznosili su 14.22 milijarde eura, što čini nominalni rast od 11,53% u odnosu na poslovnu 2022. godinu.

Strategija razvoja MMSP za period 2023-2026. godina sa aspekta strukture, usmjerenja i strateških ciljeva **predstavlja kontinuitet** u odnosu na prethodnu strategiju i njenu revidiranu strukturu izvršenu nakon srednjoročne evaluacije. Navedena strategija usklađena je sa prioritetima u strateškim krovim i tematskim dokumentima Crne Gore koje imaju direktan ili indirektan uticaj na okvir politike i razvoj preduzetničkog ambijenta. Usklađenost politike MMSP sa relevantnim politikama i strateškim dokumentima prikazan je na **grafiku 16**.

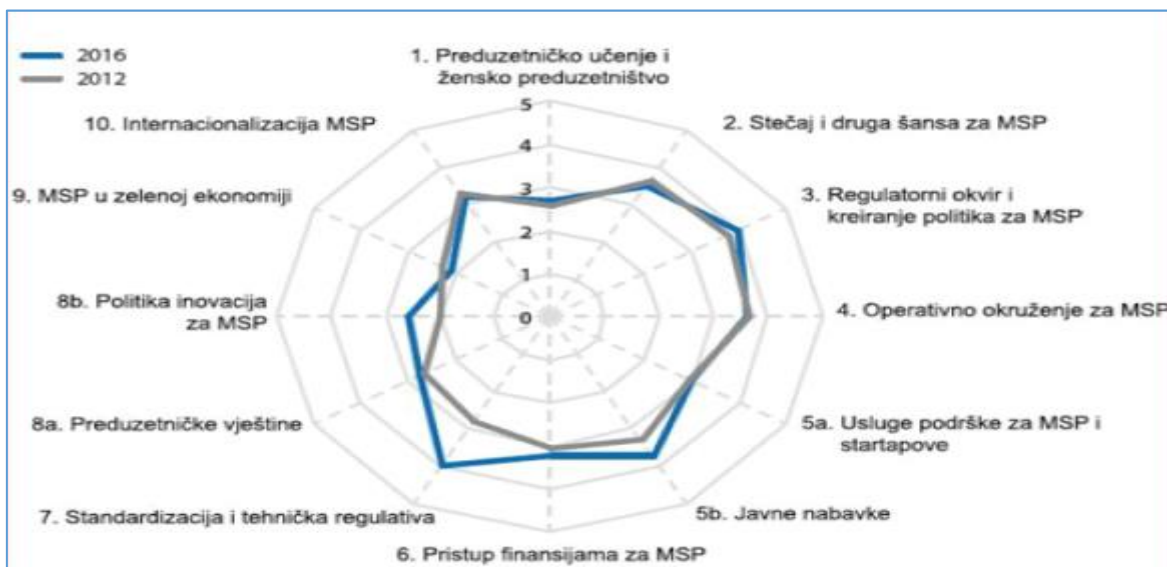
Grafik 16. Usklađenost politike MMSP sa relevantnim politikama i strateškim dokumentima

Izvor: Vlada Crne Gore. (2023). *Prijedlog strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2023-2026. godine s prijedlogom akcionog plana za sprovođenje strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća 2023-2026, za period 2023-2024. godine - zaključci.*

Ukoliko pored strateških razvojnih dokumenata koji su pobrojani na grafiku 16 uzmemo u obzir enorman broj drugih sektorskih ili, bolje reći javnih politika na nacionalnom nivou, u tom smislu može se zaključiti sljedeće:

- *Evidentno je odsustvo koordinacije između nekoliko desetina sektorskih i intersektorskih strategija i brojnih drugih razvojnih dokumenata nižeg ranga po važnosti;*
- *Kompletnan proces strateškog planiranja na nivu države nije usklađen, bolje reći fragmentiran je i neusklađen, po horizontali i vertikalnoj liniji (sistem lijevka), tako da je izostala koordinacija strategijskih prioriteta na nacionalnoj ravni i slično;*
- *Dokumenta nižeg ranga pripremaju se izolovano po pojedinim organima tako da ne uvažavaju ciljeve i prioritete iz svodnih dokumenata kao što su npr. Strategija održivog razvoja, Prostorni plan i slično;*
- *Očit je izostanak potrebnog nivoa administrativne kulture, što se očituje u pomanjkanju međusektorske saradnje između ministarstava, Vlade i drugih državnih institucija i slično;*
- *U većini slučajeva nije urađena kvalitetna procjena uticaja koja se tiče budžetskih /troškova, ekonomskog uticaja na razvoj i rast, društvenog uticaja i uticaja na životnu sredinu, efikasnosti i mogućnosti sprovođenja;*
- *Nizak nivo transparentnosti, konsultacija i komunikacija sa javnošću uopšte, počevši od početka izrade i usvajanja pa do implementacije dodatno negativno utiču na konkretne rezultate sprovođenja navedenih dokumenata;*
- *Izostala je primjena tzv. Metcalfove skale koordinacije gdje proces koordinacije javnih politika obuhvata devet koraka, a započinje „nezavisnim odlučivanjem od strane ministarstava“ i postupno se idući ka vrhu piramide svodi na „strategiju vlasti“.*

U “Small Business Act” izvještaju za Crnu Goru po pojedinim elementima inovacionog ekosistema, poput inovacione politike za MSP, usluga podrške za MSP i startupove i MSP u zelenoj ekonomiji, dodijeljene su ocjene ispod 3 (na skali do 5), s tim da je evidentan spor napredak u analiziranom periodu; **grafik 17**.

Grafik 17. Ocjena kvaliteta funkcionisanja *start-up*-ova u Crnoj Gori prema SBA

Nalazi saopšteni po pojedinim kriterijumima u formi **grafika 17** nedvosmisleno upućuju na to da je potrebna jača i djelotvornija podrška MMSP u Crnoj Gori.

3.2.1. Broj, dinamika, struktura i ograničenja poslovanja MMSP

U funkciji navedenog naslova, u ovom dijelu studije, u sažetoj formi, dajemo osvrt na neke od ključnih pokazatelja koji se odnose na ukupan broj, dinamiku, veličinu, broj zaposlenih, raspored preduzeća po regijama i prema karakteru djelatnosti, te rezultate najnovijih istraživanja koja se tiču ograničenja poslovanja MMSP u Crnoj Gori.

Klasifikacija crnogorskih preduzeća je regulasana Zakonom o računovodstvu iz 2016.godine, a kasnije 2021.godine; koji je usaglašen sa Direktivama Evropske Unije. Prema ovom Zakonu, na dan sastavljanja finansijskih izvještaja, klasifikacija na mikro, mala, srednja i velika preduzeća u Crnoj Gori vrši se na osnovu sljedećih kriterijuma - **tabela 12:**

Tabela 12. Kriterijumi za definisanje mikro, malih, srednjih i velikih preduzeća

Kriterijumi	Mikro	Mala	Srednja	Velika
Broj zaposlenih	>10	>50	50 - 250	>250
Godišnji prihod od prodaje	> 700 hiljada €	> 8 miliona €	8 - 40 miliona €	> 40 miliona €
Ukupna aktiva/pasiva	> 350 hiljada €	> 4 miliona €	4 - 20 miliona €	> 20 miliona €

Izvor: Skupština Crne Gore. (2021). *Zakon o računovodstvu* ("Službeni list Crne Gore", br. 145/21).

U tabeli 13 prikazan je pregled ključnih pokazatelja poslovanja MMSP u 2023. godini, **a u tabeli 14** se daje pregled broja rivrednih subjekata po pojedinim regijama; centralna, sjeverna i južna u Crnoj Gori, u periodu 2017. -202. Godina.

Tabela 13. Pregled ključnih pokazatelja poslovanja MMSP u 2023. godini

Vrsta preduzeća Br.zaposlenih	Mikro >10	Mala >50	Srednja 50 do 250	Velika 250+
Broj preduzeća	33.912	2.648	274	62
Ukupan prihod	2.141.968.850	3.863.325.673	3.399.219.327	4.819.346.653
Broj zaposlenih	68.472	42.473	27.326	30.726
Neto rezultat	-73.719.831	269.665.670	242.839.294	294.548.773

Izvor: BI Communication. (2024, maj). *Top Business Montenegro*

Tabela 14. Struktura privrednih subjekata po regijama za period 2017-2022. godina

Regija	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Centralna	12359	14142	15128	16355	17692	21487
Sjeverna	14337	15874	15812	16888	17804	19775
Južna	3590	3796	3767	4012	4186	4413
Ukupno	30286	33812	34707	37255	39682	45675

Izvor: Monstat

Prema jednom od najnovijih praktičnih istraživanja kada su u pitanju mogući vidovi finansijske i nefinansijske podrške koji su najpotrebniji MMSP u Crnoj Gori, ispitanici su prvo rangirali finansijsku podršku u vidu subvencija i/ili donacija (29,4%), dok je u prosjeku svaki četvrti ispitanik (23,5%) mišljenja da je neophodno angažovanje mentora ili eksperte za podršku u izradi strategije. Da je potreban stručni kadar ističe 17,6%, a 5,9% dijele mišljenje da je potrebno i angažovanje mentora za unapređenje već izvršenih promjena. Pored toga, 5,9% ispitanika je izjavilo da su potrebne konsultacije za učešće u EU projektima, organizovanje obilaska sajмова, da su potrebne informacije o trendovima u turizmu i planovima avio saobraćaja i slično - **grafik 18.**⁴⁵

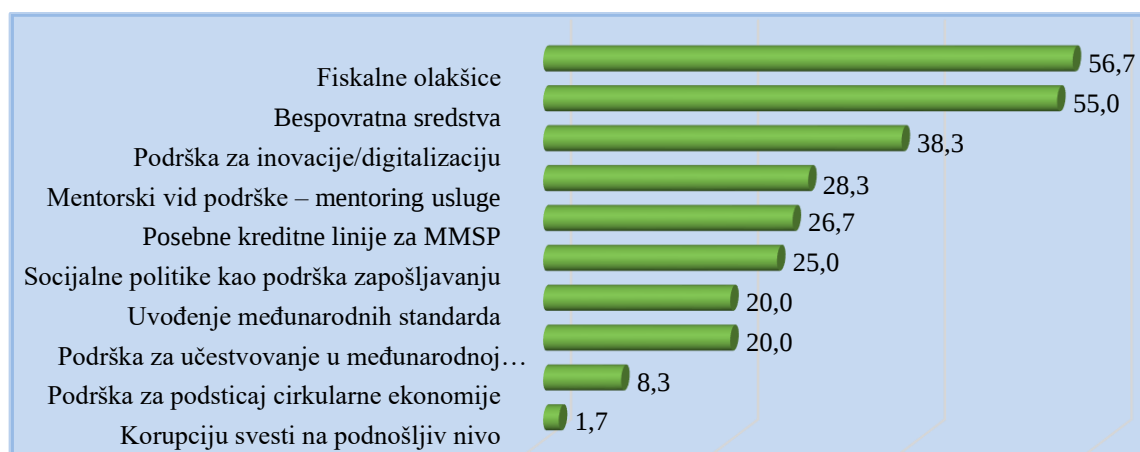

Grafik 18. Koja vrsta finansijske/nefinansijske podrške bi bila potrebna? (u %)

Nadalje, prema navedenom istraživanju, na pitanje “*Koje vrste podrške su trenutno najpotrebnije MMSP u Crnoj Gori?*”, skoro dvije trećine (63,8%) ispitanika smatra da imaju dovoljno ljudskih resursa za primjenu strateškog vođstva, dok 36,2% ne dijeli takvo mišljenje. Na pitanje da li bi prihvatili spoljnog eksperta u svom timu, kako bi primijenili i/ili uveli strateško vođstvo, 61,7% je dalo potvrdan odgovor, dok u prosjeku svaki treći (38,3%) ima suprotan stav. Među tri najpotrebnije vrste podrške MMSP u Crnoj Gori izdvojili su: fiskalne olakšice (56,7%), bespovratna sredstva (55%) i podrška za inovacije/digitalizaciju (38,3%). U prosjeku jedna četvrtina ispitanika je izjavila da su potrebne mentoring usluge (mentorski vid podrške) (28,3%), posebne kreditne linije za MMSP (26,7%), kao i socijalne politike kao podrška zapošljavanju (25%). Jedan od pet ispitanika smatra da su važne podrške za učestvovanje u međunarodnoj ekonomiji i *trgovini i uvođenje međunarodnih standarda. Svega 8,3% je prepoznalo da je potrebna podrška za podsticaj cirkularne ekonomije.* Da je potrebno korupciju svesti na podnošljiv nivo izjavilo je 1,7% ispitanika - **grafik 19.**⁴⁶

⁴⁵ Injac, I. (2023). *Analiza modaliteta strateškog vođstva u funkciji unapređenja konkurentnosti mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori* (Magistarski rad). Ekonomski fakultet, Podgorica.

⁴⁶ Isto.

Grafik 19. Koje vrste podrške su trenutno najpotrebnije MMSP u Crnoj Gori?

Napomena: Ispitanici su imali mogućnost tri odgovora, n=60, u %.

U **tabeli 15** na bazi istraživanja koje je obuhvatalo države Zapadnog Balkana prikazana je rang lista sektora u kojima preduzetnici žele da započnu svoj biznis pri čemu vodeći sektori predstavljaju 95% odgovora.

Tabela 15. Preference u pogledu sektora⁴⁷

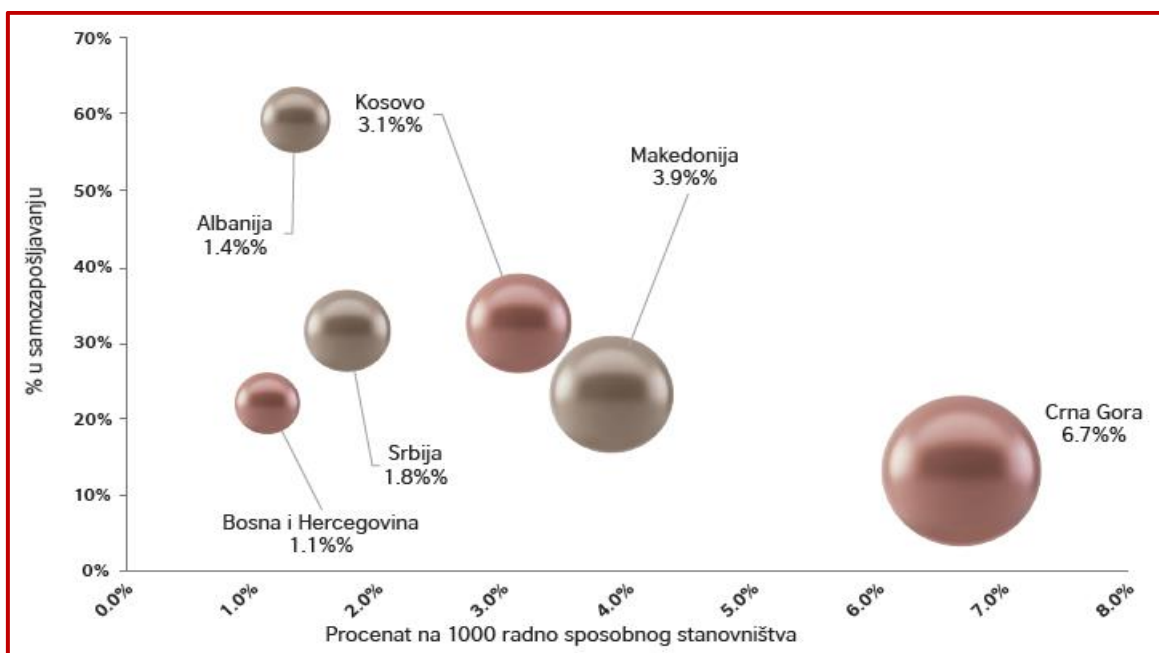
Rangiranje	Vrsta	Sektor (Top Level Standard Industrial Classification 2008)	Ukupn	Kum %	Srbija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Makedonija	Albanija	Kosovo
1	IV	Trgovina na veliko i malo, popravka motornih	27%	27%	17%	34%	33%	22%	29%	26%
2	IV	Ostale uslužne delatnosti	15%	41%	20%	20%	18%	3%	9%	18%
3	IV	Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	14%	55%	6%	20%	30%	9%	5%	12%
4	O	Profesionalne, naučne i tehničke	12%	67%	23%	6%	13%	12%	6%	13%
5	O	Proizvodnja	9%	76%	7%	6%	1%	24%	3%	10%
6	IV	Smještaj i hrana	8%	83%	6%	4%	4%	4%	25%	4%
7	O	Informacije i komunikacije	3%	87%	5%	2%	0%	11%	0%	1%
8	IV	Obrazovanje	3%	90%	4%	5%	0%	9%	1%	1%
9	IV	Administrativne i pomoćne aktivnosti	3%	93%	2%	1%	1%	2%	7%	4%
10	IV	Transport i skladištenje	2%	95%	4%	2%	0%	0%	6%	2%
11	IV	Građevina	2%	97%	2%	0%	0%	1%	2%	8%

Izvor: British Council. (2018).

Kao jedan od važnijih pokazatelja je i gustina preduzetništva, tako da se na **grafiku 20** mogu uočiti značajne razlike između zemalja Zapadnog Balkana u stopama realizovanog

⁴⁷ British Council. (2018). *Studija izazova koji ometaju razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća na Zapadnom Balkanu*. Beograd, str. 18.
https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/studija_izazova_koji_ometaju_razvoj_mikro_malih_i_srednjih_preduzeca_na_zapadnom_balkanu.pdf

preduzetništva, definisane kao broj novih društava sa ograničenom odgovornošću na 1000 pripadnika radno sposobne populacije.

Grafik 20. Gustina preduzetništva po zemljama Zapadnog Balkana

Izvor: British Council. (2018).

Kao svodni nalaz, u **tabeli 16** je primjenom metode tzv. oluje mozgova (engl. “*brainstorminga*”) na bazi prethodno formulisanih kriterijuma izvršena evaluacija kvaliteta razvoja preduzetničkog procesa u Crnoj Gori u odnosu na zemlje tzv. nivoa C,⁴⁸ s tim da je dat i prikaz **grafikom 21**.

Tabela 16. Evaluacija kriterijuma prema GEM primjenom metoda “*brainstorminga*”

Evaluaciju kriterijuma za ocjenu kvaliteta preduzetničkog procesa	Ocjena (1-10)	
	Nivo C	Crna Gora
A1. Finansiranje preduzetništva - Ima li dovoljno sredstava za nove startupove?	4	3,2
A2. Lakoća pristupa preduzetničkim finansijama i da li je tim sredstvima lako pristupiti?	4	2,4
B1. Vladina politika: podrška i relevantnost - Da li promovišu i podržavaju startupe?	4,5	2,8
B2. Vladina politika - Porezi i birokratija ili su nova preduzeća opterećena?	4,3	4,6
C. Vladini preduzetnički programi - Da li su dostupni programi podrške kvalitetni?	4,2	3,6

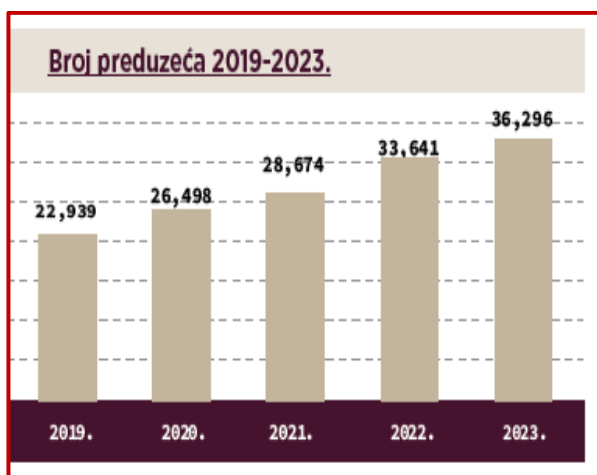
⁴⁸ Razvojni “Nivo C” obuhvata zemlje čiji je GDP/cap manji od \$20. 000.

D1. Preduzetničko obrazovanje u školi - Da li škole uvode ideje o preduzetništvu?	3	2,2
D2. Preduzetničko obrazovanje - Post-school - Da li fakulteti nude kurseve za pokretanje biznisa?	4.8	2,4
E. Transferi istraživanja i razvoja - Da li se istraživanje može prevesti u nove poslove?	3,5	2,2
F. Komercijalna i profesionalna infrastruktura: Da li su one dovoljne i pristupačne	5	3,8
G1. Lakoća ulaska: dinamika tržišta - Da li su tržišta slobodna, otvorena i rastuća?	5,5	4,2
G2. Lakoća ulaska: prepreke i regulative - Da li propisi ohrabruju ili ograničavaju ulazak?	4	2,8
H. Fizička infrastruktura - Da li je ovo dovoljno i pristupačno?	5,8	2,8
I. Društvene i kulturne norme - Da li kultura podstiče i slavi preduzetništvo?	5,2	2

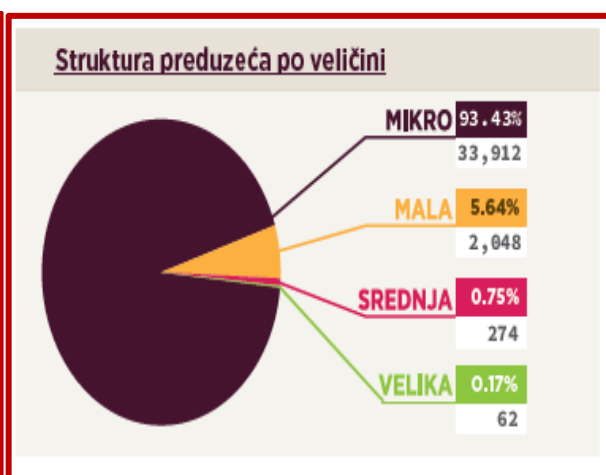

Grafik 21. Evaluacija kriterijuma kvaliteta preduzetničkog procesa u Crnoj Gori primjenom metode “brainstorminga”

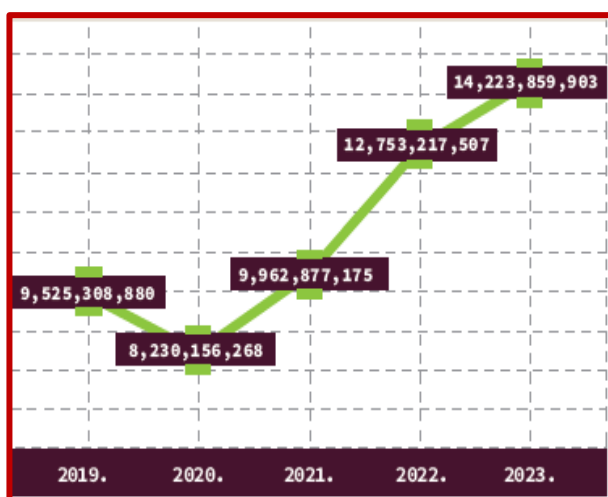
U narednom dijelu studije dajemo još jedan broj - pregled ključnih indikatora poslovanja privrednih subjekata u Crnoj Gori u prrthodnom period, zaključno sa 2023. godinom⁴⁹:

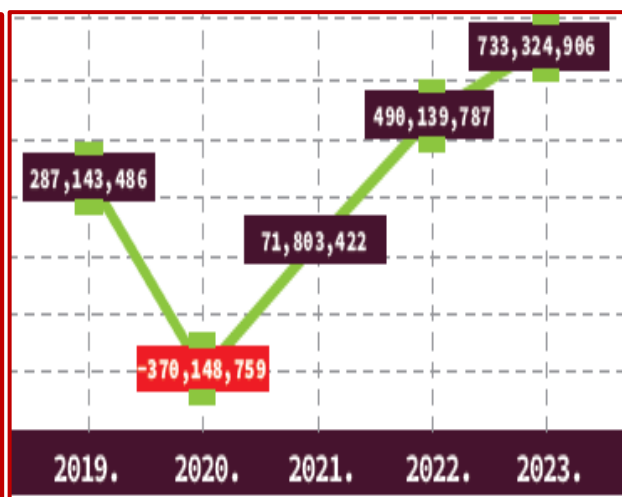
Grafik 22. Broj preduzeća za period 2019-2023.

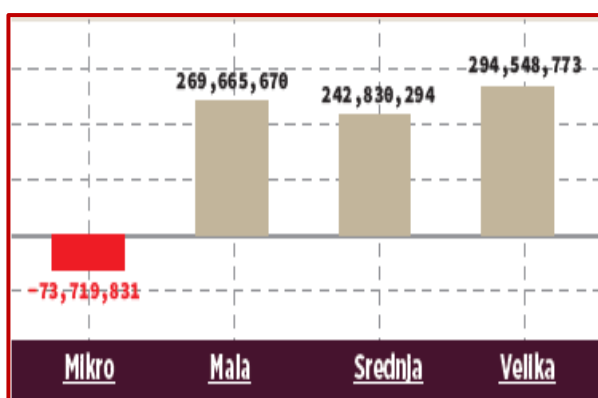
Grafik 23. Struktura preduzeća po veličini

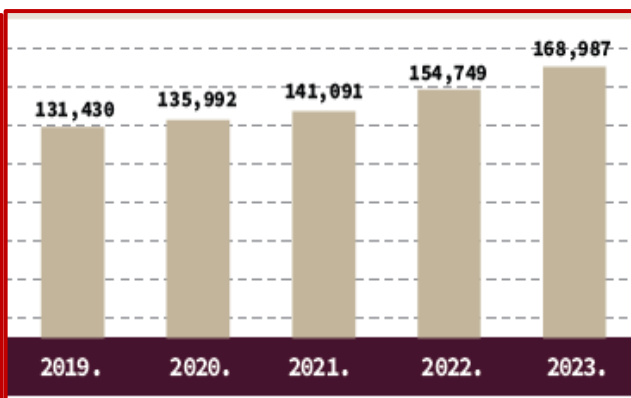
Grafik 24. Poslovni prihodi 2019-2023.

Grafik 25. Neto rezultat u period 2019-2023.

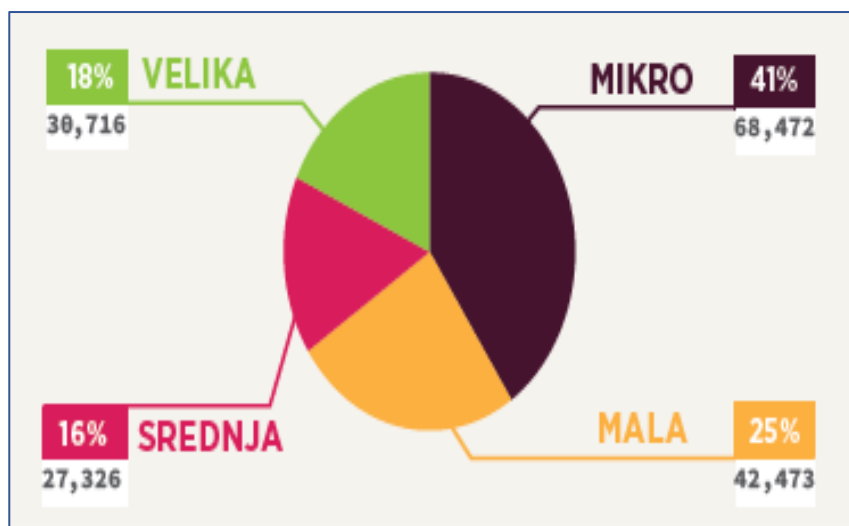

Grafik 26. Neto rezultat po veličini preduzeća

Grafik 27. Broj zaposlenih u period 2019-2023.

⁴⁹ BO Consulting. (2023). *TBM analiza*.

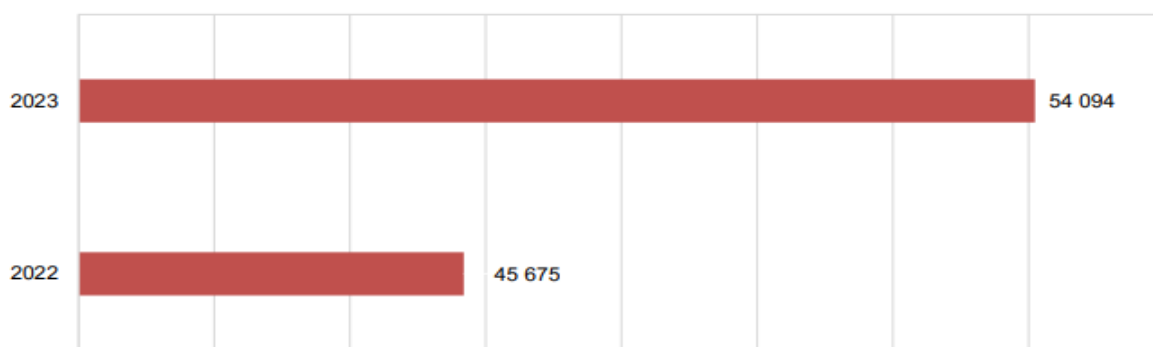

Grafik 28. Veličina preduzeća prema broju zaposlenih

Izvor: BO Consulting. (2023). TBM analiza.

Broj poslovnih subjekata u Crnoj Gori u 2023. godini iznosio je 54.094, što u odnosu na 2022. godinu kada ih je bilo 45.675, izraženo u procentima, predstavlja povećanje od 18,4%. Najveći broj aktivnih poslovnih subjekata u 2023. godini je u Podgorici 18 593, što predstavlja 34,4 % od ukupnog broja, a najmanji je u opštini Gusinje 40, odnosno 0,1% od ukupnog broja aktivnih poslovnih subjekata.⁵⁰

Pregled ključnih podataka koji se tiču broja aktivnih poslovnih subjekata, njihove strukture i sektorima djelatnosti po opštinama, dajemo sljedećim grafikonima i tabelama.

Grafik 29. Aktivni poslovni subjekti po godinama (2022. i 2023.)

Izvor: Monstat. (2024). Broj i struktura poslovnih subjekata u Crnoj Gori (Saopštenje 42/2024). Datum objave: 29.3.2024.,

<https://www.monstat.org/uploads/files/publikacije/registri/Broj%20i%20struktura%20poslovnih%20subjekata%20u%20Crnoj%20Gori%2C%202023.god.pdf>, str. 1.

Tabela 17. Aktivni poslovni subjekti po opštinama

Opština	2022	2023
---------	------	------

⁵⁰ Monstat. (2024).

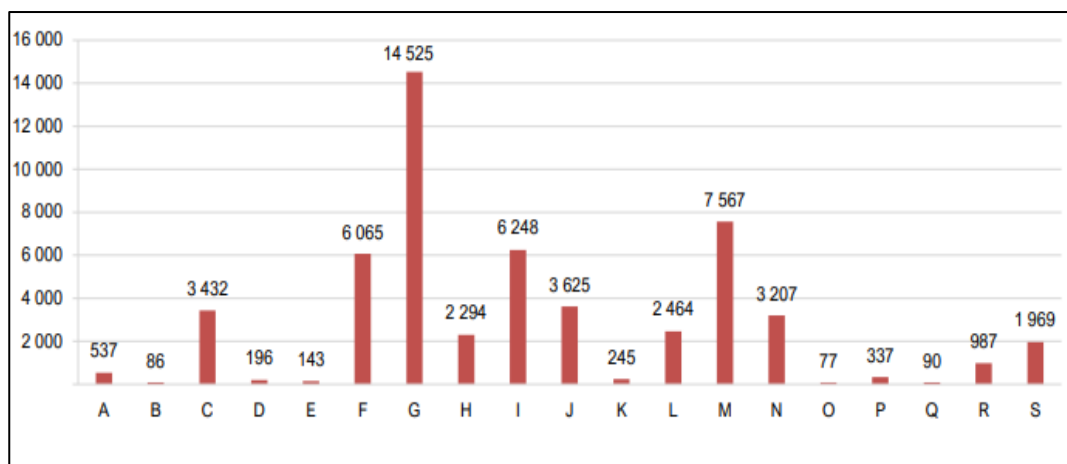
	ukupno	u%	ukupno	u%
Andrijevića	80	0,2	86	0,2
Bar	4497	9,8	5452	10,1
Berane	649	1,4	685	1,3
Bijelo Polje	1432	3,1	1533	2,8
Budva	8206	18,0	10793	20,0
Cetinje	872	1,9	1010	1,9
Danilovgrad	712	1,6	757	1,4
Gusinja	35	0,1	40	0,1
Herceg Novi	3614	7,9	4310	8,0
Kolašin	279	0,6	301	0,6
Kotor	1599	3,5	1849	3,4
Mojkovac	175	0,4	179	0,3
Nikšić	2169	4,8	2320	4,3
Petnjica	38	0,1	43	0,1
Plav	135	0,3	143	0,3
Pljevlja	636	1,4	652	1,2
Plužine	41	0,1	42	0,1
Podgorica	15860	34,7	18593	34,4
Rožaje	724	1,6	760	1,4
Šavnik	45	0,1	45	0,1
Tivat	2223	4,9	2593	4,8
Tuzi	162	0,3	210	0,4
Ulcinj	1348	2,9	1458	2,7
Zeta	-	-	87	0,2
Žabljak	144	0,3	153	0,3
Ukupno	45675	100,0	54094	100,0

Izvor: Monstat. (2024).

Tabela 18. Podjela aktivnih poslovnih subjekata po sektorima djelatnosti u Crnoj Gori

Šifra	Naziv sektora	2022		2023	
		ukupno	u %	ukupno	u %
A	Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	495	1,1	537	1,0
B	Vađenje ruda i kamena	84	0,2	86	0,2
C	Prerađivačka industrija	3064	6,7	3432	6,3
D	Snabdijevanje električnom energijom	150	0,3	196	0,4
E	Snabdijevanje vodom	133	0,3	143	0,3
F	Građevinarstvo	5236	11,5	6065	11,2
G	Trgovina na veliko i malo, popravka motornih vozila i motocikala	12529	27,4	14525	26,9
H	Saobraćaj i skladištenje	2030	4,4	2 94	4,2
I	Usluge pružanja smještaja i hrane	5 494	12,0	6248	11,6
J	Informisanje i komunikacije	2740	6,0	3625	6,7
K	Finansijske djelatnosti i djelatnosti osiguranja	240	0,5	245	0,5
L	Poslovanje nekretninama	2008	4,4	2464	4,6
M	Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	6271	13,7	7567	14,0
N	Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	2513	5,5	3207	5,9
O	Državna uprava i odbrana i obavezno socijalno osiguranje	79	0,2	77	0,1
P	Obrazovanje	219	0,5	337	0,6
Q	Zdravstvo i socijalna zaštita	81	0,2	90	0,2
R	Umjetničke, zabavne i rekreativne djelatnosti	763	1,7	987	1,8
S	Ostale uslužne djelatnosti	1546	3,4	1969	3,6
	Ukupno	45675	100,0	54094	100,0

Izvor: Monstat. (2024).

Grafik 30. Aktivni poslovni subjekti po sektorima djelatnosti u Crnoj Gori, 2023. godina

Izvor: Monstat. (2024).

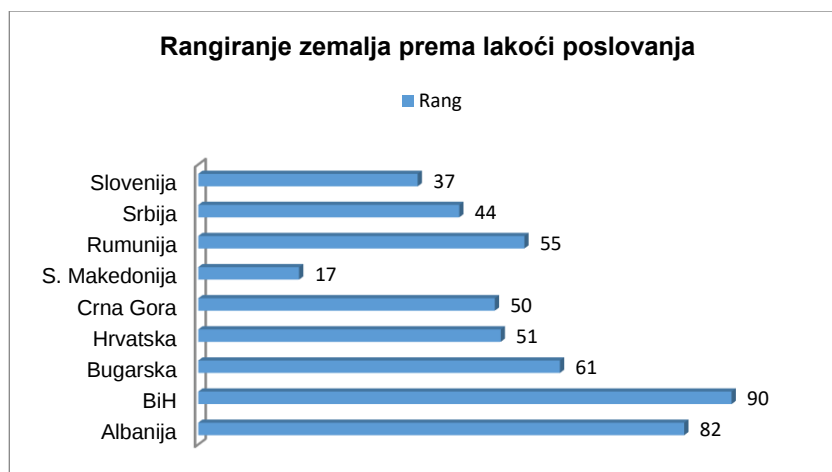
Iz prethodno saopštenih podataka uočljivo je da MMSP karakteriše i neujednačenost distribucije u različitim industrijskim granama, pa je tako najveći broj ovih preduzeća prisutan u radon intenzivnim i uslužnim delatnostima, odnosno u sferama trgovine, nekretnina, izdavanja i poslovnih aktivnosti. Polazeći od cikličnog karaktera savremenog privrednog razvoja, od posebne važnosti je na ovom mjestu posebno napomenuti da su MSP u uslovima krize mnogo osetljivija i ranjivija od velikih preduzeća. Kada je privreda u recesiji problemi MSP, među kojima se posebno ističe nedostatak potrebnog kapitala, se dodatno produbljuju a pojavljuju se i novi i to pre svega u domenu tražnje za proizvodima i uslugama. Ranjivost MSP u uslovima krize objašnjava se slijedećim njihovim karakteristikama:

- *MSP mnogo teže od velikih preduzeća sprovode pojedine aktivnosti restrukturiranja ili downsizing-a iz razloga što su ova preduzeća već mala;*
- *nizak stepen diversifikacije poslovnih aktivnosti;*
- *slaba finansijska struktura;*
- *nizak ili nikakav kreditni rejting;*
- *zavisnost od kredita, kao osnovnog eksternog izvora finansiranja; i*
- *dostupnost manjeg broja alternativnih izvora finansiranja.*

Teškoće prilikom obezbjđivanja finansijskih sredstava, odnosno ograničen pristup povoljnim izvorima finansiranja, predstavlja možda najvažniju karakteristiku MSP. Mogućnost pribavljanja kapitala je ključna determinanta opstanka, rasta i razvoja ovih preduzeća. Oslanjanje prevashodno na sopstvena sredstva je problematično usled njihove ograničenosti i nemogućnosti da zadovolje rastuće potrebe preduzeća za kapitalom, naročito u kasnijim fazama životnog ciklusa.

Tako, npr. iskustva polazuju da je u većini zemalja u tranziciji, bivših socijalističkih, tradicija naslijeđenog kolektivnog preduzetništva prouzrokovala probleme u inaugurisanju individualnog preduzetništva, pokretanje porodičnih firmi, startupova i sl.

Na kraju, proces promjene ekonomskog svijeta koji se desio, a u čijoj se osnovi nalaze preduzetništvo i inovacije, vjerovatno je prvi put i ljudskoj istoriji potvrdio da prosperitet i ukupno bogatstvo jedne nacije ne zavisi od postojećeg bogatstva. U prilog tome gdje su stigle naprednije ekonomije kada su u pitanju društveno ekonomski uslovi za startovanje biznisa pregled zemalja iz regiona - **grafik 31**; indeks lakoće poslovanja za Crnu Goru - **grafik 32**; MFIC po godinama - **grafik 33**; MFIC indeks po proritetima - **grafik 34**.

Grafik 31. Rangiranje zemalja iz okruženja prema lakoći poslovanja u 2020. godini

Izvor: World Bank. (2020). *Doing business 2020: Comparing business regulation in 190 economies*. World Bank Group.

<https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/country/m/montenegro/MNE.pdf>

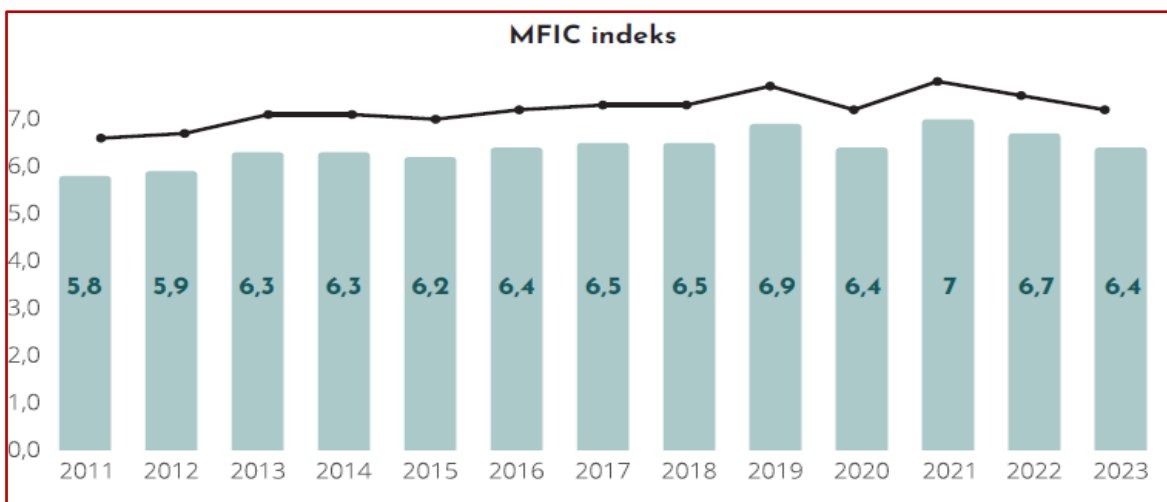

Grafik 32. Indeks lakoće poslovanja po pojedinim kriterijumima u Crnoj Gori

Izvor: World Bank. (2020).

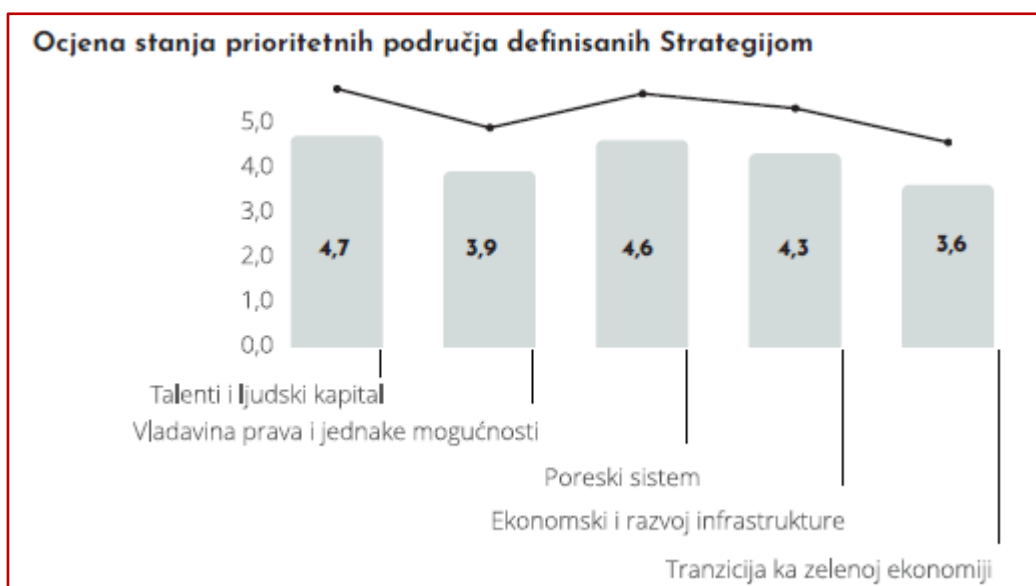
Kao reprezentativan i konačan nalaz u pogledu uslova koji se tiču uslova ili tzv. “lakoće poslovanja” u Crnoj Gori prezentiraćemo ukratko zaključak iz “*Bijele knjige*” koje se tiče viđenja navedenog problema od strane stranih investitora.⁵¹

⁵¹ MFIC. (2024).

Grafik 33. MFIC po godinama od 2011-2023.

Izvor: MFIC. (2024).

Grafik 34. MFIC po prioritetnim područjima

Izvor: MFIC. (2024).

U tom smislu je posljednja MFIC analiza rezultata, kao i prethodne godine, pokazala da indeks lakoće poslovanja u Crnoj Gori bilježi pad, što ukazuje na to da su postojale određene poteškoće u poslovnom okruženju Crne Gore tokom 2023.godine. Osim opšteg indeksa, i indeksi koji ocjenjuju zasebne privredne grane bilježe negativne ocjene. Izuzetak je sektor bankarstva, koji je jedini ocijenjen kao unaprijeđen u odnosu na 2022. godinu, kao i sektor telekomunikacija, koji bilježi istu ocjenu kao i 2022.godine. U dijelu pojedinačnih indeksa, većina je zabilježila pad, uz mnogobrojne izazove i barijere koje su privrednici naveli. Ono što je karakterisalo poslovni ambijent generalno, u skladu sa percepcijom naših članica, jeste netransparentnost procesa donošenja važnih odluka, česte izmjene zakonske regulative, koje nijesu bile praćene ekonomskim proračunom uticaja na privredu, sporost administracije, politička nestabilnost, te nedovoljno razvijena i pripremljena infrastruktura itd. Takođe, kao glavne nedostatke poslovnog ambijenta u Crnoj Gori članice Savjeta izdvajaju i dalje veliku zastupljenost neformalne ekonomije, nedovoljno transparentan proces javnih nabavki, nedovoljnu

dostupnost digitalnih i onlajn servisa iz domena nadležnosti javne administracije, kao i veliki nedostatak radne snage⁵².

3.3. Ključna zapažanja vezano za izazove koji ometaju razvoj MMSP na Zapadnom Balkanu (ZB)

Konačno u funkciji predloga polaznih osnova za akcioni plan podrške preduzetništvu u opštini Tivat, smatramo korisnim da prikazemo ključna zapažanja koja se tiču poslovanja, bolje reći izazova koji ometaju poslovanje MMSP na Zapadnom Balkanu⁵³, što se daje u **tabeli 19**.

Tabela 19. Ključna zapažanja vezano za izazove koji ometaju razvoj MMSP na Zapadnom Balkanu

Br.	Zapažanje
1	Mladima mlađim od 25 godina nedostaju preduzetničke percepcije i težnje. Jedan od naših ispitanika opisao je preduzetništvo kao “zvijerku” koja posjeduje novac, poslovne veze, politički uticaj i veze sa sivom ekonomijom. Rizično je, zahtijeva kapital i može se završiti neuspjehom. Dosta ljudi smatra da bezbjednije opcije mogu biti atraktivnije, iako potencijalno donose mnogo manju finansijsku dobit.
2	Obrazovni nivo potencijalnih preduzetnika se razlikuje od zemlje do zemlje Razlike u obrazovnom nivou potencijalnih preduzetnika širom regiona mogu biti refleksija poznatog “odliva mozгова” (Zeneli, 2017) gdje svršeni diplomici napuštaju određene zemlje, ali isto tako i angažovanja IT stručnjaka koji pružaju podugovorene usluge firmama sa sedištem u EU po nižim cijenama.
3	Prisutan je veliki broj nedobrovoljnih preduzetnika Ne pokušavaju svi preduzetnici da izgrade “Google”. Dokazi ukazuju na činjenicu da dvije trećine jednostavno želi da zaradi stabilne prihode za život. Ovi preduzetnici se fokusiraju na sektore koji ne postavljaju velike prepreke za ulazak i izlazak. Iz ovoga proističu tri pitanja: 1. Kako možemo pomoći potencijalnim preduzetnicima da unaprede svoje izgleda za izgradnju dugoročno stabilnog poslovanja? 2. U kojoj mjeri razumijemo potrebe ovih preduzetnika? 3. Možemo li da pomognemo nekim od ovih preduzetnika da se približe iskorišćavanju prilika?
4	Ambicija je važna, ali preduzetnici sa Zapadnog Balkana osećaju ograničenje Ambicija je jedan od ključnih sastojaka ostvarivanja rasta. Međutim, ono što je prisutno je nedostatak uverenja da preduzetnik sa Zapadnog Balkana može da globalizuje svoj proizvod i postigne uspjeh na globalnom nivou.
5	Mjere podrške moraju se prilagoditi lokalnim ekosistemima Svaki biznis je različit, i ne postoji “jedno rješenje koje odgovara svima”. Mjere podrške treba da budu prilagođene svakom lokalnom ekosistemu.

⁵² MFIC. (2024).

⁵³ British Council. (2018)., str. 14.

6	“Najpopularniji sektori” su slični u svim državama. Najpopularniji sektori- maloprodaja, automehaničarske radnje, lične usluge i poljoprivreda- slični su u svim zemljama širom Zapadnog Balkana. Osim ovih sektora, postoji i čitav dijapazon manje popularnih sektora.
7	Bitno je koliko godina imate. Težnje se mijenjaju s godinama i obrazovanjem, Nisu svi potencijalni preduzetnici isti. Starost i obrazovanje su važni i pokreću različite težnje i apetit za preuzimanje rizika. Oba ova faktora treba uzeti u obzir u ciljanju inicijativa.
8	Preduzetnici koje pokreću prilike uglavnom nisu iz IT sfere. Postoji shvatanje da je preduzetništvo koje se bazira na prilikama fokusirano na visokotehnološka, internet i web tržišta. Ovo u većem broju slučajeva nije primjenjivo na Zapadnom Balkanu, iako BJR Makedonija ima najviše aspiracija u ovom pogledu.
9	Većina ispitanika želi da budu samozaposleni, a ne preduzetnici. Ono što je jako uočljivo je želja da se bude samozaposlen, prije nego da se vodi neki biznis ili da se bude preduzetnik. Ovo može biti refleksija nedostatka samopouzdanja ili ambicije, ili možda stavova koje su ispitanici imali prema preduzetnicima i poslovnim ljudima. To znači da bilo koji program posvećen preduzetništvu mora uzeti u obzir i one koji teže samozaposlenju.
10	Stope realizovanog preduzetništva se razlikuju od zemlje do zemlje. Postoje slične težnje u pogledu sektora, ali realizovano preduzetništvo, mjereno osnivanjem društava sa ograničenom odgovornošću, razlikuje se od zemlje do zemlje. Razlog tome možda dijelom leži u izboru između samozapošljavanja i osnivanja kompanija, iako za ovu tvrdnju ne postoji dovoljno dokaza.
11	Postoji jasan niz potreba za podrškom. Glavne potrebe vezane su za: 1. Pronalaženje i proširivanje baze potencijalnih kupaca i ciljanje tržišta koja će to podržati; 2. Razvoj menadžerskih i poslovnih vještina; 3. Razumijevanje tehničkih oblasti poput regulative; 4. Unapređenje vještina; i 5. Dobijanje finansiranja.
12	Pronalaženje veza sa tržištima je prioritet za preduzetnike. Pronalaženje kupaca je prioritet, i traži se pomoć u izgradnji veza sa kupcima i mrežama.
13	Preduzetnici žele podršku za razvoj svojih menadžerskih vještina. Ispitanici imaju utisak da je potrebno da unaprijede svoje menadžerske vještine. Ovo može biti prilika da se pomogne da se težnje ka samozapošljavanju transformišu u vođenje preduzeća.
14	Male firme se osjećaju finansijski ograničenim. Mala preduzeća se osjećaju odsječenim od finansiranja, uglavnom zbog percepcije visokih kamatnih stopa, složenih procesa podnošenja kreditnih zahtjeva i zahtjeva po pitanju kolaterala.
15	Postoji jaz u obezbjeđivanju finansiranja između “seed” faze i faze ranog razvoja. Opšte je prepoznato da su mlade kompanije finansijski ograničene, ali takođe mogu ponuditi i najbrži rast.

16	Porodica i prijatelji su od posebne važnosti. Porodica i prijatelji predstavljaju ključnu mrežu podrške, naročito u pitanjima koja su manje tehničke prirode. Često su i izvor "seed" i finansiranja u ranoj fazi razvoja.
----	--

Sumarno iskazani nalazi iz prethodne tabele na bazi ankete potencijalnih preduzetnika i pregleda situacije na Zapadnom Balkanu identifikovali su niz izazova, i to:

- *Status preduzetništva i pogrešno shvatanje preduzetništva kao "predatorskog preduzetništva";*
- *Problemi sa izgradnjom baze kupaca i povezivanja sa širim tržištima;*
- *Relativno niski nivoi priliva investicija i udaljenost regiona od glavnih evropskih lanaca snabijevanja, što preduzetničku zajednicu lišava ključnog izvora poslovanja, inovacija i pristupa finansiranju;*
- *Loš pristup rizičnom kapitalu i poslovnim anđelima;*
- *Percepcija da je preduzetništvo uglavnom visokotehnološko, što nije slučaj u regionu;*
- *Potreba za razvojem menadžerskih vještina; i*
- *Nedostatak specifičnog tehničkog znanja o regulatornim pitanjima.*

3.4. SWOT analiza poslovanja MMSP u Crnoj Gori

Imajući u vidu rezultate analize razvoja sektora i politike MMSP u prethodnom periodu, postojećem razvojnom ciklusu, kao i identifikovane prioritetne oblasti i izazove sa kojima se MMSP suočavaju i potrebe budućeg usmjerenja, neophodne je identifikovati specifična ograničenja, ali i raspoložive resurse i mogućnosti za razvoj MMSP sektora. U tu svrhu korišćena je SWOT analiza prezentovani u **tabeli 20**.⁵⁴

Tabela 20. SWOT analiza MMSP

SWOT ANALIZA MIKRO, MALA, SREDNJA PREDUZEĆA U CRNOJ GORI	
SNAGE • Uspostavljena politika i uspješno implementirana • politika MMSP u posljednje dvije decenije; • Unapređen regulatorni okvir za razvoj ženskog preduzetništva; • MMSP sektor prepoznat kao važan činioc sveukupnog ekonomskog razvoja; • Pojačani interes mladih za ulazak u preduzetništvo; • Rana preduzetnička aktivnost iznad EU prosjeka; • Usvojena Strategija pametne specijalizacije; • Poboljšani regulatorni okvir i unapređena programska podrška za inovacija; • Koncentrisane mjere podrške u okviru programa za konkurentnost; • Razvoj IKT sektora i inovativnih proizvoda; • Stanovništvo sa visokim obrazovanjem – Blizu performansi EU; • Napredak u Institucionalnom okviru - Fonda za	SLABOSTI • Nedovoljno izgrađeni institucionalni kapaciteti od nacionalnog do lokalnog nivoa potrebni za sveobuhvatno sprovođenje programske podrške; • Nedostatak raspoloživih i dostupnih finansijskih sredstava za sprovođenje investioionih projekata MMSP; • Nedovoljna informisanost, koordinacija i saradnja ključnih aktera na implementaciji politike MMSP; • Nedovoljno razvijen sistem monitoringa i nedostatak adekvatnih indikatora i evalaucija programske podrške; • Neadekvatan sistemski okvir praćenja potreba za obukom (znanje i vještine) u MMSP; • Nedovoljna informisanost MMSP o postojećim mehanizmima podrške MMSP većim dijelom koriste energetske intezivne zastarjele tehnologije i izraubovanu opremu;

⁵⁴ Više: Opština Tivat. (2024). *Strateški plan razvoja opštine Tivat 2024-2029.*, str. 27.

• inovacije, Naučno tehnološki park Podgorice, Biznis centri na lokalnom nivou; • Unapređenje pojedinih segmenata regulatornog okvira i primjena RIA; • Unapređenje poreskog tretmana; • Svjesnost donosioca odluka o potrebi kreiranja podrške ka zelenoj i digitalnoj transformaciji; • Značajno iskustvo u primjeni politike MMSP u EU i u procesu pristupanja EU; • Članstvo u WTO i primjena CEFTA 2006 sporazuma; • Raspoloživih specifičnih prirodnih resursa; • Dostupnost specifičnih znanja i vještina u određenim segmentima sektora MMSP.	• Niska stopa produktivnosti i konkurentnosti MMSP na lokalnom i inostranom tržištu; • Niska orijentisanost Visoko učešće proizvoda nižih faza prerade u izvozu; • Visoka uvozna zavisnost i nedovoljna spremnost i orijentacija ka izvozu; • Nedovoljna povezanost MMSP sa centrima znanja, nizak nivo ulaganja u istraživanje i razvoja; • Nizak nivo inovativnosti MMSP; • Nedovoljno razvijena svijest o značaju i efektima digitalne transformacije i tranzicije ka zelenoj ekonomiji i transformaciji sa linearne na cirkularnu ekonomiju; • Nedostatak savremenih znanja i vještina.
ŠANSE • Uspostavljanje partnerstva javnog i MMSP sektora od nacionalnog do lokalnog nivoa; • Razvoj institucionalne, finansijske i stručne programske podrške; • Unapređenje održive institucionalne infastrukture, posebno na loklanom nivou i u povezivanju MMSP sa centrima znanja (preduzetnički centri, naučno tehnološki parkovi, inkubatori, inovacioni hubovi); • Orijentacija MMSP ka digitalizaciji i zelenom poslovanju; • Razvoj poslovnog umrežavanja, podrška formiranju klastera i njihovo povezivanje sa naučno-istraživačkim institucijama i usmjerenost ka internacionalizaciji; • Razvoj proizvoda sa većom dodatom vrijednosti; • Uključivanje u MMSP u globalne lance vrijednosti i lance dobavljača; • Uspostavljanje Kreditno garantnog fonda; • Organizovanje različitih vidova stručnih obuka, uključujući obuke vezano za digitalizaciju, održivo poslovanje, cirkularnu ekonomiju; • Podizanje svijesti o značaju i ulozi finansijske pismenosti; • Razvoj digitalnog poslovanja i e-trgovine.	PRIJETNJE • Efektivnost političke volje za unapređenjem potrebnih administrativnih kapaciteta programske podrške MMSP i zaokruživanje institucionalne infrastrukture; • Nedovoljno efikasna koordinacija implementacije politike MMSP; • Nedovoljna iskorišćenost EU fondova; • Raspoloživost finansijskih sredstava za implementaciju politike; • Nedovoljni kapaciteti pružaoca usluga za pružanjem savjetodavnih usluga i specifičnih obuka za MMSP; • Nedovoljna koncentracija raspoloživih finansijskih i ljudskih resursa; • Nedovoljna promocija preduzetničke kulture i razmjena primjera dobre prakse; • Nedostatak povjerenja i aktivna poslovna povezanost MMSP; • Nizak nivo podrške usmjerene na podizanje konkurentnosti biznisa i pristupa novim tržištima" • Eksterni uticaji sa negativnim efektima za startovanje i vođenje postojećih MMSP; • Rast cijena sirovina, enegije i opreme; • Nedovoljna dostupnost radne snage; • Dostupnost i pristupačnost kapitala za investiranje.

Pored navedenog, posmatrano nešto detaljnije iz SWOT analize se može zaključiti⁵⁵:

- Da je je Crna Gora prepoznala raspoloživost resursa i potencijale za realizaciju politike koja može uticati na dalji rast i razvoj sektora MMSP u Crnoj Gori. Glavne snage se ogledaju u razvijenim kapacitetima i mehanizmima u dizajnu i sprovođenju politike MMSP, orijentaciji ka unapredjenju poslovnog ambijenta i kreiranju politike shodno potrebama MMSP, kao i u primjeni dobre prakse iz EU politike MMSP;
- Ipak, neophodno je imati jasan fokus na šanse za prevazilaženje uočenih slabosti, koje se posebno odnose na nedovoljne administrativne kapacitete, neusklađenost koordinacije u implementaciji politike MMSP, ali i implementaciji drugih politika koje imaju uticaja na MMSP;

⁵⁵ Vidjeti više: Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma. (2023). Strategija razvoja MMSP U CG za period 2023-2026., str. 27.

- Takođe, neophodno je naglasiti potrebu za efektivnijom implementacijom politike, kroz dizajniranje specifičnih mjera finansijske i nefinansijske podrške shodno savremenim potrebama MMSP, posebno u njihovoj transformaciji ka digitalnom i zelenom poslovanju. Takođe, nizak je nivo razvoja proizvoda sa dodatom vrijednosti i izvozne orijentacije ka MMSP;
- Potrebno je naglasiti potrebu za formulisanjem i implementacijom mjera usmjerenih ka poboljšanju performansi preduzeća, većoj konkurentnosti i pristupu novim tržištima;
- Prijetnje u valorizaciji pomenutih šansi prvenstveno se odnose na negativne eksterne, globalne uticaje, ali i na one koje se tiču unutrašnjih slabosti samih MMSP i nedostatku sredstava za ulaganje u unapređenje poslovnih procesa, nabavci novih tehnologija, okretanju ka digitalizaciji, e-trgovini kao i ulaganja u nova znanja i vještine.

Prethodnom analizom broja, sadržaja, industrije, zaposlenosti, ostvarenih poslovnih rezultata MMSP i drugo, je dat potpun i sadržajan načelni pregled poslovnog ambijenta u Crnoj Gori, koji pokazuje određeni stepen stimulativnog potencijala. Istovremeno, prethodno istaknuto ujedno upućuje i na potrebu dodatnog prilagođavanja, sa ciljem postizanja afirmativnog okruženja koje će unaprijediti razvoj sektora MMSP u Crnoj Gori. Glavne preporuke analize se svode na to:

- da je određeni skup zakonskih rješenja neophodno izmijeniti, dopuniti ili usvojiti nova rješenja, a sve sa ciljem jačanja poslovnog ambijenta u dijelu omogućavanja stimulisanja poslovne aktivnosti i konkurentnosti MMSP;
- Paralelno sa navedenim aktivnostima, preporučuje se i inoviranje metodološkog okvira izrada brojnih strateških dokumenata, koji regulišu razvoj i funkcionisanje poslovnog ambijenta;
- Prethodno zapravo podrazumijeva mnogo intenzivniju i dinamičniju uključenost poslovne zajednice u ovim i drugim sličnim procesima (naročito na lokalnom nivou), kako bi se kreirala održiva i stimulativna razvojna rješenja;⁵⁶
- Takođe, prevashodno se ukazuje na složenost zakonodavnog okvira koji se odnosi na MMSP sektor, a koji čini Zakon i mnoštvo podzakonskih akata, kao i deficit sinhronizovanog strateškog pristupa, najviše usljed nedostataka učešća lokalnih samouprava u njihovoj izradi, kao i realizaciji.

3.5. Nužnost reaktiviranje preduzetničke ekonomije

Konačno, ovaj dio rada naslovljen kao "*Reaktiviranje preduzetničke ekonomije*" polazi od toga da bi njeno reaktiviranje na nacionalnom nivou imalo poseban značaj u procesu reindustrijalizacije koju ćemo, kao neizbježnu razvojnu fazu u crnogorskoj ekonomiji izgleda još dugo čekati. Ideja svakako nije nova, ali ima li se u vidu društvena i ekonomska stvarnost u Crnoj Gori, posve je jasno da imamo situaciju u kojoj je „*preduzetništvo samo na jeziku, a klasika i dalje samo u mislima (djelu)*“. Tako, npr. iskustva polazuju da je u većini zemalja u tranziciji, bivših socijalističkih, tradicija naslijeđenog kolektivnog preduzetništva prouzrokovala probleme u inaugurisanju individualnog preduzetništva, pokretanje porodičnih firmi, startupova i sl. Time, evidentno prisutan nizak nivo preduzetništava u zemljama u tranziciji je skoro logična posljedica spoznaje da se tamo uglavnom radi i tzv. *preduzetništvu vođenom nuždom* (engl. *necessity entrepreneurship*)⁵⁷, a ne ako što je to slučaj u razvijenim zemljama

⁵⁶ Vid. Šire: UNDP. (2022). *Analiza podrške razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori kroz prizmu saradnje između lokalnih i nacionalnih partnera.*, str. 4.

⁵⁷ U prevodu na crnogorski jezik često se koristi i termin „nedobrovoljni preduzetnici“. Vid. Šire: Izvještaj izrađen za British council i Swedish institute (2018). www.britishcouncil.

tržišne privrede gdje ja dominantno tzv. *preduzetništvo vođeno šansom* (enlg. *opportunity entrepreneurship*). Razlika se ogleda u tome što:

- ***Preduzetnici koje pokreću prilike:*** Ovi preduzetnici se definišu prema njihovoj sposobnosti da uvide jaz na tržištu koji teže da popune.
- ***Nedobrovoljni preduzetnici:*** pripadnici ove grupe žele da započnu biznis ili uđu u samozapošljavanje da bi sebi obezbijedili finansijsku sigurnost i prehranili porodicu.

Između ove dvije grupe postoji čitav niz razlika. Nedobrovoljni preduzetnici su često stariji, možda nezaposleni, i nižeg stepena obrazovanja. Dosta mladih i kvalifikovanih ljudi takođe mogu biti podvedeni pod ovu grupu, ali drugi imaju drugačije viđenje. To su preduzetnici koji "traže prilike", koji su obično u srednjim ili poznijim dvadesetim do sredine tridesetih, dobro obrazovani, kosmopolitski nastrojeni, gaje strast prema svojoj zemlji (što je razlog zašto nikada nisu emigrirali) i odlučni su da urade nešto drugačije.

Kao što se može zaključiti iz prethodne analize, glavne preporuke se svode na to da je određeni skup zakonskih rješenja neophodno izmijeniti, dopuniti ili usvojiti nova rješenja, a sve sa ciljem jačanja poslovnog ambijenta u dijelu omogućavanja stimulisanja poslovne aktivnosti i konkurentnosti MMSP, počevši od nivoa države pa sve dolokalne samouprave, tj. Opštine Tivat.

Isto tako, paralelno sa navedenim aktivnostima, preporučuje se i inoviranje metodološkog okvira izrada brojnih strateških dokumenata, koji regulišu razvoj i funkcionisanje poslovnog ambijenta. To zapravo podrazumijeva mnogo intenzivniju i dinamičniju uključenost poslovne zajednice u ovim i drugim sličnim procesima (naročito na lokalnom nivou), kako bi se kreirala održiva i stimulatívna razvojna rješenja.

Konačno, da bi sektor djelovanja MMSP male privrede kao što je crnogorska bio značajan faktor poslovanja i promjena u privredi, neophodno je da ima znatno dužu tradiciju od one koju ima na našim prostorima i treba da je u mnogo većem stepenu rezultat preduzetničkih ponašanja nego što je to slučaj kod nas. Brojna naša preduzeća rezultat su egzistencijalne prinude. Pored toga, kako pokazuju prethodni podaci suviše mnogo imamo mikro preduzeća, a nedovoljno srednjih, ko ja bi kao "nosioci razvoja" na nivou lokalne samouprave mogla da ponude ozbiljniji doprinos privrednom razvoju društva.

4. PREGLED STRATEŠKIH DOKUMENATA OPŠTINE TIVAT

U narednom dijelu predmetnog elaborata ukratko ćemo prezentovati neke od osnovnih smjernica i zacrtanih ciljeva iz strateških razvojnih dokumenata Opštine Tivat za koje smatramo da su od značaja za izradu Plana razvoja MMSP.

4.1. Strateški plan razvoja Opštine Tivat

Strateškim planom razvoja opštine Tivat za period 2024- 2029 utvrđuje se postojeće stanje razvoja, opšti cilj razvoja, specifični strateški ciljevi sa prioritetima za njihovo ostvarivanje, projekti i programi u određenom vremenskom periodu, orijentaciona sredstva za sprovođenje i način sprovođenja praćenja i evaluacije sprovođenja plana. Kao primarni razvojni dokument opštine Tivat, ovaj plan detektuje polazno stanje i razvojne šanse. Takođe, definiše i indikatore za mjerenje uspješnosti realizacije. Strateški plan je uskladjen sa razvojnim strategijama i politikama na nacionalnom i evropskom nivou, uz uvažavanje društvenih, kulturnih i ekonomskih karakteristika Tivta. Na osnovu svega navedenog **definisan je opšti strateški cilj:**

“Razvoj Tivta utemeljen na principima održivosti uz Unapređenje kvaliteta života građana, očuvanje životne sredine, digitalnu transformaciju i atraktivan poslovni ambijent. “

Ovaj cilj je planirano postići realizacijom četiri specifična strateška cilja:

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 1: Unapređenje životnih i radnih uslova izgradnjom, obnavljanjem i razvojem infrastrukture, javnih objekata i površina

- Prioritet 1. 1: Unapređenje drumskog saobraćaja;
- Prioritet 1. 2: Unapređenje vodenog/pomorskog saobraćaja;
- Prioritet 1. 3: Izgradnja vodovodne i kanalizacione infrastrukture;
- Prioritet 1. 4: Izgradnja javnih objekata;
- Prioritet 1. 5: Izgradnja i uređenje javnih površina.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 2: Unapređenje uslova u oblastima kulture, sporta i obrazovanja u cilju poboljšanja kvaliteta života građana i raznovrsnosti ponude grada

- Prioritet 2. 1: Poboljšanje uslova za razvoj kulture;
- Prioritet 2. 2: Poboljšanje uslova za rekreaciju i razvoj sporta;
- Prioritet 2. 3: Unapređenje uslova iz oblasti obrazovanja;
- Prioritet 2. 4: Unapređenje omladinske politike;
- Prioritet 2. 5: Razvoj Smart City koncepta.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 3: Unapređenje oblasti zaštite životne sredine i povećanje stepena energetske efikasnosti

- Prioritet 3. 1: Unapređenje upravljanja otpadom;
- Prioritet 3. 2: Unapređenje zaštićenih područja i Unapređenje sistema zelene infrastrukture;
- Prioritet 3. 3: Poboljšanje energetske efikasnosti.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 4: Kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj

- Prioritet 4. 1: Unapređenje turističke ponude;
- Prioritet 4. 2: Kreiranje povoljnog investicionog ambijenta;

- Prioritet 4. 3: Poboljšanje uslova za ruralni razvoj.

Kao predmet interesovanja prilikom izrade ovog plana posebno ćemo analizirati specifične strateške ciljeve koji se odnose na razvoj MMSP.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 4: Kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj. Kako je održivi razvoj strateško opredjeljenje Opštine Tivat, a uzimajući u obzir činjenicu da u Tivtu ima veoma malo nezaposlenih, u narednom periodu planirano je razvoj zasnovati na projektima koji će baviti razvojem kroz zaštitu i održivo korišćenje postojećih prirodnih i kulturnih resursa. Osnovni cilj diverzifikacije turističke ponude je dopuna ponude mora i sunca novim uslugama, koje će turistima nuditi bolji doživljaj Tivta i okoline i osigurati porast broja posjetilaca u periodu van glavne turističke sezone. Dalji ekonomski razvoj je planirano postići stvaranjem uslova za razvoj povoljnog investicionog ambijenta. Unapređenjem kapaciteta doo Biznis info centra, biće osigurani uslovi za razvoj MMSP, sa naglaskom na razvoj kulturnih i kreativnih industrija i start-up-ova, kao i privlačenje digitalnih nomada.

U **tabeli 21.** prikazani su važniji indikatori koji se odnose na kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj. Kao što je definisano Strateškim planom razvoja Opštine Tivat predviđen je rast broja posjetilaca kroz jedan od najvažnijih indikatora. Broj MMSP je projektovan u relnom roku kroz različite mjere i aktivnosti koje će biti detaljno razrađene u ovom Planu. Kad su u pitanju poljoprivredna gazdinstva postojeći broj istih će kroz mjere koje su predviđene na lokalnom i državnom nivou biti uvećan u periodu važenja strateškog plana biti uvećan na 90.

Tabela 21. Indikatori koji utiču na kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj u opštini Tivat

Indikator	Izvor verifikacije	Početna vrijednost (2023)	Ciljna vrijednost (2029)
Porast broja posjetilaca	Opština Tivat Turistička organizacija Tivat	160.739	191.930
Uvećan broj MMSP	Opština Tivat Biznis info centar Tivat doo	2.223	2.900
Uvećan broj poljoprivrednih gazdinstava	Opština Tivat	69	90

Izvor: Opština Tivat. (2024). Strateški plan razvoja opštine Tivat 2024-2029.g.

Strateškim planom razvoja opštine Tivat za period 2024-2029 utvrđuje se postojeće stanje razvoja, opšti cilj razvoja, specifični strateški ciljevi sa prioritetima za njihovo ostvarivanje, projekti i programi u određenom vremenskom periodu, orijentaciona sredstva za sprovođenje i način sprovođenja praćenja i evaluacije sprovođenja plana. Kao primarni razvojni dokument opštine Tivat, ovaj plan detektuje polazno stanje i razvojne šanse. Takođe, definiše i indikatore za mjerenje uspjeha realizacije. Strateški plan je usklađen sa razvojnim strategijama i politikama na nacionalnom i evropskom nivou, uz uvažavanje društvenih, kulturnih i ekonomskih karakteristika Tivta.

Prioritet 4. 1: Unapređenje turističke ponude Rekonstrukcijom i stavljanjem u funkciju lokaliteta izuzetnog kulturno-istorijskog značaja, poput austrougarske tvrđave Fort Verige, biće osigurani uslovi za dalji razvoj kulturnog turizma, kao i očuvanje istorijskog nasljeđa. Izgradnjom sportsko rekreativnog kampa Bogišići biće kreirani uslovi da se pored kampa, i okolina sa odgovarajućim sadržajima, prezentuju tržištu ne samo kao turistička destinacija sa postojećim resursima, već i kao nova, atraktivna i uređena lokacija koja može da ponudi diverzifikovani turistički proizvod koji će uticati na povećanje broja posjetilaca i produžetak turističke sezone, što je definisano "*Predstudijom izvodljivosti sportsko rekreativnog kampa Bogišići Opština Tivat*" izrađenom od strane Centra za izvrsnost u menadžmentu - Podgorica. Pored morskog krajolika, brojnih uvala, austrougarskih tvrđava, očuvanih međa, bogate flore, Opština Tivat nudi očuvanu i prelijepu prirodu u zaleđu koja može biti razlog za dolazak turista i njihov aktivni odmor. Međutim, postoji izražena potreba za Unapređenjem infrastrukture za aktivni turizam. Takođe, upotreba inovativnih digitalnih rješenja bi zadovoljila potrebe savremenih turista koji preferiraju da samostalno i brzo planiraju odmor.

63. Rekonstrukcija austrougarske tvrđave Fort Verige

64. Izgradnja sportsko rekreativnog kampa Bogišići

65. Unapređenje infrastrukture za aktivni turizam

Lijepi morski krajolik, razučena obala Bokokotorskog zaliva, očuvana priroda, brojne uvale i plaže, bogatstvo flore i faune, stare tvđave i arhitektura idealni su za sve one koji od turizma očekuju nešto više od sunca i mora. Stoga se može zaključiti da opština Tivat nudi predivnu prirodu u unutrašnjosti koja može biti razlog za dolazak turista i njihov aktivni odmor. Kamp za aktivni odmor omogućio bi ciljnoj grupi korisnika da uživaju u različitim sadržajima u zavisnosti od njihovih želja i interesovanja, pri čemu bi biciklizam i pješaćenje bile dominantne aktivnosti. Aktiviranje fortifikacija značajno bi doprinijelo ukupnoj turističkoj ponudi i koncentričnom razvoju turizma od centra ka zaleđu.

Prioritet 4.2: Kreiranje povoljnog investicionog ambijenta. Osnivanje Biznis info centra je temelj za dalji razvoj preduzetništva u Opštini Tivat. Do sada su se sve razvojne i administrativne aktivnosti odvijale u okviru Sekretarijata za privredu Opštine Tivat što je davalo ograničene rezultate. Iskustva iz regiona pokazuju da je puno efikasnije grupisanje razvojnih sposobnosti kroz institucije kao što je Biznis info centar koje na taj način mogu pružati daleko veći spektar usluga i podrške poslovnoj zajednici. Unapređenje uslova za razvoj i osnivanje MMSP planira se postići kroz podršku razvoja kulturno-kreativnih industrija (KKI), Unapređenje podrške start-upovima i razvoj gaming industrije. Izradom "*Strategije razvoja MMSP u Tivtu sa razvojem Biznis info centra*" biće precizno definisane potrebe poslovne zajednice i u skladu sa tim planirane dalje razvojne aktivnosti. Planirano je pružiti dodatnu podršku zanatima koji se oslanjaju na iskustva MTRZ Sava Kovačević, kao djelatnosti komplementarnih sa razvojem nautičkog turizma u Tivtu.

66. Unapređenje uslova za razvoj i osnivanje MMSP

67. Unapređenje kapaciteta doo Biznis info centar

Prioritet 4.3: Poboljšanje uslova za poljoprivredu i ruralni razvoj. Značajan dio Opštine Tivat pripada ruralnim područjima koja su u ovom trenutku zapostavljena i infrastrukturno nerazvijena, a posjeduju značajan potencijal za ekonomski razvoj posebno u domenu ruralnog i agroturizma. Planirano je da Centar za maslinarstvo postane baza istraživanja potencijala za razvoj maslinarstva i ostalih mediteranskih kultura (vinove loze, smokve, rogača i maginje). U Centru će biti obezbijeđeni kapaciteti za preradu plodova, promociju i prodaju gotovih

proizvoda, hemijsku analizu proizvoda i sirovina, analizu autohtonih sorti i proizvodnju sertifikovanog sadnog materijala. Razvoj infrastrukture u ruralnim područjima je ključan za lakšu dostupnost i omogućavanje ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima. Planirana je rekonstrukcija odnosno izgradnja putne i vodovodne infrastrukture sa ciljem daljeg razvoja ambijentalnih cjelina i zapuštenih sela na Lušici i Vrmcu kao velikog potencijala za razvoj poljoprivrednih aktivnosti (prije svega maslinarstva i pčelarstva), razvoj agroturizma i turizma posebnih interesa.

68. Izgradnja Centra za razvoj maslinarstva

69. Rekonstrukcija objekata za vodosnabdijevanje u Gornjoj Lastvi

70. Rekonstrukcija puta Gošići -Gornji Krašići

71. Vodosnabdijevanje Gornjih Krašića

4.2. Strategija zapošljavanja Opštine Tivat 2021-2023.godine

U januaru 2021.godine, Opštini Tivat je dodijeljen BFC SEE sertifikat⁵⁸, čime je stekla status lokalne samouprave sa povoljnim poslovnim okruženjem u jugoistočnoj Evropi. Efikasna lokalna administracija će predstavljati garant da će preduzetnicima i investitorima biti pružene kvalitetne usluge i informacije, na način koji olakšava poslovanje, što će imati pozitivne efekte na otvaranje novih mogućnosti za zapošljavanje na lokalnom tržištu rada. U okviru podrške preduzetništvu u opštini Tivat potrebno je napomenuti usvajanje Odluke o kriterijumima, načinu i postupku raspodjele sredstava za podršku ženskom preduzetništvu, na osnovu koje je u budžetu za 2019. godinu bilo opredijeljeno 10.000 EUR, a u 2020. godini 5.000 EUR. U periodu od 2011. do 2019.godine podaci o broju zaposlenih u opštini Tivat pokazuju konstantni rast. U 2019. broj zaposlenih iznosio je 5.992 što predstavlja povećanje od 82,8% u odnosu na 2011. godinu i 12,5% u odnosu na prethodnu 2018. godinu.

Međutim, tokom prvih šest mjeseci 2020.godine broj zaposlenih je smanjen usljed krize i smanjene ekonomske aktivnosti izazvane pandemijom COVID-19 virusa. Zatvaranje privrednih djelatnosti tokom drugog kvartala i veliki pad u turizmu, uticali su na stanje na tržištu rada i smanjenje broja zaposlenih. U odnosu na kraj 2019.godine, broj zaposlenih je u prva dva kvartala 2020. bio manji za 17,1%, a taj broj se do kraja 2020.godine još dodatno smanjio (prosječni broj zaposlenih u periodu januar - novembar 2020. iznosi 4. 946). U 2021. godini broj zaposlenih u opštini Tivat bio je 4. 575 zaposlenih. Kriza uslovljena pandemijom COVID-19 virusa je ostavila posledice u padu broja zaposlenih posebno zbog zavisnosti od turizma kao vodeće privredne grane. Radi poređenja, prije pandemije opština Tivat je u 2019. godini zapošljavala 10,1% radne snage zaposlene u Primorskom regionu, odnosno 2,9% ukupnog broja zaposlenih u Crnoj Gori.

Kretanje nezaposlenosti, novoprijavljenih na evidenciju Zavoda zapošljavanja i oglašavanja slobodnih radnih mjesta ukazuju na deficitarna zanimanja na lokalnom tržištu rada. Tokom 2018.godine, najdeficitarnija zanimanja su bila zanimanja sa srednjom stručnom spremom, među kojima su trgovci, obrađivači metala, mehaničari i mašinisti, brodari, elektrotehničari, bravari. Među deficitarnim zanimanjima su i društveno-humanistička zanimanja.⁵⁹

⁵⁸ *Business Friendly Certificate In South East Europe. BFC SEE je Program sertifikacije lokalnih samouprava jugoistočne Evrope koji podrazumijeva uspostavljanje jednakih standarda u radu lokalne samouprave u širem administrativnom postupanju prema privredi a u svrhu podsticanja ekonomskog razvoja.*

⁵⁹ Arandarenko, M., & Mirković, M. (2020). *Analiza lokalnih tržišta rada u Crnoj Gori* (Tehnički izvještaj). University of Belgrade & University of Donja Gorica. https://www.researchgate.net/publication/344255740_Analiza_lokalnih_trzista_rada_u_Crnoj_Gori

Sa ciljem prikupljanja aktuelnih informacija o potrebama na tržištu rada predstavnici lokalne uprave su tokom proljeća 2020. obavili razgovore sa deset predstavnika reprezentativnih preduzeća iz sektora trgovine i ugostiteljstva. Deficit kadrova je već duži period prisutan naročito u sektoru ugostiteljstva (kuvari, konobari), i to uprkos činjenici da je ZOPT u Tivtu nudio mogućnost sticanja tih stručnih kvalifikacija u programima obrazovanja odraslih⁶⁰.

U strategiji zapošljavanja Opštine Tivat su jasno definisane aktivnosti koje podrazumjevaju: a) razvoj programa karijernog savjetovanja, b) organizovanje različitih radionica (pisanje CV-a, motivacionog pisma, itd., d) edukacije na temu pisanja projekata, e) razvoj treninga za deficitarna zanimanja, f) realizaciju licenciranih programa obrazovanja odraslih. Takođe u **cilju 2** koji se odnosi na osiguranje uslova za stvaranje novih radnih mjesta planirano je da se preduzmu aktivnosti koje podrazumjevaju: pružanje edukacije na temu preduzetništva, razvoja franšize, razvojne radionice sa inostranim preduzetnicima, edukaciju i podršku na temu zelenih poslova, razvoja poljoprivrede, ženskog preduzetništva, pokretanje biznis inkubatora, podrška za izradu biznis planova i pokretanje novih biznis ideja.

Kroz **cilj broj 3** nacрта Strategije planirano je i jačanje lokalnog partnerstva za zapošljavanje kroz aktivnosti koje podrazumjevaju: kvartalne sastanke privrednog savjeta koji je formiran u lokalnoj samoupravi i lokalnog partnerstva za zapošljavanje, kreiranje platforme za povezivanje ponude poslova i radne snage, organizaciju godišnjeg sajma zapošljavanja, ažuriranje loalnog registra privrednih subjekata i podršku sezonskom zapošljavanju.

Konačno, preduzetnički inkubator je prepoznat u nacrtu strategije zapošljavanja kao veoma važan projekat koji treba da generiše i objedini mnogo različitih aktivnosti na jednom mjestu i da bude mjesto razvoja budućih preduzetničkih poduhvata kao i mjesto u kome će se odvijati različite edukacije koje su neophodne i prepoznate u svim strateškim dokumentima koji se odnose na razvoj privrede.

4.3. Opštinska Strategija za mlade 2017-2021.godine

U strategiji za mlade koja je usvojena 2017.godine su urađena istraživanja koja se odnose na potrebe mladih kao i na razloge zbog čega se ne mogu zaposliti. Od velikog značaja za buduće djelovanje preduzetničkog inkubatora su razmišljanja mladih ljudi o zapošljavanju i razlozima zašto se ne odlučuju za pokretanje sopstvenog biznisa. Osnovni razlozi koji se odnose na neaktivnosti su studiranje, zatim briga o djeci, rad u domaćinstvu, zdravstveni razlozi. Interesantno je napomenuti da značajan broj neaktivne populacije kao osnovni razlog svoje neaktivnosti navodi to što su šanse za dobijanje posla male, da nemaju vezu za zaposlenje, dok neki žele da budu slobodni i da nemaju radnih obaveza. Veliki broj mladih, koji su anketirani, su iskazali razočarenje načinom na koji se zapošljavaju. Po njima, kako izjavljuju, najvažnije karakteristike za zapošljavanje i problemi su: veliki broj fakultetski obrazovanih mladih ljudi za koje nema posla, jer se njihovo zanimanje ne traži, neuzimanje u obzir stručnosti pojedinaca ispred svega ostalog, loše informisanje mladih o slobodnim radnim mjestima, nedovoljan rad Zavoda za zapošljavanje na upošljavanju mladih, manjak radnih mjesta. Pored toga, mladi su kroz ankete prepoznali i probleme koji se javljaju kod većine mladih u vezi zapošljavanja, a to su: loša motivacija, prisutna lijenost, ograničen obrazovni profil mladih ljudi. Takođe, mladi su iznijeli i neke činjenice koje smatraju da bi im pomogle prilikom zapošljavanja: dobra priprema za intervju, pokretanje sopstvenog biznisa, edukacija pri pisanju CV-a, neophodna edukacija i informisanje o ponudi i potražnji na tržištu rada, samoinicijativa. Tivat, otvaranjem brojnih investicija stvara mogućnosti za zapošljavanje mladih ljudi i sve ih više motiviše da ostanu u njemu i daju svoj puni doprinos razvoju i prosperitetu.⁶¹

⁶⁰ Opština Tivat. (2021). *Strategija zapošljavanja Opštine Tivat 2021-2024, Nacrt.*, str. 20-34.

⁶¹ Opština Tivat. (2017). *Opštinska strategija za mlade 2017-2021.*, str. 17-21.

Napominjemo, da je obezbjeđivanje ekonomske sigurnosti mladih ljudi je zbog toga neophodno, ako žele da postanu aktivni građani. Kao i u drugim gradovima i u Tivtu je izražen problem neusklađenosti školstva sa potrebama tržišta rada, pa samim tim dolazi do viška zanimanja koja nisu neophodna na tržištu rada i manjka zanimanja koja su neophodna. Izradom plana razvoja MMSP biće definisani ključni pravci razvoja mikro, malog i srednjeg biznisa dok Biznis info centar treba da doprinese da se mladi ljudi brže odluče za pokretanje sopstvenog biznisa, a kontinuirane edukacije treba da im pruže sigurnost na tom putu.

4.4. Elaborat o opravdanosti osnivanja preduzetničkog inkubatora u Opštini Tivat

Predmet istraživanja ovog elaborata - studije bila je analiza opravdanosti izvodljivosti, tj. organizovanja preduzetničkog inkubatora na lokaciji bivšeg ZOPT-a u staroj zgradi opštine Tivat u neposrednom centru grada sa aspekta tehničkih, komercijalnih, ekonomskih i drugih parametara koji su potrebni da bi se provjerila održivost projekta na dugi rok, u kome je jedino moguće potpuno efektiviranje angažovanih resursa. Osnovni cilj davanja na korišćenje prostora poslovnog inkubatora stanarima je pomoć preduzetnicima početnicima u prvim godinama njihova poslovanja, kao i postojećim preduzetnicima s novim proizvodima ili uslugama, sa sjedištem i koji pokreću djelatnost na području opštine Tivat. Kada je u pitanju djelatnost, uzimajući u obzir sve prethodno analizirane aspekte, predloženo je da se Biznis info centar Tivat organizuje kao višenamjenski inkubator.

Nakon usvajanja pomenutog Elaborata, Skupština Opštine Tivat je 26. 06. 2023.godine donijela odluku o osnivanju društva sa ograničenom odgovornošću "Biznis info centar" Tivat. Opština Tivat je adaptirala prostorije Biznis info centra a dio kancelarijske opreme i namještaja doniran je od strane Kraljevine Norveške kroz projekat „Norveška za vas”. Misija Biznis info centra je stvaranje kapaciteta, koji bi pospješili samozapošljavanje i osposobljavanje svih koji su zainteresovani za razvoj sopstvenih ideja.

4.5. "Biznis info centar" / BIC - lična karta

Kroz Prioritet 4.2: Kreiranje povoljnog investicionog ambijenta koji je definisan u Strateškom planu razvoja opštine Tivat 2024-2029 predviđeno je osnivanje Biznis info centra koji je temelj za dalji razvoj preduzetništva u Opštini Tivat. Do sada su se sve razvojne i administrativne aktivnosti odvijale u okviru Sekretarijata za privredu Opštine Tivat što je davalo ograničene rezultate.

U cilju podrške i daljeg razvoja lokalne privredne zajednice, osnovan je Biznis info centar koji za cilj ima informisanje privrednika, obezbjeđivanje podrške prilikom pokretanja novog biznisa, zatim pristup informacijama vezanim za razvoj poslovanja, edukativne aktivnosti, pribavljanje finansijskih sredstava i programa podrške, unapređenje poslovnog procesa kroz uslugu mentoringa, pronalaženje poslovnih partnera i mogućnosti za konkurisanje na različite programe i javne pozive. Osim toga, značajna uloga Biznis info centra odnosiće se i na saradnju sa zrelim preduzećima, podnošenje inicijativa, sugestija i predloga ka organima javne uprave prilikom kreiranja propisa i usvajanja programa koji se odnose na razvoj MMSP.

BIC Tivat je društvo koje je započelo sa radom 2024.godine, sa jasnom misijom: okupiti, motivisati i informisati lokalne preduzetnike i sve one koji žele da postanu dio preduzetničke zajednice. Misija Biznis info centra je stvaranje inspirativne zajednice koja će podržati ideje i omogućiti da se ostvari puni preduzetnički potencijal. Kroz edukativne radionice, umrežavanje i sveobuhvatnu podršku, cilj centra je da pomognemo preduzetnicima da prevaziđu izazove i postignu uspjeh. Kroz svoju misiju BIC Tivat će postati mjesto prepoznatljivo svim relevantnim stakeholderima, a naročito MSP kao glavna tačka na lokalnom nivou za razmjenu informacija, podršku u poslovnim procesima i razvoju malog i srednjeg biznisa u lokalnoj zajednici i šire.

Jedan segment u radu Biznis info centra je preduzetnički inkubator koji će svoju poslovnu infrastrukturu pod povoljnim uslovima ponuditi početnicima u poslovanju i startup kompanijama, sve u skladu sa Odlukom o kriterijumima i načinu korišćenja usluga preduzetničkog inkubatora. Ovakav vid podrške doprinijeće diversifikaciji djelatnosti u opštini. Drugi segment rada BIC predstavlja *coworking* prostor. Potrebno je naglasiti i sve veći značaj tehnološkog sektora i kreativnih industrija i u tom smislu, kreiranje tehnološke i kreativne zajednice u okviru postojećeg *coworking* prostora Biznis info centra.

U perspektivi Biznis info centar će biti ključni nosilac razvojnih procesa, edukacija, uspostavljanja saradnje privrednih subjekata i ključnih stejkholdera kako na lokalnom, tako i na nacionalnom nivou. Biznis Info centar je više od moderno opremljenog poslovnog prostora. Time bi ova organizacija bila posvećena razvoju poslovanja i tržišta rada kroz unapređenje razvoja preduzetništva koje omogućava rast novih preduzeća, otvaranje radnih mjesta i razvoj novih tehnologija i ideja. Prostor je dizajniran na način da podstiče kreativnost i inovacije, sa svim potrebnim resursima za udoban i efikasan rad. Sa modernim i potpuno opremljenim *coworking* prostorom, Biznis info centar nudi idealno mjesto za rad i kreativno izražavanje.

BIC je organizaciono lociran u staroj zgradi Opštine Tivat, u srcu grada, u blizini svih relevantnih institucija u gradu. Ukupna površina prostora kojom u ovom momentu Biznis info centar raspolaže iznosi 190m². *Coworking* prostor koji je ujedno i sala za sastanke opremljena konferencijskom opremom, *conference room* i kancelarije uprave i zaposlenih nalaze se u prizemlju, a 4 kancelarije za potrebe preduzetničkog inkubatora na međuspratu. Prostor je u potpunosti renoviran i moderno opremljen u minimalističkom stilu. Pored internet konekcije, stanarima preduzetničkog inkubatora i ostalim korisnicima centra na raspolaganju je MF štampač, osvježanje u kuhinji, umrežavanje sa ostalim profesionalcima, obuke, radionice, prisustvo info danih kao i administrativne usluge koje pruža tim Biznis info centra. Izgled radnog prostora je prikazan na **slikama 3 i 4**.

Slika 3. Radni prostor biznis centra Tivat

Slika 4. Radni prostor biznis centra Tivat

4.6. Struktura zaposlenih i nezaposlenih lica u Opštini Tivat

MMSP posmatrano prema broju su nosioci privrednih aktivnosti u Tivtu, ali pitanje je da li su suštinski zaista nosioci po drugim parametrima. Na osnovu analize ključnih strukturnih pravaca razvoja Opštine Tivat koji će biti analizirani u ovom planu, potrebno je stvarati povoljan ambijent za stimulisanje što većeg broja preduzetnika koji su spremni da pokreću novi biznis u budućem periodu. Jedino na taj način će se stvoriti zdrava osnova za razvijanje biznis zajednice. Privreda opštine Tivat je zasnovana na sektoru MMSP, i sasvim izvjesno će se taj trend nastaviti u budućnosti. U **tabeli 22** je prikazan pregled broja zaposlenih po opštinama i veličini privrednih subjekata.

Tabela 22. Pregled broja zaposlenih po opštinama i veličini privrednih subjekata

	Broj zaposlenih	0-1 zap.	2-5 zap.	6-10 zap.	11-50 zap.	51-250 zap.	preko 250 zap.
Podgorica	73.489	5.709	8.919	5.866	12.933	16.424	23.638
Danilovgrad	2.902	237	426	306	757	1.176	0
Nikšić	11.231	915	1.908	1.170	2.180	3.052	2.006
Cetinje	1.671	305	401	201	523	241	0
Zeta	37	11	6	0	20	0	0
Tuzi	1.402	92	252	178	356	226	298
Centralna regija	13.896	7.695	4.121	1.012	823	202	43
% Centralna regija	41,5	37,8	44,7	51,2	54,2	65,6	74,1
Andrijevica	290	35	50	60	145	0	0

Berane	2.294	315	569	314	406	690	0
Bijelo Polje	5.611	573	1.175	529	1.316	613	1.405
Gusinje	77	9	28	0	40	0	0
Kolašin	771	104	161	193	141	172	0
Mojkovac	718	59	139	84	130	306	0
Petnjica	103	20	24	21	38	0	0
Plav	258	53	116	45	44	0	0
Pljevlja	3.529	283	563	325	766	626	966
Plužine	118	21	47	24	26	0	0
Rožaje	1.734	282	489	311	434	218	0
Šavnik	129	19	24	16	70	0	0
Žabljak	375	50	84	82	159	0	0
Sjeverna regija	3.621	1.903	1.231	270	186	28	3
% Sjeverna regija	10,8	9,3	13,4	13,7	12,3	9,1	5,2
Bar	10.596	2.063	2.568	1.072	2.213	1.184	1.496
Budva	15.243	3.986	3.002	1.326	3.121	1.928	1.880
Herceg Novi	9.203	1.824	1.896	1.091	1.581	1.869	942
Kotor	5.071	700	1.179	652	1.323	1.217	0
Tivat	5.677	1.141	1.262	644	1.408	968	254
Ulcinj	3.266	423	967	453	806	617	0
Južna regija	49.056	10.137	10.874	5.238	10.452	7.783	4.572
% Južna regija	31,5	52,7	41,4	35,0	33,8	24,7	13,9
UKUPNO	155.795	19.229	26.255	14.963	30.936	31.527	32.885

Izvor: Privredna komora Crne Gore. (2023). *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2023. godini.*, str. 130.

Prema podacima iz prethodne tabele ukupan broj zaposlenih u opštini Tivat je bio 5.677 u 2022. godini. U kompanijama koje broje 0-1 zaposlenog, uposlen je 1.141 zaposleni, dok je 1.262 zaposleno u kompanijama koje broje 2-5 zaposlenih. Svega 644 zaposlenih radi u kompanijama koje upošljavaju 6-10 zaposlenih, dok u kompanijama koje zapošljavaju 11-50 ljudi radi 1.408 zaposlenih. Firme koje zapošljavaju od 51-250 ljudi imaju 968 zaposlenih, dok samo jedna firma zapošljava preko 250 zaposlenih. Na evidenciji Zavoda za zapošljavanje 31.8.2024. godine nalazilo se ukupno 32.596 nezaposlenih lica (od čega 19.276 žena - 59,14%), što je u odnosu na prethodni mjesec (33.610) manje za 1.014 lica ili 3,02% (žena je manje za

579 ili 2,92%), a u odnosu na isti mjesec prethodne godine (37. 782) manje za 5.186 lica ili 13. 73% (žena manje za 2.690 ili 12,25%) - **tabela 23.**

Tabela 23. Broj nezaposlenih lica po opštinama avgust 2024.godine

R.b.	Opština	8.2024.	7.2024.	8.2023.	NOM. RAZ. (1-2)	NOM. RAZ. (1-3)	INDEX (1:2)	INDEX (1:3)
1	Andrijevica	769	773	796	-4	-27	99.48	96.61
2	Berane	3783	3861	4060	-78	-277	97.98	93.18
3	Budva	549	560	655	-11	-106	98.04	83.82
4	Bijelo Polje	3095	3246	3461	-151	-366	95.35	89.43
5	Bar	970	1003	1264	-33	-294	96.71	76.74
6	Cetinje	802	840	999	-38	-197	95.48	80.28
7	Danilovgrad	628	675	796	-47	-168	93.04	78.89
8	Zeta	514	536	623	-22	-109	95.90	82.50
9	Gusinje	604	621	637	-17	-33	97.26	94.82
10	Herceg Novi	275	282	342	-7	-67	97.52	80.41
11	Kolašin	669	690	752	-21	-83	96.96	88.96
12	Kotor	148	151	181	-3	-33	98.01	81.77
13	Mojkovac	693	738	839	-45	-146	93.90	82.60
14	Nikšić	3126	3235	3807	-109	-681	96.63	82.11
15	Podgorica	5320	5412	6457	-92	-1137	98.30	82.39
16	Plav	1754	1769	1883	-15	-129	99.15	93.15
17	Petnjica	948	953	974	-5	-26	99.48	97.33
18	Pljevlja	1814	1882	2077	-68	-263	96.39	87.34
19	Plužine	169	176	216	-7	-47	96.02	78.24
20	Rožaje	4097	4275	4837	-178	-740	95.84	84.70
21	Šavnik	73	77	246	-4	-40	94.81	83.74
22	Tivat	206	209	242	-3	-36	98.56	83.74

23	Tuzi	789	815	877	-26	-88	96.81	89.97
24	Ulcinj	666	694	788	-28	-122	95.97	84.52
25	Žabljak	135	137	143	-2	-8	98.54	94.41
UKUPNO		32596	33610	37782	-1014	-5186	96.98	86.27

Izvor: Zavod za zapošljavanje Crne Gore. (2024).

Tabela 24. Pregled nezaposlenih lica prijavljenih za zaposlenje prema opštinama, nivou kvalifikacija obrazovanja i polu u mjesecu avgustu 2024.godine

Opština ---- Municipality	Ukupno Total	Žene Women	% žena Share of women	Nivo kvalifikacija obrazovanja							
				I		II		III		IV	
				Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women	Ukupno Total	Žene Women
Andrijevica	9	4	44.4	0	0	0	0	1	0	6	3
Berane	62	28	45.2	20	9	0	0	6	2	23	9
Budva	14	10	71.4	3	3	0	0	1	0	3	1
Bijelo Polje	111	67	60.4	19	7	2	1	22	12	47	33
Bar	45	38	84.4	7	5	1	1	6	4	11	9
Cetinje	14	8	57.1	3	1	0	0	1	0	4	2
Danilovgrad	16	8	50.0	1	0	0	0	2	1	8	5
Zeta	13	9	69.2	6	3	0	0	2	2	3	3
Gusinje	5	3	60.0	1	0	0	0	0	0	2	1
Herceg Novi	16	11	68.8	2	1	0	0	2	1	4	2
Kolašin	12	6	50.0	2	1	0	0	3	2	6	3
Kotor	14	10	71.4	1	1	0	0	3	2	5	3
Mojkovac	9	4	44.4	1	1	0	0	2	1	6	2
Nikšić	79	51	64.6	13	9	0	0	16	5	24	17
Podgorica	210	122	58.1	52	29	2	1	20	8	64	39
Plav	22	11	50.0	5	3	0	0	3	0	11	7
Petnjica	13	7	53.8	5	2	0	0	2	2	4	3
Pljevlja	52	23	44.2	9	4	1	0	9	3	18	8
Plužine	3	2	66.7	1	1	0	0	0	0	2	1
Rožaje	77	42	54.5	27	14	0	0	10	6	30	16
Šavnik	3	2	66.7	1	1	0	0	1	1	0	0
Tivat	13	9	69.2	1	1	0	0	3	1	4	2
Tuzi	8	4	50.0	6	3	0	0	1	0	1	1
Ulcinj	16	10	62.5	5	4	0	0	5	3	3	1
Žabljak	3	1	33.3	1	0	0	0	0	0	2	1
Ukupno ---- Total	839	490	58.4	192	103	6	3	121	56	291	172

Izvor: Zavod za zapošljavanje. (2024, avgust). *Mjesečni statistički bilten*. <https://www.zzzcg.me/wp-content/uploads/2024/09/8-Avgust-BILTEN-8.-2024..pdf>

Na bazi podataka iz prethodne tabele, posmatrano po nivoima kvalifikacije obrazovanja, na evidenciji ZZZCG krajem avgusta najviše je bilo lica sa I nivoom - 12.570, što je u odnosu na prethodni mjesec (12.873), manje za 2,35%, a u odnosu na avgust prošle godine (13.887) manje za 9,48%, zatim IV nivoom -8.840, što je u odnosu na prethodni mjesec - (9.255) manje za 4,48%, u odnosu na avgust prošle godine (10. 624) manje za 16,79%, III nivoom - 6. 336 što je za 3,19% manje nego u prethodnom mjesecu (6.545), a u odnosu na avgust prošle godine (7.513) manje za 15,67%. Visokoškolaca (VI, VII-1, VII-2 i VIII nivo) bilo je 3.603 što u odnosu na prethodni mjesec (3.656) predstavlja smanjenje od 1,45%, a u odnosu na avgust prošle godine (4.292) smanjenje od 16,05%. Na evidenciji je najmanje bilo lica sa VIII nivoom -15, što je u odnosu na prethodni mjesec (16) manje za 1,45%, a u odnosu na avgust prošle godine (18) manje za 16,05% i VII2 nivoom - 264 što je u odnosu na prošli mjesec (266) manje za 0,75%, a u odnosu na avgust prošle godine (270) manje za 2,22%.

U **tabeli 24** je prikazan pregled prijavljenih za zaposlenje prema opštinama, nivou kvalifikacija obrazovanja i polu u mjesecu avgustu 2024.godine. U Tivtu je u avgustu bio ukupan broj od 13 nezaposlenih lica od čega su 9 lica bile žene. Ukoliko napravimo komparaciju sa ostalim primorskim opštinama primjetno je da Tivat ima najmanji broj nezaposlenih lica prijavljenih za zaposlenje.

4.7. Opšti podaci o privrednim subjektima u Tivtu

U skladu s opredjeljenjem da turizam predstavlja jedan od ključnih prioriteta za razvoj države i temelj crnogorske privredne strategije, brojni razvojni strateški dokumenti usvojeni na državnom i lokalnom nivou postavili su ciljeve koji će omogućiti da crnogorska turistička ponuda prati globalne trendove, učvrsti poziciju države kao prestižne destinacije, poveća prihode, smanji nezaposlenost i razvija se prema principima održivog razvoja.

Sve navedeno ukazuje da Tivat kroz razvoj ekskluzivnih turističkih kompleksa postupno gradi imdž atraktivne turističke destinacije. Uspješan razvoj turizma kao vodeće privredne grane ima multiplikativan efekat i na druge privredne grane - poljoprivredu, građevinarstvo, IT sektor, trgovinu, saobraćaj i druge djelatnosti koje su u manjoj ili većoj mjeri komplementarne sa turizmom. U **tabeli 25** je prikazan broj privrednih subjekata po opštinama u 2021. i 2022. godini, kao i procenat koliko privredni subjekti po gradovima učestvuju u ukupnom broju privrednih subjekata.

Tabela 25. Pregled broja privrednih subjekata koji su predali finansijske iskaze, zaposlenih i zarada

Opština	Broj privrednih subjekata		Broj zaposlenih		Bruto zarade (EUR)	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Podgorica	9.890	10.755	68.540	73.489	575.172.222	705.459.326
Danilovgrad	495	492	2.628	2.902	16.070.174	23.547.981
Nikšić	1.933	1.894	10.322	11.231	78.203.590	97.489.618
Cetinje	460	514	1.558	1.671	7.251.363	10.873.194
Zeta	-	16	-	37	-	38.025

Tuzi	198	225	1.222	1.402	5.128.010	8.285.279
Centralna regija	12.976	13.896	84.270	90.732	681.825.359	845.693.423
% Centralna regija	43,6	41,5	58,8	58,2	67,1	64,3
Andrijevisa	70	68	315	290	1.698.921	1.995.737
Berane	680	601	2.422	2.294	11.995.481	15.521.778
Bijelo Polje	1.137	1.140	5.399	5.611	28.688.837	37.144.089
Gusinja	9	22	29	77	115.413	456.472
Kolašin	211	203	729	771	3.433.791	4.977.593
Mojkovac	139	131	708	718	5.407.732	6.059.126
Petnjica	17	33	31	103	189.097	703.590
Plav	148	116	329	258	1.775.271	1.683.435
Pljevlja	598	601	3.308	3.529	23.335.269	30.382.272
Plužine	34	39	112	118	619.588	847.481
Rožaje	546	529	1.735	1.734	8.819.657	12.006.008
Šavnik	30	33	109	129	558.196	903.946
Žabljak	96	105	347	375	1.649.929	2.409.194
Sjeverna regija	3.715	3.621	15.573	16.007	88.287.182	115.090.720
% Sjeverna regija	12,5	10,8	10,9	10,3	8,7	8,7
Bar	2.730	3.407	9.177	10.596	47.965.211	69.139.760
Budva	4.459	5.740	12.929	15.243	71.718.661	104.197.404
Herceg Novi	2.287	2.819	8.431	9.203	51.509.635	69.993.753
Kotor	1.251	1.321	4.692	5.071	27.636.588	39.347.935
Tivat	1.512	1.781	5.179	5.677	33.873.172	52.244.795
Ulcinj	844	876	3.061	3.266	12.736.430	19.798.838
Južna regija	13.083	15.944	43.469	49.056	245.439.697	354.722.485
% Južna regija	43,9	47,6	30,3	31,5	24,2	27,0
UKUPNO	29.774	33.461	143.312	155.795	1.015.552.238	1.315.506.629

Izvor: Privredna komora Crne Gore. (2023). *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2023. godini*. Privredna komora Crne Gore, str. 117.

Kada je u pitanju Opština Tivat ukupan broj aktivnih privrednih subjekata u 2021 godini je bio 1.512, i taj broj se uvećao u 2022 godini na 1. 781 privrednih subjekata. Takođe primjetan je rast broja zaposlenih sa 5.179 na 5.677. U **tabeli 26** je prikazan pregled broja zaposlenih po opštinama i veličini privrednih subjekata.

Tabela 26. Pregled broja privrednih subjekata po opštinama i veličini privrednih subjekata

	Broj pr. subjekata	0-1 zap.	2-5 zap.	6-10 zap.	11-50 zap.	51-250 zap.	preko 250 zap.
Podgorica	10.755	6.080	3.087	768	629	153	38
Danilovgrad	492	250	152	38	39	13	0
Nikšić	1.894	942	651	158	110	29	4
Cetinje	514	313	142	26	29	4	0
Zeta	16	12	3	0	1	0	0
Tuzi	225	98	86	22	15	3	1
Centralna regija	13.896	7.695	4.121	1.012	823	202	43
% Centralna regija	41,5	37,8	44,7	51,2	54,2	65,6	74,1
Andrijevisa	68	35	18	8	7	0	0
Berane	601	320	209	41	23	8	0
Bijelo Polje	1.140	588	410	72	63	5	2
Gusinje	22	10	10	0	2	0	0
Kolašin	203	106	60	26	8	3	0
Mojkovac	131	62	48	11	7	3	0
Petnjica	33	20	8	3	2	0	0
Plav	116	63	45	7	1	0	0
Pljevlja	601	307	203	46	38	6	1
Plužine	39	21	14	3	1	0	0
Rožaje	529	297	166	40	23	3	0
Šavnik	33	19	9	2	3	0	0
Žabljak	105	55	31	11	8	0	0
Sjeverna regija	3.621	1.903	1.231	270	186	28	3
% Sjeverna	10,8	9,3	13,4	13,7	12,3	9,1	5,2

regija							
Bar	3.407	2.230	906	140	115	12	4
Budva	5.740	4.328	1.065	178	146	18	5
Herceg Novi	2.819	1.884	684	146	84	19	2
Kotor	1.321	732	425	87	64	13	0
Tivat	1.781	1.175	448	83	64	10	1
Ulcinj	876	434	340	60	36	6	0
Južna regija	15.944	10.783	3.868	694	509	78	12
% Južna regija	47,6	52,9	42,0	35,1	33,5	25,3	20,7
UKUPNO	33.461	20.381	9.220	1.976	1.518	308	58

Izvor: Privredna komora Crne Gore. (2023). *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2023. godini*. Privredna komora Crne Gore, str. 130.

Ukupan broj privrednih subjekata u Opštini Tivat u 2022. godini je bio 1. 781 privrednih subjekata. Od tog broja ukupno je 1. 175 preduzeća koja broje 0-1 zaposlenog, 448 preduzeća koja broje 2-5 zaposlenih, 83 preduzeća koja broje 6-10 zaposlenih, 64 preduzeća koje broje 11-50 zaposlenih, 10 preduzeća koja broje 51-250 zaposlenih i 1 preduzeće koja broji preko 250 zaposlenih.

Posmatrano u globalu, Opština Tivat je na nivou razvijenosti iznad crnogorskog prosjeka. Dominantne privredne djelatnosti Opštine Tivat bile su: turizam, ugostiteljstvo, brodogradnja, saobraćaj, trgovina i mala privreda. Ostale privredne grane, uključujući ribarstvo i poljoprivredu, su sve više zaostajale. Kriza je uticala na pad većine privrednih sektora. U **tabeli 27** je dat pregled podataka o broju privrednih subjekata, prihodima, zaradama, zaposlenima po sektorima djelatnosti u Opštini Tivat.

Tabela 27. Pregled podataka o broju privrednih subjekata, prihodima, zaradama, zaposlenima po sektorima djelatnosti u Tivtu

Sektor	Broj priv. subjekata	0-1 zap.	2-10 zap.	11-50 zap.	51-250 zap.	Preko 250 zap.	Prihodi (EUR)	Prihodi - učešće %	Broj zap.	Zaposl. - učešće %	Bruto zarade (EUR)	B. zar. - učešće %
Poljoprivreda, šumarstvo	13	8	5	0	0	0	610.368	0,1	22	0,4	107.044	0,2
Vađenje ruda i kamena	2	1	1	0	0	0	217.266	0,0	9	0,2	57.784	0,1
Prerađivačka industrija	73	37	31	4	1	0	17.154.581	3,9	298	5,2	2.444.263	4,7
Snabdijevanje električnom	5	2	3	0	0	0	2.775.494	0,6	24	0,4	482.957	0,9

energijom												
Snabdijevanje vodom i	8	2	4	0	2	0	7.339.991	1,7	246	4,3	2.599.986	5,0
Građevinarstvo	213	136	67	8	2	0	90.783.347	20,8	655	11,5	5.347.929	10,2
Trgovina na veliko i malo	264	152	105	7	0	0	70.630.150	16,2	665	11,7	4.281.859	8,2
Saobraćaj i skladištenje	89	43	39	7	0	0	15.451.840	3,5	292	5,1	2.224.103	4,3
Usluge smještaja i ishrane	154	56	75	20	3	0	77.492.504	17,8	1.196	21,1	13.369.595	25,6
Informisanje i komunikacije	98	84	12	2	0	0	6.859.374	1,6	159	2,8	767.865	1,5
Finansijske djelatnosti	3	2	1	0	0	0	34.504	0,0	4	0,1	26.840	0,1
Poslovanje nekretninama	301	266	35	0	0	0	9.851.009	2,3	347	6,1	1.487.080	2,8
Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	306	223	78	5	0	0	15.228.054	3,5	512	9,0	3.370.357	6,5
Administrativne i pomoćne djelatnosti	139	95	36	6	2	0	24.706.947	5,7	632	11,1	7.240.672	13,9
Državna uprava i odbrana	0	0	0	0	0	0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Obrazovanje	14	11	2	1	0	0	2.513.199	0,6	60	1,1	976.783	1,9
Zdravstvena i socijalna	14	1	13	0	0	0	686.395	0,2	55	1,0	340.788	0,7
Umjetnost, zabava i rekreacija	30	19	8	2	0	1	91.681.593	21,0	363	6,4	6.412.638	12,3
Ostale uslužne djelatnosti	55	37	16	2	0	0	2.506.403	0,6	138	2,4	706.252	1,4
UKUPNO	1.781	1.175	531	64	10	1	436.523.019	100,0	5.677	100,0	52.244.795	100,0

Izvor: Privredna komora Crne Gore. (2023). *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2023. godini*. Privredna komora Crne Gore, str. 160.

Prema podacima za 2022. godinu koji su navedeni u prethodnoj tabeli najveći broj privrednih subjekata (306 pr. subjekta) bio je u stručnim, naučnim i tehničkim djelatnostima, zatim poslovanje nekretninama (301 pr. subjekat), trgovini na veliko i malo kao i popravci motornih vozila (264 pr. subjekta), nakon toga sljedi građevinarstvo (213 pr. subjekata) i usluge smještaja i ishrane (154 pr. subjekata) i administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti (139 pr. subjekata). Kada analiziramo učešće prihoda po oblastima u ukupnim prihodima najveći procenat ostvaren je, u umjetnosti, zabavi i rekreaciji 21.00%, građevinarstvu 20.80 %, zatim i uslugama smještaja i ishrane 17. 8%, trgovini na veliko i malo kao i popravci motornih vozila 16.2 %, 5.7% administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti .

Konačno možemo zaključiti da pregled privredne strukture Opštine Tivat godini pokazuje dominaciju malih preduzeća sa 0-1 zaposlenim, što ukazuje na značaj mikro i malog preduzetništva u lokalnoj ekonomiji. Dominantne privredne djelatnosti, poput stručnih i tehničkih usluga, poslovanja nekretninama, trgovine, građevinarstva i ugostiteljstva, čine osnovu ekonomskog razvoja opštine. Učešće prihoda sektora umjetnosti, zabave i rekreacije ukazuje na potencijal za dalji razvoj kulturnih kreativnih industrija i turističke ponude. Iako Opština Tivat pokazuje nivo razvijenosti iznad crnogorskog prosjeka, postoji potreba za diverzifikacijom i jačanjem manje razvijenih sektora poput ribarstva i poljoprivrede kako bi se povećala otpornost lokalne ekonomije na krize. Opština Tivat pored pomenutih mjera, može uticati na razvoj i stimulisanje povoljnog ambijenta za preduzetništvo izmjenom odluka poput: Odluke o lokalnim administrativnim taksama, Odluke o naknadama za opremanje građevinskog zemljišta, Odluke o porezu na nepokretnosti, Odluke o naknadama za korišćenje opštinskih puteva, Odluke o kriterijumima, načinu i postupku raspodjele sredstava za podršku ženskom preduzetništvu i Odluke o podsticajima za razvoj poljoprivrede.

5. AKCIONI PLAN PODRŠKE PREDUZETNIŠTVU U OPŠTINI TIVAT

Preduzetništvo treba da predstavlja mješavinu inovacija orijentisanih na kupca i poslovnih kompetencija. Nijedna od ove dvije karakteristike nije dovoljna bez ove druge. I preduzetništvo i vođenje poslovanja (biti poslovni čovjek) se pogrešno shvataju. Poslovni čovjek koji vodi preduzetničku kompaniju je neko ko inspiriše, inovator, neko ko zaključuje poslove, ali je takođe i osoba koja vodi biznis u cilju ostvarivanja profita i pozitivnih tokova gotovine.

Iskustva pokazuju da su se osnaživanje podrške preduzetništvu i uspješan razvoj MMSP u zemljama tržišne ekonomije potvrdili kao pouzdana pretpostavka višeg nivoa životnog standarda i takve strukture potreba u kojoj malo preduzeće sa svojim proizvodom za tržišno ciljnu grupu i ma značajno mjesto. Međutim, za razliku od toga, iskustva pokazuju da u Crnoj Gori preduzetništvo ne uživa isti prestiž koji uživa u državama tržišne ekonomije, i nerijetko se smatra djelatnošću za bogate i one sa dobrim vezama.

5.1. Glavni izazovi koji stoje pred potencijalnim preduzetnicima⁶²

U procesu istraživanja u formi jedne od sveobuhvatnijih anketa potencijalnih preduzetnika i pregleda situacije na Zapadnom Balkanu identifikovan je niz izazova koji utiču na obuhvat i kvalitet tokova preduzetničkog procesa. Navodimo neke od njih:

- *Status preduzetništva i pogrešno shvatanje preduzetništva kao "predatorskog preduzetništva";*
- *Problemi sa izgradnjom baze kupaca i povezivanja sa širim tržištima;*
- *Relativno niski nivoi priliva investicija i udaljenost regiona od glavnih evropskih lanaca snabdijevanja, što preduzetničku zajednicu lišava ključnog izvora poslovanja, inovacija i pristupa finansiranju;*
- *Loš pristup rizičnom kapitalu i poslovnim anđelima;*
- *Percepcija da je preduzetništvo uglavnom visokotehnološko, što nije slučaj u regionu;*
- *Potreba za razvojem menadžerskih vještina; i*
- *Nedostatak specifičnog tehničkog znanja o regulatornim pitanjima.*

Imaju li se u vidu prethodno saopštene postavke, na tim osnovama se mogu se utvrditi prioritete oblasti gdje je potrebno obezbijediti specifične intervencije usmjerene ka prevazilaženju utvrđenih izazova kako bi se obezbijedio brži rast i razvoja MMSP u Crnoj Gori. U tom smislu posebno se ističu sljedeće oblasti u kojima su identifikovani ključni specifični izazovi koji utiču na razvoja konkurentnosti i rast MMSP:

Regulatorni okvir i obim državnih propisa i troškova uskladenosti poslovanja - Komplikovane i skupe administrativne procedure, nedovoljno predvidivi uslovi poslovanja, siva ekonomija, komplikovane procedure zapošljavanju, nedovoljna usmjerenost na povećanje i promovisanje transparentnosti u svim oblastima javnog sektora;

- *Nedostatak finansija/kapitala - cijena kapitala je često previsoka, a u vremenima ekonomske neizvjesnosti, zajmodavci nisu skloni riziku;*
- *Pristup tehnologiji - pristup modernoj opremi i naprednim tehnologijama, digitalni jaz i nedovoljna orijentacija ka digitalizaciji je značajan problem za MMSP, poboljšanje pristupa tehnološkim mrežama međunarodnog standarda je takođe veoma skupo;*
- *Održivo poslovanje - transformacija sa linearne ka cirkularnoj ekonomiji i orijentacija ka resursnoj efikasnosti je zahtjevan proces za MMSP koja nemaju odgovarajuće finansijske i ljudske resurse da sami izvedu neophodne intervencije;*

⁶² British Council. (2018)., str. 59.

- *Socijalni kapital - Obuka i razvoj ljudskih resursa - posebno značajno za MMSP je razvoj novih znanja za nova zanimanja i obuhvata obuka na radnom mjestu, ali i u okviru šireg obrazovnog sistema, tako da postoji snažna potreba za poboljšanjem baze vještina u nizu oblasti;*
- *Finansiranje istraživanja i razvoja - MMSP nedostaje pomoć u razvoj inovativnih ideja, testiranja i ubrzano pretvaranje u komercijalne proizvode i plasiranje na tržište;*
- *Usaglašenost sa standardima i obavezama specifičnih tržišta i kupaca što može prevazići postojeće kapacitete MMSP, posebno sa aspekta uključenosti u lance dobavljača;*
- *Ograničene informacije o mogućim tržištima i klijentima - mnogi vlasnici i MMSP imaju malo iskustva u izvozu na strana tržišta, tako da je značajna podrška u pripremi za izvoz, olakšavanju trgovine i promociji trgovine, uključujući i e-trgovinu i izvoz.*

5.2. Strateške politike Evropske Komisije

Za poboljšanje stanja preduzetništva i malog biznisa u Evropskoj uniji, Evropska Komisija predlaže mjere u pet strateških područja politike:

- **preduzetničko razmišljanje:** Komisija nastoji podsticati svijest o preduzetničkom duhu kod predstavljanja modela najboljih praksi i podsticanja preduzetničkih stavova i vještina među mladim ljudima;
- **bolji podsticaji za preduzetnike:** Ovo se ne tiče samo mogućnosti da se preduzeće registruju brzo i jeftino, već se tiče i potrebe za pravednijom ravnotežom između rizika i nagrada, čime se omogućavaju poslovni transferi i nova socijalna preduzeća;
- **rast i konkurentnost:** Komisija nastoji pružiti podršku i obuku za preduzetnike iz svih sredina, posebno za žene i etničke manjine. Osim toga, Komisija podstiče prekograničnu trgovinu, mreže za podršku i strateška partnerstva između preduzetnika;
- **pristup finansiranju:** Cilj Komisije je stvoriti više kapitala i osnažiti bilanse kroz poboljšanje dostupnosti venture kapitala, investicija i privatnih pojedinaca. Postojeći finansijski instrumenti koristit će se i za smanjenje poreza kapitala;
- **zakonski i administrativni okvir:** Administrativne prepreke i regulatorna opterećenja trebaju biti smanjena i pojednostavljena u područjima kao što su oporezivanje, zapošljavanje i okolina i drugo.

5.3. Strategija razvoja MMSP Crne Gore 2023-2026.g. strateški i operativni ciljevi

Na **grafiku 28** su predstavljene vizija, strategije, strateški i operativni ciljevi, kao i okvir za formulisanje konkretnih mjera i aktivnosti za sprovođenje, Strategije MMSP i njihovo integrisanje u implementacioni Akcioni plan.

Strateški ciljevi	Operativni ciljevi	Izazovi/Prioritetne teme Okvir za Mjere/Aktivnosti
SC 1 Unaprijeđen poslovni/regulatorni ambijent i preduzetnički ekosistem	OC1 Smanjene administrativne i regulatorne prepreke poslovanju MMSP OC2 Bolji pristup MMSP finansijama OC3 Promocija preduzetništva i podsticanje početnika u poslovanju OC4 Razvoj institucionalne mreže za podršku MMSP i poslovno udruživanje	Teme: Smanjivanje administrativnih barijera i optimizacija propisa, jačanje e-servisa, primjena „Princip One-stop-Shop“ i „Princip samo jednom“ i povezanost baza podataka Zakasnjela plaćanja, Druga šansa, Poreski tretman Promocija preduzetništva Preduzetnički ekosistem i institucionalna infrastruktura, razvoj MMSP portala i unapredjenje statističkog praćenja Pristup finansijama i potrebna regulativa za nove vidove finansiranja Ciljna grupa: Preduzetnici početnici i MMSP
SC2 Podrška transformaciji i jačanju konkurentnosti MMSP	OC 1 Digitalna transformacija MMSP OC2 Tranzicija MMSP ka održivom zelenom poslovanju OC3 Razvoj savremenih znanja i vještina u MMSP OC4 Podsticanje inovativnosti MMSP	Teme: Finansijski instrumenti programske podrške za MMSP Potrebe i nefinansijska programska podrška za digitalnu i zelenu transformaciju MMSP Podrška inovativnosti, razvoj novih procesa i proizvoda, nova oprema i transfer tehnologije, razvoj e-trgovine Inovativni start-up/scale-up Programi obuke i savjetodavne usluge za nova znanja i vještine Programska podrška za klastere, lance dobavljača, lance vrijednosti Priprema za izvoz, primjena međunarodnih standarda i pristup novim tržištima Ciljna grupa: MMSP sa potencijalom rasta i orijentaciji ka izvozu, inovativna start-up
SC3 Poslovna organizovanost i pristup MMSP novim tržištima	OC1 Poslovna organizovanost MMSP u klastere, lance dobavljača, lance vrijednosti OC2 Priprema za izvoz i podrška MMSP u pristupu inostranim tržištima	
Generalni Indikatori – Indikatori uticaja Broj MMSP Broj zaposlenih u MMSP % MMSP u: Izvozu; BDV; Ukupnim investicijama; Ukupnom prometu.	Specifični indikatori- Indikatori učinka Međunarodni izvještaji: Rang po dimenzijama Indeksa politike MSP Pozicije u European Innovation Scoreboard	Vizija: <i>Inovativan i održiv sektor MMSP zasnovan na znanju, digitalizaciji i resursnoj efikasnosti, koji jača ekonomsku poziciju Crne Gore na svjetskom tržištu</i>

Grafik 35. Struktura Strategije razvoja MMSP 2023-2026. godina

Izvor: Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma Crne Gore. (2023, maj). *Nacrt strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2023-2026.*, str. 26.

Nalazi koji su saopšteni u okviru segmenta ove Strategije koji se tiče evaluacije i implementacije predviđenog sadržaja u akcionom planu prikazani su u **tabeli 28.**⁶³

⁶³ Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma Crne Gore. (2023, maj), str. 17.

Tabela 28. Ostvarivost ciljeva Strategije MMSP 2023-2026.g. prema OECD kriterijumima

Nivo Strategije	
Uticaj - Koja se promjena dostigla intervencijom?	Sektor MMSP je prepoznat kao fleksibilan, vitalan i najznačajniji nosioc ekonomskog i društvenog razvoja, otporan na eksterne negativne uticaje
Koherentnost - Koliko se strategija uklapa u druge reforme Vlade?	Politika MMSP je uključena u reformske procese Vlade, teži da bude u potpunosti u skladu sa principima i trendovima savremene politike MSP u EU i teži da odgovori preporukama u procesu pridruživanja EU.
Održivost- Da li će ostvareni rezultati i razvijeni kapaciteti trajati?	Izgrađeni institucionalni i ljudski kapaciteti su glavni faktor napretka u realizaciji politike MMSP, ali je neophodno njihovo dalje unapređenje, posebno kroz izgradnju nedostajuće institucionalne infrastructure za podršku MSP na nacionalnom i lokalnom nivou.
Nivo strateških ciljeva	
Relevantnost - Da li strategija predlaže da se rade ispravne stvari?	Planirane mjere i realizovane aktivnosti u okviru operativnih ciljeva Strategije predstavljaju prioritete i najvećim dijelom na adekvatan način reflektuju identifikovane potrebe MMSP i usmjerene su da odgovore na izazove sa kojima se suočavaju u dnevnom poslovanju, ali i strateškom razvojnom opredeljenju.
Efikasnost - Koliko dobro su iskorišteni resursi?	Realizuje se pristup da se postizanje specifičnih učinaka i rezultata poveže sa jasno definisanim inputima pri čemu se teži ostvarivanju maksimalnih rezultata u podršci MMSP sa raspoloživim, ali često limitiranim finansijskim i nedovoljnim ljudskim i nepotpuno izgrađenim institucionalnim resursima.
Efektivnost - Da li su implementacijom Strategije ostvareni utvrđeni ciljevi?	Planirane aktivnosti su najvećim dijelom u potpunosti realizovane ili se realizuju u kontinuitetu i ostvareni su kvantitativni i merljivi rezultati povezujući ciljeve sa planiranim rezultatima iako mehanizam koordinacija nije u potpunosti institucionalizovan.

Izvor: Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma Crne Gore. (2023, maj). *Nacrt strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2023-2026.*

Ako se nalazi iz tabele 28 uporede sa ključnim indikatorima učinka zaključak bi mogao da glasi da u dobrim dijelom realizovane aktivnosti predviđene akcionim planom, s tim da određeni nalazi upućuje na formulisanje specifičnih preporuka u kom pravcu je potrebno razvijati politiku MMSP u narednom periodu.

5.4. Program za unapređenje konkurentnosti privrede Crne Gore za 2023. godinu⁶⁴

Opšti cilj Programa je podsticanje razvoja postojećih procesa, proizvoda i usluga, u cilju jačanja konkurentnosti i izvoznog potencijala MMSP kroz unapređenje produktivnosti i profitabilnosti, uz otvaranje novih radnih mjesta, kao i stimulisanje osnivanja novih privrednih

⁶⁴ Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma. (2023). Program za unapređenje konkurentnosti privrede Crne Gore za 2023. godinu. <https://www.gov.me/clanak/javni-poziv-za-ucese-u-postupku-dodjele-sredstava-za-program-za-unapredenje-konkurentnosti-privrede-za-2023-godinu>, str. 9.

subjekata. Bez obzira što je predmeni dokument vremenski oročen, za očekivati je da njegov sadržaj neće doživjeti neke bitne promjene, tako da smatramo važnim da ovdje istaknemo specifične ciljeve iz ovog programa.

Specifični ciljevi u okviru ovog Programa su:

- *podsticanje investicione aktivnosti kroz ulaganja u nabavku opreme velike i male vrijednosti;*
- *podsticanje razvoja preduzetništva kod žena i mladih kroz posebne podsticajne mehanizme podrške;*
- *podizanje nivoa automatizacije poslovnih procesa, nivoa znanja upravljačkih i operativnih struktura kod MMSP kao rezultat digitalizacije poslovnih procesa;*
- *podsticaj transformacije poslovnih i tehnoloških procesa sa linearnog na cirkularni model poslovanja;*
- *povećanje internacionalizacije MMSP kroz nastupe na međunarodnim sajmovima i sprovođenje marketinških aktivnosti namijenjene za preduzeća koja imaju ostvareno izvozno poslovanje;*
- *pružanje mentoring usluga za prevazilaženja trenutne situacije i nalaženje najpovoljnijih rješenja za buduće poslovanje kroz dijagnozu, pripremu razvojnih planova, savjetovanje i uspostavljanje poslovne saradnje;*
- *podrška početnicima u biznisu kroz osnivanje novih preduzeća i animiranje specifičnih ciljnih grupa - mladih ljudi, žena, studenata, lica sa invaliditetom, nezaposlenih lica za započinjanje biznisa i stimulisanje njihove inovativnosti i kreativnosti i podsticanje daljeg rasta i razvoja MMSP.*

5.5. EBRD-a u Crnoj Gori - strateški pravci razvoja MMSP

Opstanak i jačanje MMSP na dugi rok, odnosno jačanje podrške preduzetništvu u cjelini, pretpostavlja određeni razvojni nivo sredine u kojoj se umjesto "svaštarenja" svojstvenog društvima na nižim nivoima razvijenosti ide na visoku proizvodnju, podjelu rada u kojoj su velika subjekti te podjele rada. U tom smislu, u **tabeli 29** se daje pregled prioriteta koji su utvrđeni u okviru Strategije EBRD-a u Crnoj Gori koje u mjeri u kojoj je to moguće treba uvažiti u procesu koncipiranja akcionog programa u Opštini Tivat.

Tabela 29. Definisanje prioriteta strategijom EBRD-a u Crnoj Gori

STRATEGIJSKI PRIORITETI 2020 - 2025.g.	ŠTA ŽELIMO DA POSTIGNEMO (KLJUČNI CILJEVI)
Jačanje konkurentnosti putem unapređenja kapaciteta privatnog sektora i poboljšanjem poslovnog okruženja	• Ojačati kapacitete MSP i veći stepen diverzifikacije ekonomije • Povećana komercijalizacija i učešće privatnog sektora • Poboljšane vještine i ekonomsko uključivanje • Poboljšano upravljanje i poslovno okruženja
Produbljivanje tranzicije ka zelenoj ekonomiji u Crnoj Gori kroz čistiju energiju i održive usluge na lokalnom nivou	• Povećani kapacitet obnovljive energije • Povećana energetska i resursna efikasnost i klimatska otpornost • Poboljšan učinak, pružanje usluga i održivost lokale i komunalne infrastrukture

Davanje podrške daljoj povezanosti i integraciji širenjem prekograničnog transporta, energetskih i digitalnih veza	• Poboljšan kvalitet i povezanost transportnih i energetskih mreža • Poboljšan kvalitet i povezanost digitalne infrastrukture
--	--

Izvor: Evropska banka za obnovu i razvoj. (2021). *Strategija za Crnu Goru 2021-2026*. Odobreno od strane Borda direktora na sjednici 15. septembra 2021., str. 13.

Kao što je prikazano u **tabeli 29**, ključni ciljevi podrazumjevaju ojačane kapacitete MSP i veći stepen diverzifikacije ekonomije, s tim da se **kao prorit 1 navodi: Jačanje konkurentnosti putem unapređivanja kapaciteta privatnog sektora i poboljšanjem poslovnog okruženja.**

U okviru cilja 1: Ojačani kapaciteti MMSP i veći stepen diverzifikacije ekonomije. Aktivnosti planirane ovim dokumentom da se preduzmu u budućem periodu podrazumijevaju da je potrebno:⁶⁵

- Obezbijediti direktno finansiranje privrednim subjektima i malim i srednjim preduzećima, uključujući jačanje i diverzifikaciju poljoprivrednih lanaca snabdijevanja i veza, kao i osiguranje kratkoročnih obrtnih sredstava / likvidnosti pod okriljem okvira otpornosti;
- Obezbijediti prilagođenu savjetodavnu podršku kroz ASB program kako bi se pomoglo MMSP da povećaju svoju produktivnost (uključujući digitalizaciju), ojačalo korporativno upravljanje, povećala spremnost za izvoz i doprinijelo boljem usklađivanju sa EU standardima;
- Nastaviti sa identifikovanjem klijenata za programe Blue Ribbon i Star Venture, s naglaskom na IKT/digitalne kompanije;
- Sklapati partnerstva s lokalnim bankama/MFI kroz zajedničke kreditne linije i povećanje dostupnosti savjetodavne podrške, uključujući i podršku ciljanim tržišnim nišama i nedovoljno opsluženim područjima, kao što su žene, mladi, agrobiznis, turizam i zelene finansije;
- Nastaviti s finansiranjem trgovine kroz EBRD-ov Program olakšavanja trgovine. Težiti razvoju novih proizvoda za MSP (npr. podjela rizika, usluge podrške trgovini i/ili lizing); u svjetlu uticaja trenutne krize, istražiti mogućnosti za uspostavljanje kreditnog garantnog fonda ili sličnog mehanizma, potencijalno u saradnji sa relevantnim vladinim subjektima.

5.6. Preduzetničke inicijative i unapređenje statusa preduzetništva⁶⁶

Za potrebe predloga akcionog plana u ovoj studiji, navodimo rezultate istraživanja u kome *British Council* predlaže da bi predstavljanje preduzetničkih koncepata i aktivnosti učenicima moglo biti od pomoći. Tako, npr. programi usmjereni na učenike i studente mogu da pomognu da se produbi razumjevanje preduzetništva i podstakne praktično eksperimentisanje kroz ceremonije dodjele nagrada. U tom smislu jedan uži set korisnih predloga koji bi mogli da podstaknu preduzetničku inicijativu i osnaže preduzetnički proces prikazan je u **tabeli 30**.

⁶⁵ Evropska banka za obnovu i razvoj. (2021). *Strategija za Crnu Goru 2021-2026*. Odobreno od strane Borda direktora na sjednici 15. septembra 2021., str. 14.

⁶⁶ British Council. (2018)., str. 59

Tabela 30. Predlog preduzetničkih inicijativa⁶⁷

Broj	Sadržaj prijedloga
Prijedlog 1	Unaprijediti status preduzetnika kroz edukativne intervencije Uvesti nastavu za podizanje svijesti o preduzetništvu kao podsticaj preduzetničkom eksperimentisanju u što ranijem uzrastu. Moduli bi trebalo da budu dostupni u školama i na osnovnim studijama, i ti napori bi trebalo da budu nagrađeni nagradama. Podsticati kulturu preuzimanja rizika koja svaki neuspjeh smatra za lekciju na putu do uspjeha.
Prijedlog 2	Kreirati stranice na društvenim mrežama kojima će upravljati lokalni Biznis centar i promovisati lokalne nagrade za preduzetništvo Podstaći sve preduzetnike da na svojim veb-sajtovima postave linkove na lokalnu Privrednu komoru, čime se Privredna komora postavlja kao kontakt koji olakšava rad lokalnih preduzetničkih mreža. Svaka lokalna Privredna komora trebalo bi takođe da izgradi i hostuje lokalni poslovni imenik, sa linkovima iz imenika na stranice na društvenim mrežama, i da organizuje događaje za dodjelu nagrada najboljim lokalnim preduzetnicima. Sistem nagrađivanja trebalo bi da bude tematskog karaktera (na primjer "Preduzetnik godine u oblasti klimatskih promjena"), a takođe bi trebalo koordinisati pokrivenost događaja u medijima u cilju promovisanja svijesti o preduzetništvu
Prijedlog 3	Promovisati zajedničku i pozitivnu definiciju "poslovnog čovjeka", naročito među onima koji vode MMSP Predlažemo sljedeću definiciju: <i>"Poslovni čovjek koji vodi MMSP posjeduje međuljudske, tehničke i finansijske vještine da (i) odluči koji to proizvod kupci žele, i (ii) da ga obezbijedi po cijeni koju taj kupac sebi može da priušti a koja je konkurentna alternativnim ponudama, i neophodne vještine da prevede (i) i (ii) u profitabilan biznis koji generiše novac".</i>
Prijedlog 4	Preduzetnici moraju da odluče koja vrste podrške im je potrebna U osmišljavanju programa za razvoj potencijalnih preduzetnika u poslovne ljude koji vode MMSP, svaki potencijalni preduzetnik mora da "osjeća vlasništvo" i da preuzme odgovornost za odlučivanje o tome koja vrsta dodatne podrške i vještina su im potrebni.
Prijedlog 5	Omogućiti preduzetnicima da identifikuju svoje potrebe Obezbijediti strukturani proces koji će preduzetnicima omogućiti da razgovaraju o svojim poslovnim idejama i identifikuju svoje razvojne potrebe. U idealnom slučaju, preduzetnici bi mogli da prisustvuju događajima koji se organizuju preko vikenda gdje bi im se pomoglo da bolje razumiju svoj biznis i svoje potrebe.
Prijedlog 6	Podrška treba da bude fokusirana na ciljeve MMSP i realizovana na fleksibilan način Priroda preduzetnika i vremenski pritisci koje trpe podrazumijevaju da podrška treba da bude realizovana što je fleksibilnije moguće, u kombinaciji formalnog i neformalnog i kroz mješavinu praktičnih i teoretskih vještina. Zapravo ovo je

⁶⁷ Isto, str. 14.

strategija “ubiti dvije muve istim udarcem”, koja preduzetnicima omogućava da uče i razviju ključne vještine dok istovremeno izgrađuju svoje poslovanje.
--

Nadalje, kada se radi o preduzetničkim inicijativama, u toj fazi se najčešće može čuti da da finansije predstavljaju značajan problem, ali studije slučaja pokazuju da su takođe prisutna i ograničenja u vezi sa ambicijom. U tom smislu, naspram preduzetničkih težnji kojima su pokrivene sopstvene ambicije od posebnog značaja je adekvatna podrška koja obično počinje sa porodicom pa sve do državne administracije i u raznim oblicima. Posmatrano iskustveno, kao ključni najčešće se navode sljedeći principi:

- *Preduzetnička inicijativa mora da bude rezultat zdravih ambicija; ne smije da ga povede mogućnost “neograničene” zarade;*
- *Novi preduzetnik mora “sebi” da objasni u čemu je prednost “raditi za sebe”;*
- *Spoljna podrška mora biti prilagođena preduzetniku gdje god da se on nalazi, kroz rad na njegovom jeziku i povezivanje sa njegovim tržištem;*
- *Svaka komponenta podrške mora dodavati vrijednost u svijetu preduzetnika;*
- *Preduzetnik mora da uspostavi valjan balans između posvećenosti porodici i biznisu;*
- *Nužno je podstaći otvoreni proces učenja koji biznisima omogućava da se prilagode i isprave početne greške;*
- *Potrebno je isticati koristi od kolaborativnog rada- timovi koji dobro funkcionišu isporučuju više nego što to mogu sami pojedinci;*
- *Potrebno je uvjeriti i mentore da su i oni sami na putu otkrića i učenja i da zajedničko učenje izgrađuje poštovanje i povjerenje. ;*

Kao zaključak po ovom pitanju možemo kazati da su nedostatak i neadekvatna preduzetnička podrška, podjednako od ključnih nosilaca preduzetničke aktivnosti pa sve do državne administracije, nametnuli kao ključni uzročnici velike smrtnosti novoosnovanih preduzeća.

5.7. Subjekti koji čine infrastrukturu za podršku preduzetništvu

Subjekti (nosioci) koji u Crnoj Gori čine bazičnu podršku preduzetništvu i biznisima nisu prepoznati nekim specifičnim zakonom, pa se uglavnom osnivaju kao društva sa ograničenom odgovornošću ili nevladine organizacije. Kao organizacije koje se osnivaju u formi društava sa ograničenom odgovornošću nerijetko u svojim statutarnim dokumentima navode klauzulu o “neraspodjeljivosti profita” kako bi zadržali mogućnost učešća u razvojnim projektima (međunarodnim), a naročito onim koje finansira EU. Ključne organizacije koji su zaduženi ili orijentisani na pružanje podrške u razvoju privrednog ambijenta u Crnoj Gori su:

- ***Biznis inkubatori;***
- ***Klasteri;***
- ***Inovaciono preduzetnički centri;***
- ***Naučno-tehnološki park; i***
- ***Fond za inovacije.***

Prema dostupnim izvorima trenutno u Crnoj Gori kada je riječ o prepoznatim nosiocima razvoja MMSP funkcionišu kao:⁶⁸

⁶⁸ Vidjeti više: UNDP. (2022). *Analiza podrške razvoja mikro, malih isrednjih preduzeća u Crnoj Gori kroz prizmu saradnje između lokalnih i nacionalnih partnera. Podgorica., str. 23.*

- **Biznis inkubatori:** Biznis inkubator ima cilj da podrži otvaranje i razvoj novih preduzeća. Postoji mnogo oblika inkubatora, a zajednički atributi su im usluge i stručna podrška koja se pruža osnivaču preduzeća sa ciljem što bezbolnijeg preležavanja „dečijih bolesti” u poslovanju. To su: Biznis incubator Cetinje, Biznis incubator Tehnopolis; Biznis innkubator NEST; Biiznis inkubator za RE preduzetnike Konik; Biznis inkubator BSC Bar i Biznis inkubator RBC Berane.
- **Klasteri:** Klasteri se mogu definisati kao savremeni model umrežavanja preduzeća, formiranjem lanaca saradnje na osnovu proizvodne kooperacije, prometa i pružanja usluga, u kojima se na fleksibilan način pokreće razvoj MSP. U Crnoj Gori aktivno je 15 formalno-pravno registrovanih klastera u oblastima prehrambene industrije, drvoprerade, turizma i IT-a. To su: Crnogorski IT klaster; Klaster - med primorja; Klaster agroturizam Nikšić; Klaster centar za razvoj turizma; Klaster drvoprerade Bijelo Polje; Klaster drvoprerade Žabljak; Klaster ručne radinosti Riznica; Klaster sirarskih zadruga u Crnoj Gori; Klaster turizma durmitorskog područja; Klaster NIK Drvo Nikšić; Klaster za turizam; Klaster zdravstvenog turizma Crne Gore; Klasterska inicijativa; Turistički klaster; Turistički klaster Montenegro.
- **Inovaciono preduzetnički centri:** Inovaciono preduzetnički centar Tehnopolis sa sjedištem u Opštini Nikšić je mjesto za podršku razvoja MMSP. Usmjeren je na unapređenje nacionalnog inovacionog i preduzetničkog sistema u Crnoj Gori kroz sprovođenje skupa aktivnosti čija realizacija će razviti i unaprijediti inovacione kapacitete i inovacionu infrastrukturu za potrebe ukupnog održivog ekonomskog razvoja. Za sada egzistira IPC Tehnopolis.
- **Naučno- tehnološki park:** Naučno-tehnološki park Crne Gore u fokusu svog rada ima kreiranje tehnološko razvojnog centra Crne Gore koji će svojim različitim programima i aktivnostima pružati adekvatnu podršku unapređenju inovaciono-preduzetničkog ekosistema u Crnoj Gori, te na taj način doprinijeti bržem ekonomskom razvoju ekonomije. Za sada funkcioniše Naučno-tehnološki park Crne Gore.
- **Fond za inovacije:** Crne: Fonda za inovacije Gore ima za cilj da značajno ojača inovativno preduzetništvo u zemlji, doprinese efikasnijoj implementaciji Strategije pametne specijalizacije S3 kao i podizanju apsorpcionih kapaciteta u privlačenju EU fondova i pripremi za Evropske strukturne i investicione fondove.

Ono što ovdje objektivno može da predstavlja problem je dostignuti nivo funkcionalnosti navedenih subjekata u okviru podrške jačanju preduzetničke inicijative u period kada nije dostignut potreban nivo. Tako, kada je riječ o ulozi, odnosno spomenutoj funkcionalnosti institucija pokazalo se da su institucije za podršku nerijetko sprovodile zastarjele nacionalne programe podrške i radile sa loše odabranim startapovima po pravilu imale slabe rezultate, što je nerijetko imalo za posljedicu snrtnost tek započetih biznisa.

Osvrt na stanje u opštini Tivat po ovom pitanju pokazuje da uloga navedenih institucija nije dovoljno prepoznata u strateškim razvojnim dokumentima koji se tiču opštine Tivat, tako da to mora biti detaljnije razrađeno u akcionom planu za navedene potrebe, s tim da pozitivan iskorak u tom smislu predstavlja novosnovani poslovni inkubato BIC.

5.8. Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP

U ovom dijelu studije primjenom metoda brainstorminga izvršićemo vrednovanje ključnih zapažanja koja ometaju razvoj MMSP u Crnoj Gori i opštini Tivat⁶⁹ **tabela 31.**

Tabela 31. Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP

R.br.	Sadržaj zapažanja	Crna Gora	Opština Tivat
1	Mladima mladim od 25 godina nedostaju preduzetničke percepcije i težnje	7,25	8
2	Obrazovni nivo potencijalnih preduzetnika se razlikuje od zemlje do zemlje	8,25	8,25
3	Prisutan je veliki broj nedobrovoljnih preduzetnika	4,75	3
4	Ambicija je važna, ali preduzetnici sa Zapadnog Balkana osjećaju ograničenje	9	8,25
5	Mjere podrške moraju se prilagoditi lokalnim ekosistemima	9,75	8
6	“Najpopularniji sektori” su slični u svim državama	4,75	5
7	Bitno je koliko godina imate. Težnje se mijenjaju s godinama i obrazovanjem	7,5	8,75
8	Preduzetnici koje pokreću prilike uglavnom nisu iz IT sfere	6	7,25
9	Većina ispitanika želi da budu samozaposleni, a ne preduzetnici	7,5	7,5
10	Stope realizovanog preduzetništva se razlikuju od zemlje do zemlje	9	9
11	Postoji jasan niz potreba za podrškom	6,25	7
12	Pronalaženje veze sa tržištima je prioritet za preduzetnike	7	7,25
13	Preduzetnici žele podršku u razvoju svojih menadžerskih vještina	6	6
14	Male firme se osećaju finansijski ograničenim	8,25	9
15	Postoji jaz u obezbjeđivanju finansiranja između “seed” faze i faze ranog razvoja	8,5	7,75
16	Porodica i prijatelji su od posebne važnosti	8,75	8,75

Rezultati provedenog postupka vrednovanja ključnih izazova u razvoju MMSP prikazani su na grafiku 36.

⁶⁹ British Council. (2018)., str. 14.

Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP

Grafik 36. Vrednovanje izazova koji ometaju razvoj MMSP

Izvor: Kreacija autora

5.9. Nosioци privrede u Tivtu i budući potencijali

Strateškim planom razvoja Opštine Tivat za period od 2024-2029.godine date su opšte smjernice za razvoj lokalne ekonomije, posebno u okviru **Specifičnog strateškog cilja 4: Kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj.**

Aktuelni poslovni ambijent u Tivtu karakteriše prisustvo velikih investitora Adriatic Marinas-a i Luštica Development-a koji realizuju svoje projekte na teritoriji opštine Tivat, po osnovu ugovora sa Vladom CG o dugoročnom zakupu zemljišta na 99 godina. Osim njih u privrednom razvoju opštine značajno je i učešće hotelskih kapaciteta i ugostiteljskih objekata. Privreda opštine Tivat zasnovana je na sektoru MMSP, pri čemu dominantnu ulogu imaju mikro i mala preduzeća koja čine 99,57% ukupnog privrednih subjekata, stoga je veoma važno pružiti im podršku u razvoju.

Kompanije poput „Una Montenegro” i „Brodogradilišta Navar” glavni su nosioci razvoja u oblasti nautičkih usluga, koje je bitno izdvojiti imajući u vidu da je na teritoriji opštine Tivat locirana marina za super jahte Porto Montenegro, dvije marine u naselju Luštica Bay, kao i ostale marine manjeg kapaciteta. Nadalje, tendencija opštine Tivat je da proširi kapacitete za komunalne vezove i organizuje sidrišta, tako da je u budućnosti potrebno staviti akcenat na oživljavanje i razvoj pomorskih zanata, sve u cilju servisiranja prethodno pomenutih sadržaja. Djelatnosti kojima su se preduzeća u Tivtu najviše bavila dat je u **tabeli 32:**

Tabela 32. Broj preduzeća po sektorima djelatnosti

Sektori / godina	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Primarni	10	11	12	13	14	14
Sekundarni	255	286	288	302	324	340
Tercijarni	1011	1133	1156	1244	1481	1716
Kvartarni	26	26	28	33	39	46

Ukupno	1,302	1,456	1,484	1,592	1,858	2,116
---------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------	--------------

Izvor: Poreska uprava. (n.d.). <https://www.gov.me/poreskauprava>

U 2023. godini udio broja preduzeća pojedinih sektora djelatnosti je iznosio:

- *primarni sektor 0,66% - smanjenje u odnosu na 0,77% iz 2018;*
- *sekundarni sektor 16,07% - smanjenje u odnosu na 19,59% iz 2018;*
- *tercijarni sektor 81. 10% - povećanje u odnosu na 77,72% iz 2018;*
- *kvartarni 2,17% - povećanje u odnosu na 2,00% iz 2018.*

Evidentan je trend kretanja djelatnosti poslovanja u smjeru tercijarnih i kvartarnih djelatnosti, na uštrb primarnog i sekundarnog sektora. Kao jedna od solucija za preokretanje trenda smanjenja poslovnih subjekata u ovim sektorima nameće se dalje povećanje podrške, kako finansijske tako i nefinansijske, opštine Tivat u njihovom razvoju.

Porastu broja privrednih subjekata doprinijelo je i povoljno stvaranje ambijenta za razvoj biznisa od strane opštine Tivat. Mjere poticaja su se najviše ogledale u razvoju podrške, kako savjetodavne tako i finansijske, poslovanju malih preduzeća. U cilju bolje podrške razvoju biznisa u Tivtu 3 službenika opštine Tivat prošla su obuku za mentore u skladu sa metodologijom japanske agencije za međunarodnu saradnju (JICA), te su ostvareni kontakti sa službenicima Direkcije za razvoj MSP Ministarstva ekonomskog razvoja sa ciljem predstavljanja programa podrške privredi, koje isto sprovodi, preduzetnicima u Tivtu. Naime u prethodnom periodu ovi fondovi su veoma slabo korišćeni od strane privrednika u Tivtu i u narednom periodu potrebno je raditi na daljoj edukaciji privrednika u cilju što efikasnijeg korišćenja, kako ovih linija podrške, tako i ostalih koji su dostupni na državnom i međunarodnom nivou. Rezultati u ovom segmentu su već vidljivi, te je u 2023. godini ostvarena podrška za 5 privrednika u iznosu od preko 20.000 eura.

Posebno je potrebno izdvojiti mjere podrške koje opština realizuje kroz Konkurs za žensko preduzetništvo gdje su u proteklom periodu ostvareni značajni rezultati povećanjem izdvajanja za isto. Izdvajanje je povećano sa 10.000 € u 2019. godini na 40.000€ u 2023. godini. Broj prijavljenih biznis planova povećan je sa 4 na 18, dok je broj odobrenih biznis planova porastao sa 3 na 9.

Obzirom na trend porasta djelatnosti poslovanja ka tercijarnom sektoru i prepoznajući značaj zanatstva, Opština Tivat je za 2024. godinu opredijelila određena sredstva za podršku ovim djelatnostima. I pored svega navednog, postoji i niz ograničenja koja onemogućavaju brži razvoj, kao i diverzifikaciju privrede u Tivtu. U nastavku navodimo neka od njih:

- *Loša komunikacija između i unutar državnih (lokalnih) organa koji sprovode procedure kao nezavisna tijela, a ne kao sistem u cijelini, posebno u dijelu komunikacije sa investitorima;*
- *Neujednačena primjena propisa od strane lokalnih samouprava, katastarskih službi i područnih jedinica državnih organa;*
- *Otpor službenika u smislu nedostatka volje i ambicija za sprovođenje reformi u punom kapacitetu.⁷⁰*

Uz gore navedena ograničenja koja su identifikovana dokumentom *Analiza Crne Gore kroz međunarodne ekonomske indikatore još 2017.godine*, ali su nažalost još uvijek prisutni, možemo dodati i ona koja su eskalirala povećanjem broja stanovnika i privrednih subjekata u Opštini Tivat:

- *ograničena putna infrastruktura koja dovodi do velikog gubitka vremena u saobraćaju;*

⁷⁰ Vlada Crne Gore. (2017). *Analiza Crna Gora kroz međunarodne ekonomske indikatore*, str. 7.

- ograničena elektro mreža koja dovodi do prekida u napajanju;
- ograničena raspoloživa količina vode što može dovesti do ograničenja u vodosnabdijevanju;
- sve veća razlika u efikasnosti rada lokalne i državne uprave na lokalnom nivou.

Sve prethodno navedeno predstavlja otežavajuću okolnost za poslovni ambijent u Tivtu i dalji dinamični razvoj biznisa, te je neophodno u narednom periodu uložiti dodatne napore u diverzifikaciju privrednih aktivnosti.

Za očekivati je da će dalji razvoj preduzetništva biti dodatno osnažen osnivanjem Biznis info centra koji za cilj ima promociju preduzetništva i osiguravanje osnovne infrastrukture početnicima u biznisu. Osim edukacije preduzetnika, Biznis info centar će ponuditi jedan dio svojih prostorija pod povoljnim uslovima, imajući u vidu potrebu diverzifikacije privrednih djelatnosti u opštini. Privreda opštine Tivat je zasnovana na sektoru mikro, malih i srednjih preduzeća, pri čemu dominantnu ulogu imaju mikro i mala preduzeća koja čine 99,57% ukupnih privrednih subjekata, stoga je veoma važno pružiti im podršku u razvoju.

5.10. Zanatstvo

„Program razvoja kulture Crne Gore” prepoznaje kreativne industrije kao aktivnosti iz oblasti kulture koje doprinose generisanju prihoda, integraciji u poslovni sektor i održivom razvoju na lokalnom i nacionalnom nivou. Prema ovom programu, kreativne industrije obuhvataju arhitekturu, umjetničke zanate, dizajn, fotografiju, modu i druge primijenjene umjetnosti, kao i festivale, digitalne umjetnosti, nove tehnologije u kulturi, audiovizuelne, muzičko-scenske i izvođačke djelatnosti, izdavaštvo, književnost i likovno-vizuelne umjetnosti.

Pored toga, u okviru kulturne baštine naglašava se značaj zaštite i očuvanja tradicionalnih zanata i vještina, koje se vide kao potencijal za razvoj malih i srednjih preduzeća i porodičnih biznisa, doprinoseći tako očuvanju identiteta i kulturnog nasljeđa.⁷¹ Vrste zanata su definisane Odlukom o utvrđivanju zanata, djelatnosti sličnih zanatu i liste jednostavnih i složenih zanimanja 11 u okviru kojih je prepoznato 98 zanata od čega 36 koji pripadaju umjetničkim i tradicionalnim zanatima.⁷²

Krojenje jedara, zanat s bogatom pomorskom tradicijom, može se revitalizovati kroz povezivanje sa rastućim nautičkim turizmom i sportovima u Tivtu i Crnoj Gori. Brodovi, jahte i manji čamci u Jadranskom moru mogu postati klijenti za lokalno krojena jedra koja su prilagođena posebnim klimatskim uslovima i karakteristikama crnogorskih voda. Ova zanatska vještina ima više prednosti, ali prije svega utiče na edukovanje novih generacija zanatlija. Uspostavljanje saradnje s lokalnim marinama posebno Porto Montenegro i Luštica Bay marinama može omogućiti promociju krojenja jedara kao dodatne usluge za vlasnike plovila. Proizvodnja konopa bila je od velikog značaja za pomorske zajednice, a danas ima potencijal za razvoj i izvoz kroz savremene potrebe u nautičkoj industriji, građevini i u dekorativnoj upotrebi. Tivat je već prepoznat kad je u pitanju ovaj zanat jer je vodeća fabrika konopa u Crnoj Gori locirana u Tivtu.

Umjetnički zanati, poput keramike, gravure, ručno rađene tkanine, kao i oslikavanje i restauracija, imaju snažan kulturni značaj i dodatnu vrijednost u turističkoj industriji i industriji suvenira. Izrada autentičnih suvenira može znatno da doprinese kreiranju autohtonih Brendova koji su u funkciji promocije Tivta kao turističke destinacije. Revitalizacija

⁷¹ Ministarstvo kulture Crne Gore. (2016). *Program razvoja kulture 2016–2020*. Cetinje.

⁷² Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj. (2019). *Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori.*, str. 9-72.

tradicionalnih zanata na lokalnom nivou može biti ključna komponenta ne samo za očuvanje kulturne baštine, već i za stvaranje novih ekonomskih mogućnosti.

Potrebno je raditi na razvoju održive i prepoznatljive zajednice zanatlija kroz klasterizaciju i saradnju u očuvanju tradicionalnih zanata, kao što su krojenje jedara, proizvodnja konopa, proizvodnja suvenira, umjetnički zanati itd. Potrebno je definisati slijedeće mjere u akcionom planu:

- **Istraživanje i mapiranje lokalnog zanatstva**
- **Formiranje klastera zanatlija**
- **Edukacija i obuka za zanatlije**

U cilju očuvanja i razvoja tradicionalnih zanata, klasterizacija i saradnja među zanatlijama predstavljaju ključne korake za stvaranje održive i prepoznatljive zanatske zajednice. Mjere predložene u akcionom planu - istraživanje i mapiranje lokalnog zanatstva, formiranje klastera i edukacija zanatlija - omogućavaju sistematski pristup revitalizaciji i čuvanju zanatskih vještina i njihovom prilagođavanju savremenim tržišnim potrebama. Na ovaj način doprinosi se očuvanju kulturne baštine, stvaranju novih radnih mjesta i unapređenju lokalne ekonomije kroz održivi razvoj zanatskog sektora.

5.11. Kulturno-kreativne industrije

Kulturne i kreativne industrije (KKI) spadaju među najbrže rastuće sektore u svijetu. Prema podacima UNESCO-a, njihova globalna vrijednost procjenjuje se na 4,3 trilion dolara godišnje, što predstavlja 6,1% svjetske ekonomije.⁷³ Ovaj sektor generiše godišnji prihod od 2.250 milijardi dolara i obezbjeđuje skoro 30 miliona radnih mjesta širom svijeta, pri čemu zapošljava više mladih od 15 do 29 godina nego bilo koji drugi sektor. Kulturne i kreativne industrije postale su ključni pokretači globalne ekonomije, ne samo zbog značaja za privredni rast, već i zbog doprinosa inkluzivnom razvoju i smanjenju društvenih nejednakosti. Njihova uloga u ostvarivanju ciljeva Agende održivog razvoja do 2030.godine ističe potrebu za većom podrškom i ulaganjima u ove oblasti.

Kreativna ekonomija, poznata i kao "narandžasta ekonomija," naglašava doprinos kreativnih resursa ekonomskom, kulturnom i društvenom razvoju. Ovaj koncept obuhvata širok spektar aktivnosti, uključujući primjenu tehnologije, upravljanje intelektualnom svojinom i razvoj turističkih potencijala. Iako ne postoji univerzalna definicija, zajednički element kreativne ekonomije je njen višedimenzionalni karakter i potencijal za podsticanje održivog razvoja na lokalnom i globalnom nivou. Mapiranjem kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori⁷⁴ definisano je 11 sektora i prepoznato 40 djelatnosti koje pripadaju KKI zasnovanih na *Zakonu o klasifikaciji djelatnosti* (2010), i to:

- Muzeji, biblioteke i baština;
- Muzika, vizuelne i izvođačke umjetnosti;
- Dizajn;
- Film;
- Fotografija;
- Arhitektura;

⁷³ Opština Herceg Novi. (2020). *Strateški plan razvoja Opštine Herceg Novi 2020-2027*.
<https://www.hercegnovi.me/downloads/Nacrt04082020.pdf>

⁷⁴ Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori predstavlja dio aktivnosti projekta „Kulturne i kreativne industrije kao održivi ekonomski sektor u Crnoj Gori“, koji je podržan od strane Međunarodnog fonda za kulturnu raznolikost UNESCO, a sprovodi Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj (IPER)

- Računarski programi i igre;
- Elektronski mediji;
- Izdavaštvo;
- Oglašavanje i tržišne komunikacije;
- Umjetnički i tradicionalni zanati.⁷⁵

Pored definisanja sektora i djelatnosti KKI, procesom mapiranja su identifikovana kulturna i kreativna zanimanja na osnovu *Standardne klasifikacije zanimanja* i prepoznato je 57 grupa koje pripadaju kulturnim i kreativnim zanimanjima - **tabela 33.**

Tabela 33. Kulturna i kreativna zanimanja - sektori i zanimanja

SEKTORI	NKZ 2011	Naziv zanimanja
Muzeji, galerije i biblioteke	2621	Arhivisti, kustosi i konzervatori - restauratori
	2622	Stručnjaci u bibliotekarstvu, dokumentalisti i srodni stručnjaci
	3433	Galerijski, bibliotečki, muzejski, arhivski saradnici i saradnici drugih ustanova zaštite kulturnih nasleđa
	4411	Službenici u bibliotekama
Muzika, vizuelna i izvođačka umjetnost	2355	Ostali nastavnici umjetnosti (van redovnog školovanja)
	2651	Likovni umjetnici (slikari i vajari)
	2655	Glumci
	2653	Plesači i koreografi
	2659	Umjetnici - stvaraoci i izvođači koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu
	3435	Scenski saradnici, muzičari, igrači i srodni scenski saradnici
	2354	Ostali nastavnici muzike (van redovnog školovanja)
	2652	Muzičari - instrumentalisti, pjevači i kompozitori
Dizajn	2163	Dizajneri proizvoda i odjeće i kreatori
	2166	Grafički i multimedijски dizajneri
	3432	Dizajneri enterijera i dekorateri
Film	2654	Filmski, pozorišni i srodni režiseri i producenti
	2659	Umjetnici - stvaraoci i izvođači koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu

⁷⁵ U okviru kojih je prepoznato 98 zanata od čega 36 koji pripadaju umjetničkim i tradicionalnim zanatima.

Fotografija	3431	Fotografi
Arhitektura	2161	Arhitekta
	2162	Arhitekta za uređenje prostora
	2164	Urbanistički i saobraćajni planeri
	3112	Stručni saradnici i tehničari u građevinarstvu
Računarski programi, igre i novi mediji	2511	Sistem analitičari
	2512	Stručnjaci za razvoj softvera
	2513	Stručnjaci za razvoj web-a i multimedijalnih sadržaja
	2514	Programeri aplikacija
	2519	Stručnjaci za razvoj softvera i aplikacija i analitičari koji nijesu klasifikovani na drugom mjestu
Elektronski mediji (tv, video, radio)	2656	Spikeri na radiju, televiziji i ostalim medijima
	2657	Snimatelji i operateri audio-vizuelne opreme
	2642	Novinari
	3521	Stručni saradnici i tehničari emitovanja i audio-vizuelne tehnike
	3522	Stručni saradnici i tehničari za telekomunikacionu tehniku
Izdavaštvo	2641	Književnici i srodni pisci
	2642	Novinari
	2643	Prevodioci, tumači i ostali lingvisti
Oglašavanje i tržišne komunikacije	1221	Rukovodioci/direktori prodaje i marketinga
	1222	Rukovodioci/direktori za odnose sa javnošću
	2431	Stručnjaci za marketing
	2432	Stručnjaci za odnose s javnošću
Zanati (umjetnički i tradicionalni)	7221	Kovači, ručni kovači i preseri metala
	7318	Izrađivači i obrađivači tekstila, kože i sličnih materijala ručnim alatom
	7314	Grnčari i srodna zanimanja
	7312	Izrađivači i štimeri muzičkih instrumenata

7313	Zlatari i juveliri i izrađivači nakita
7315	Izrađivači i obrađivači stakla
7316	Firmopisci, dekorateri i graveri
7317	Obrađivači drveta i drugih prirodnih materijala ručnim alatom
7319	Umjetničke zanatlije ručnim alatom koje nijesu klasifikovane na drugom mjestu
7521	Zanimanja primarne obrade drveta
7522	Stolari i srodna zanimanja
7531	Krojači, krznari i šeširdžije
7532	Modelari odjeće i srodna zanimanja
7533	Šivači, vezilje i srodna zanimanja
7536	Obućari, kožni galanteristi i srodna zanimanja
8152	Rukovaoci mašinama za tkanje i pletenje
8153	Rukovaoci mašinama za šivenje u industriji
8155	Rukovaoci mašinama za pripremu i obradu krzna i kože
8156	Rukovaoci mašinama za izradu obuće
8159	Rukovaoci mašinama za proizvodnju tekstila, obradu kože i krzna i srodna druga zanimanja koja nijesu klasifikovana na drugom mjestu

Tivat kao grad sa turističkim potencijalom i bogatim kulturnim nasleđem, posjeduje izvanrednu osnovu za razvoj KKI. Potencijal ovog sektora u Tivtu se temelji na dobroj infrastrukturnoj osnovi za razvoj KKI koja se temelji na javnim ustanovama Centru za kulturu Tivat i "Muzej i galerija" Tivat. Organizacija velikog broja kulturnih i kreativnih sadržaja, kao što su festivali, umjetničke izložbe, performansi i radionice, može dodatno obogatiti turističku ponudu i produžiti turističku sezonu. Podsticanje lokalnih umjetnika, dizajnera i tradicionalnih zanatlija kroz kreiranje subvencija i različitih vrsta edukacija može značajno da utiče na stvaranje novih autentičnih kreativnih proizvoda i usluga. Umrežavanje umjetnika s privatnim sektorom i turističkom organizacijom moglo bi generisati značajan doprinos lokalnoj ekonomiji.

5.12. Gejming

Gejming industrija postaje sve važnija na globalnom nivou, prelazeći okvire samo izvora zabave i sve više utičući na društvo i ekonomiju. U Crnoj Gori, kao i u mnogim drugim državama, razvoj ove industrije može donijeti brojne prednosti i postati značajan pokretač ekonomskog i tehnološkog napretka.

Jedan od ključnih benefita razvoja gejming industrije u Crnoj Gori sadržan je u mogućnosti privlačenja direktnih stranih investicija u nove tehnologije. Inovacije koje proističu iz razvoja video-igara, kao što su napredna grafička tehnologija, generativna vještačka inteligencija i virtualna stvarnost, ne samo da podižu kvalitet igara već i stimuliraju širu IT industriju, doprinoseći tehnološkom napretku i stvaranju stručnih kadrova.

Dodatno, s obzirom na to da je Crna Gora država koja znatno zavisi od uvoza, razvoj gejming industrije može otvoriti nove izvozne mogućnosti. Ovaj sektor je izuzetno izvozno orijentisan, što znači da ima potencijal za generisanje deviznog prihoda i smanjenje zavisnosti od uvoza kroz izvoz intelektualne svojine i digitalnih proizvoda.

Procesom deindustrijalizacije došlo je do nestajanja nekih privrednih sistema u Tivtu. Gejming industrija kao uslužna djelatnost predstavlja značajan potencijal za novu industriju koja je u sinergiji sa turizmom koji je vodeća privredna djelatnost.

Razvoj gejming industrije mogao bi postati važan faktor u ekonomiji Tivta, ne samo kroz direktno zapošljavanje već i kroz povezivanje s turističkim sektorom, obrazovanjem i kulturom. Gejming događaji i konferencije poput prvog Game changer festivala Montenegro koji je organizovan u Tivtu, mogli bi privući turiste i investitore, dok bi integracija gejming tehnologija u obrazovni sistem podstakla razvoj vještina potrebnih za modernu ekonomiju. Takođe, kroz edukaciju i obuke za mlade u oblastima dizajna i razvoja igara, Tivat može postati regionalno središte Boke za talente i inovacije u ovoj oblasti, čime bi se dodatno unaprijedila lokalna IT scena i proširile mogućnosti za mlade stručnjake.

Sve ove aktivnosti doprinose jačanju ne samo Tivta kao lokalne zajednice već i Crne Gore kao digitalno napredne zemlje, spremne da odgovori na zahtjeve savremenog tržišta kroz inovativne i kreativne sektore, čime se dugoročno osigurava održiv ekonomski razvoj.

5.13. Poljoprivreda

Kroz **prioritet 4.3: Poboljšanje uslova za poljoprivredu i ruralni razvoj** u Strateškom planu Opštine Tivat za period od 2024-2029.godine definisani su konkretne mjere za poboljšanje istih.

Značajan dio Opštine Tivat pripada ruralnim područjima koja su u ovom trenutku zapostavljena i infrastrukturno nerazvijena, a posjeduju značajan potencijal za ekonomski razvoj posebno u domenu ruralnog i agroturizma. Planirano je da Centar za maslinarstvo postane baza istraživanja potencijala za maslinarstva i ostalih mediteranskih kultura (vinove loze, smokve, rogača i maginje). U Centru će biti obezbijeđeni kapaciteti za preradu plodova, promociju i prodaju gotovih proizvoda, hemijsku analizu proizvoda i sirovina, analizu autohtonih sorti i proizvodnju sertifikovanog sadnog materijala. Razvoj infrastrukture u ruralnim područjima je ključan za lakšu dostupnost i omogućavanje ekonomskih aktivnosti u ruralnim područjima. Planirana je rekonstrukcija odnosno izgradnja putne i vodovodne infrastrukture sa ciljem daljeg razvoja ambijentalnih cjelina i zapuštenih sela na Lušici i Vrmcu kao velikog potencijala za razvoj poljoprivrednih aktivnosti (prije svega maslinarstva i pčelarstva), razvoj agroturizma i turizma posebnih interesa.

- *Izgradnja Centra za razvoj maslinarstva;*
- *Rekonstrukcija objekata za vodosnabdijevanje u Gornjoj Lastvi;*
- *Rekonstrukcija puta Gošići - Gornji Krašići;*
- *Vodosnabdijevanje Gornjih Krašića.*

Na osnovu navedenih podataka može se konstatovati da poljoprivreda na ovom području nije značajna djelatnost, već je više vid očuvanja tradicije i kulture ovog stanovništva. Znatno dio urbanog stanovništva (koji čini više od 70% ukupnog stanovništva opštine) se uglavnom povremeno, a znatno manje i trajno vraća selu, ne toliko zbog obezbjeđenja svoje egzistencije nego, prije svega u potrazi za alternativnim načinom života sa proizvodnjom manjih količina

ekološke hrane. U evidenciji Sekretarijata za privredu u okviru kojeg se vrše poslovi poljoprivrede, upisano je 69 individualnih poljoprivrednih proizvođača na području Tivta u 2023. godini. Takođe, 69 poljoprivrednih gazdinstva registrovano je u Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Pčelarska proizvodnja je veoma zastupljena na području Tivta, a u Savezu pčelara Crne Gore registrovano je oko 40 pčelara iz Tivta. Prema poslednjim podacima iz Opštine Tivat pregleda poljoprivrednih proizvođača je prikazan u narednoj **tabeli 34**.

Tabela 34. Broj poljoprivrednih proizvođača u Opštini Tivat

	Pčelarstvo	Povrtlarstvo	Voćarstvo i maslinarstvo	Stočarstvo i živinarstvo	Ribarstvo i marikultura	Seoska domaćinstva
Broj registrovanih proizvođača	35	11	15	12	14	3

Izvor: Sekretarijat za privredu Opštine Tivat. (n.d.). <https://opstinativat.me/sekretarijat-za-privredu/>

Kao što je prikazano u tabeli 34 postoji osnova za razvoj autentičnih poljoprivrednih proizvoda koji se mogu plasirati kroz turističku ponudu. Uprkos ograničenim površinama, raznovrsna poljoprivreda u Tivtu ima značajan potencijal za povezivanje s turizmom. Razvoj poljoprivredne proizvodnje u kombinaciji s turističkom ponudom mogao bi unaprijediti lokalnu ekonomiju, pružiti autentične doživljaje posjetiocima i podstaći održivo korišćenje prirodnih resursa. Integracija lokalnih poljoprivrednih proizvoda u turističke ponude, poput gastronomskih tura i sajмова, dodatno bi istakla jedinstveni karakter područja, pružajući korist i za poljoprivrednike i za turistički sektor.

Zastupljenost više poljoprivrednih grana uslovljena je, prije svega, različitim prirodnim preduslovima za obavljanje proizvodnje. Tako je na području Tivta, zastupljeno maslinarstvo, gajenje citrusa i drugog suptropskog voća, gajenje rasada povrća, pčelarstvo, kao i u manjoj mjeri zastupljena grana stočarstva - gajenje ovaca, goveda i koza. U prethodne 3 godine, godišnji budžet opredjeljen za poljoprivredu iznosio je 45.000€ koji je korisnicima raspoređivan u skladu sa odobrenim zahtjevima i to uglavnom u oblasti maslinarstva, povrtarstva, pčelarstva, stočarstva i promociju poljoprivrede.

Opština Tivat na godišnjem nivou donosi Program podsticajnih mjera za oblast poljoprivrede. Budžet za 2018. godinu iznosio je 25.000€, dok je taj iznos u 2023. godini porastao na 45.000€. Uvedene su sljedeće linije podrške:

- Podrška razvoju ruralnog turizma;
- Podrška razvoju voćarske proizvodnje;
- Podrška razvoju maslinarstva;
- Podrška razvoju povrtarske i cvjećarske proizvodnje;
- Podrška razvoju pčelarstva;
- Podrška razvoju stočarstva;
- Podrška razvoju organske poljoprivrede;
- Premija na obradive površine - planirana novim nacrtom Odluke o podsticajima u razvoj poljoprivrede;
- Podrška unapređenju seoske infrastrukture;

- *Podrška unapređenju manifestacija i promocija ruralnog područja i poljoprivrede;*
- *Podrška razvoju ribarstva i marikulture;*
- *Podrška korisnicima staračke naknade;*
- *Podrška posebnoj namjeni - Unapređenje lovstva;*

U funkciji podrške razvoju poljoprivrede i agroturizma pokrenut je projekat razvoja Centra za maslinarstvo i mediteranske kulture. Centar je zamišljen kao multifunkcionalni objekat u kojem bi se vršila prerada maslina i ostalih mediteranskih kultura, a koji bi ujedno predstavljao i mjesto odvijanja turističkih prezentacija sa naglaskom na okupljanje malih proizvođača koji bi na taj način mogli plasirati svoje proizvode. U okviru Centra planirana je izgradnja laboratorije za provjeru ispravnosti proizvoda, kao i rasadnika za proizvodnju sertifikovanog sadnog materijala. Proizvodnja sertifikovanog sadnog materijala koja bi se temeljila na istraživanju lokalnih autohtonih sorti je ključna za dalji razvoj maslinarstva kao tradicionalne poljoprivredne proizvodnje na području Tivta i Boke Kotorske.

Na osnovu navedene analize postojećeg stanja preporuke radnog tima koje se odnose na razvoj poljoprivrede sastoje se u sljedećem: *Da bi se unapredila poljoprivreda u Tivtu i okolini, potrebno je pristupiti organizovanom razvoju u saradnji sa državom kroz klasterizaciju i primjenu različitih mjera podrške kako na lokalnom, tako i na državnom nivou. Potrebno je dati fokus na udruživanje proizvođača i stvaranje tematskih klastera što može značajno poboljšati efikasnost proizvodnje, kvalitet proizvoda i dostupnost tržišta.* U tom smislu predlažemo formiranje sljedećih klastera:

Pčelarstvo - Uvođenje klastera za pčelare omogućilo bi bolju organizaciju u nabavci opreme, razmjeni znanja i marketinškoj promociji. Pčelarstvo može postati atrakcija za turiste kroz edukativne radionice i degustacije meda, pružajući poseban uvid u tradiciju i način života na selu. Potrebno je razmotriti mogućnosti za pokretanje regionalne kuće meda u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede.

Povrtlarstvo - Organizovanje klastera u povrtlarstvu omogućilo bi proizvođačima da sarađuju na pitanjima kao što su distribucija, zajednička ulaganja u opremu i razvoj novih sorti otpornih na klimatske promjene. Promocija lokalnog povrća na tržištima i u turističkim objektima doprinosi jačanju lokalne gastronomske ponude. **Potrebno je razmotriti mogućnosti za subvencije na lokalnom nivou kao i kreiranje posebnih popusta na zakup tezgi na gradskoj pijaci.**

Voćarstvo i maslinarstvo - Ovi sektori bi mogli znatno da se unaprijede kroz razne državne subvencije za sadnju novih zasada i obnovu starih maslinjaka i voćnjaka. Udruživanje u klasterima olakšava promociju proizvoda kao što su domaće voće i maslinovo ulje kroz turističke ture, degustacije i brendiranje autentičnih proizvoda. Razvoj Centra za maslinarstvo i mediteranske kulture će biti prvi korak ka kreiranju zajedničkog centra koji sve proizvođače povezuje.

Stočarstvo i živinarstvo - U cilju jačanja stočarstva i živinarstva, lokalne vlasti mogu subvencionisati investicije u moderne farme i bolje uslove uzgoja. Klasterizacija u ovim sektorima pomaže boljem plasmanu mesa, mlijeka, sira i jaja kao autohtonih proizvoda, koji se mogu nuditi direktno turistima.

Ribarstvo i marikultura - Ovaj sektor ima poseban potencijal u Tivtu, s obzirom na blizinu mora. Podrška kroz obuku i dodatne subvencije mogla bi poboljšati proizvodnju i omogućiti

direktnu prodaju svježe ribe, školjki i drugih morskih proizvoda. Posjete farmama ribe i školjki mogu postati dio turističke ponude. Pokretanje ugostiteljskih gazdinstava za degustaciju morskih specijaliteta može postati jedinstvena ponuda koja će privući posjetioce željne autentičnog iskustva. Ova gazdinstva, koja bi direktno povezivala proizvodnju sa uslugom u ugostiteljstvu, pružala bi posjetiocima priliku da uživaju u svježim, lokalno uzgojenim ribama, školjkama i drugim morskim plodovima u prirodnom okruženju. Kreiranjem autentičnih degustacionih paviljona na farmama ribe i školjki što podrazumijeva Izgradnju malih degustacionih objekata, smještenih uz obale mora ili čak na samim ribnjacima, omogućila bi posjetiocima da dožive atmosferu marikulture iz prve ruke. Fokus na organskoj proizvodnji školjki i ribe, kao i promovisanje održivih tehnika uzgoja, učinili bi ove proizvode privlačnijim za posjetioce sve svjesnije ekoloških aspekata prehrane. Gazdinstva bi mogla povremeno organizovati mini festivale posvećene morskim plodovima, pozivajući lokalne kuvare i proizvođače da učestvuju.

Seoska domaćinstva - Integracija poljoprivredne proizvodnje sa seoskim turizmom može otvoriti vrata dodatnim izvorima prihoda. Podrška u vidu obuke za vođenje agroturizma, renoviranje smještajnih objekata i promocija seoskih domaćinstava stvorila bi autentična mjesta gdje posjetioци mogu uživati u prirodnim ljepotama i probati lokalne proizvode direktno na mjestima gdje se proizvode.

Ove predložene mjere bi omogućile poljoprivrednicima bolje pozicioniranje autentičnih proizvoda na tržištu. Klasterizacija u svim ovim sektorima, uz podršku države i lokalnih vlasti, može učiniti poljoprivredu održivom, isplativom i zanimljivom, kako za stanovništvo tako i za turiste, stvarajući tako sinergiju između poljoprivredne proizvodnje i turizma.

5.14. Globalni i operativni ciljevi razvoja Opštine Tivat

“Strateškim planom razvoja opštine Tivat za period 2024-2029 g. “ utvrđuje se postojeće stanje razvoja, opšti cilj razvoja, specifični strateški ciljevi sa prioritetima za njihovo ostvarivanje, projekti i programi u određenom vremenskom periodu, orijentaciona sredstva za sprovođenje i način sprovođenja praćenja i evaluacije sprovođenja plana. Kao primarni razvojni dokument opštine Tivat, ovaj plan detektuje polazno stanje i razvojne šanse. Takođe, definiše i indikatore za mjerenje uspješnosti realizacije. Strateški plan je uskladjen sa razvojnim strategijama i politikama na nacionalnom i evropskom nivou, uz uvažavanje društvenih, kulturnih i ekonomskih karakteristika Tivta. Na osnovu svega navedenog definisan je opšti strateški cilj:

“Razvoj Tivta je utemeljen na principima održivosti uz Unapređenje kvaliteta života građana, očuvanje životne sredine, digitalnu transformaciju i atraktivan poslovni ambijent. “

Ovaj cilj je planirano postići realizacijom četiri specifična strateška cilja.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 1: Unapređenje životnih i radnih uslova izgradnjom, obnavljanjem i razvojem infrastrukture, javnih objekata i površina.

- Prioritet 1.1: Unapređenje drumskog saobraćaja;
- Prioritet 1.2: Unapređenje vodenog/pomorskog saobraćaja;
- Prioritet 1.3: Izgradnja vodovodne i kanalizacione infrastrukture;
- Prioritet 1.4: Izgradnja javnih objekata;
- Prioritet 1.5: Izgradnja i uredjenje javnih površina.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 2: Unapređenje uslova u oblastima kulture, sporta i obrazovanja u cilju poboljšanja kvaliteta života građana i raznovrsnosti ponude grada.

- Prioritet 2. 1: Poboljšanje uslova za razvoj kulture;
- Prioritet 2.2: Poboljšanje uslova za rekreaciju i razvoj sporta;
- Prioritet 2.3: Unapređenje uslova iz oblasti obrazovanja;
- Prioritet 2.4: Unapređenje omladinske politike;
- Prioritet 2.5: Razvoj Smart City koncepta.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 3: Unapređenje oblasti zaštite životne sredine i povećanje stepena energetske efikasnosti.

- Prioritet 3.1: Unapređenje upravljanja otpadom;
- Prioritet 3.2: Unapređenje zaštićenih područja i Unapređenje sistema zelene infrastrukture;
- Prioritet 3.3: Poboljšanje energetske efikasnosti.

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 4: Kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj.

- Prioritet 4 1: Unapređenje turističke ponude;
- **Prioritet 4.2: Kreiranje povoljnog investicionog ambijenta;**
- Prioritet 4.3: Poboljšanje uslova za ruralni razvoj.

5.15. Akcioni plan - Predlog operativnih aktivnosti

Jačanje podrške preduzetničke podrške MMSP na nivou opštine Tivat treba da u potpunosti podržava kontinuitet razvoja MMSP definisan ***Strategijom za period 2023-2026. godina***. Pri tome, istovremeno se moraju uvažiti ključne strateške odrednice postavljene u važećoj ***Strategiji razvoja opštine Tivat***, posebno u segmentima gdje su objektivno evidentne komparativne prednosti.

Nakon organizovanja Biznis-info centra i, posmatrano u cjelini na nivou Opštine Tivat, jasna razvojna opredjeljenja i ostvareni napredak u prethodnom periodu, te na tim osnovama utvrđeni prioriteti za naredni razvojni period, objektivno predstavljaju dobru osnovicu u procesu formulisanja i daljeg osnaživanja procesa preduzetništva, preduzetničkog ambijenta i održivosti MMSP. U tom smislu globalni cilj na čije ostvarenje će se fokusirati Biznis info centar, u skladu sa u uvodnom dijelu obrazloženom svrsishodnošću ove studije, može se iskazati na sljedeći način:

Globalni cilj: *Lokalna samouprava - opština Tivat će uspostaviti podsticajan poslovni ambijent, osnažiti sistemsku programsku i institucionalnu podršku i time doprinijeti razvoju, održivosti i većoj konkurentnosti MMSP koja se time mogu nametnuti kao generator privrednog rasta, otvaranja novih radnih mjesta i ekonomski održivog razvoja opštine Tivat i Crne Gore.*

Ovim se za potrebe koncipiranja konkretnog sadržaja Akcionog plana može izdvojiti poseban strateški cilj koji proističe iz oba, prethodno navedena razvojna strateška dokumenta, i to:

SPECIFIČNI STRATEŠKI CILJ 4: *Kreiranje ambijenta za održivi ekonomski razvoj podrazumijeva sljedeće razvojne prioritete:*

- Prioritet 4.1: Unapređenje turističke ponude;

- **Prioritet 4.2: Kreiranje povoljnog investicionog ambijenta;**
- Prioritet 4.3: Poboljšanje uslova za ruralni razvoj.

Konačno, za potrebe detaljnije specifikacije operativnih aktivnosti i po tom osnovu projekata u okviru Akcionog plana, možemo zaključiti da se **prioritet 4.2: Kreiranje povoljnog investicionog ambijenta**, u potpunosti podudara i naslanja na djelatnost Biznis-info centra Tivat. U tom pogledu mogu se identifikovati dva operativna cilja koja će u narednom dijelu studije biti detaljnije razrađena, tj. u Akcionom planu ovog dokumenta, a to su:

1. **Unapređenje uslova za razvoj i osnivanje MMSP i**
2. **Unapređenje kapaciteta Biznis info centra.**

Navedeni operativni ciljevi ovako saopšteni su usmjereni na efektivnu implementaciju preduzetničkih inicijativa, a pregled aktivnosti koje razrađuje i njihova implementacija podrazumijeva daje se: **za operativni cilj 1 u tabeli 35**, a za **operativni cilj 2. u tabeli 36**.

Tabela 35. Pregled aktivnosti u okviru operativnog cilja 1

Operativni cilj 1. Unapređenje uslova za razvoj i osnivanje MMSP	Nosilac aktivnosti	Indikator uspjeha	Vremenski okvir	Budžet (godišnji)
Aktivnost 5.1: Unapređenje institucionalne podrške koja promoviše preduzetništvo – Uvođenje budžetske linije za podršku preduzetništvu mladih sa posebnim akcentom na startup kompanije	Opština Tivat	Broj podržanih preduzeća	2025-2029	Početni 15.000€ sa tendencijom povećanja
Aktivnost 5.2: Organizovanje obuka i radionica u cilju sticanja preduzetničkih vještina	Biznis info centar	5 obuka/radionica godišnje	U kontinuitetu	3.000€
Aktivnost 5.3: Jačanje procesa poslovnog umrežavanja i udruživanja preduzetnika (klasterizacija)	Biznis info centar	Broj održanih okruglih stolova Broj formiranih klastera Broj održanih događaja koji za cilj imaju umrežavanje	U kontinuitetu	2.000€
Aktivnost 5.4: Istraživanje i mapiranje lokalnog zanatstva	Opština Tivat Biznis info centar	Formiranje registra zanatlija	U kontinuitetu	Nije potreban

		Analiza zanatske djelatnosti		
Aktivnost 5.4: Uvođenje budžetske linije za podršku zanatstvu	Opština Tivat	Broj podržanih zanatskih djelatnosti	2025-2029	Početni 20.000€ sa tendencijom povećanja
Aktivnost 5.5: Edukacije i obuke za zanatlije	Biznis info centar	5 Obuka/radionica godišnje	U kontinuitetu	3.000€
Aktivnost 5.6: Aktivno informisanje i edukacija u pravcu formiranja klastera zanatlija	Opština Tivat Biznis info centar	Broj održanih okruglih stolova Broj održanih događaja i obuka sa ciljem formiranja klastera	U kontinuitetu	1.000€
Aktivnost 5.7: Organizovanje hakatona	Biznis info centar Opština Tivat	1 hakaton godišnje za srednjoškolce	U kontinuitetu	5.000€
Aktivnost 5.8: Organizovanje Sajma sezonskog zapošljavanja	Biznis info centar Opština Tivat	1 događaj godišnje	U kontinuitetu	2.000€
Aktivnost 5.9: Organizovanje Sajma preduzetništva	Biznis info centar Opština Tivat	1 sajam godišnje	2026-2029	3.000€
Aktivnost 5.10: Podsticanje razvoja kulturnih i kreativnih industrija	Biznis info centar Opština Tivat	Infrastrukturalna podrška Umrežavanje Budžetska linija	2025-2029	Početni 15.000€ sa tendencijom povećanja
Aktivnost 5.11: Podsticanje razvoja gaming industrije	Biznis info centar Opština Tivat	Organizacija 1 događaja godišnje Umrežavanje profesionalaca iz gaming industrije Infrastrukturalna podrška	2026-2029	8.000€
Aktivnost 5.12: Podsticanje ženskog preduzetništva	Opština Tivat Biznis info centar	Budžetska linija za podršku ženskom preduzetništvu Infrastrukturalna podrška	2025-2029	50.000€

		Mentorska podrška, umrežavanje		
Aktivnost 5.13: Aktivna saradnja sa obrazovnim ustanovama	Opština Tivat Biznis info centar	Organizovanje obuka i radionica Povezivanje sa mentorima Finansijska podrška učeničkim kompanijama	2025-2029	3.000€
Aktivnost 5.14: Organizovanje škole programiranja	Biznis info centar Opština Tivat	1 Kurs programiranja godišnje za učenike SMŠ "Mladost" – smjerovi elektrotehničar	2026-2029	8.000€
Aktivnost 5.15: Edukacije za maslinare i pčelare	Biznis info centar Opština Tivat	2 Edukacije/obuke godišnje	2025-2029	5.000€

Tabela 36. Pregled aktivnosti u okviru operativnog cilja 2

Operativni cilj 2. Unapređenje kapaciteta Biznis info centra	Nosilac aktivnosti	Indikator uspjeha	Vremenski okvir	Budžet (godišnji)
Aktivnost 5. 15: Razvoj infrastrukture i prostornih kapaciteta Biznis info centra	Opština Tivat	Povoljna lokacija/objekat za proširenje kapaciteta BIC-a u vlasništvu Opštine Tivat	2025-2026	Nije potreban
Aktivnost 5.16: Izrada studije opravdanosti sa finansijskom analizom za proširenje prostornih kapaciteta Biznis info centra	Opština Tivat Biznis info centar	Studija opravdanosti	2025-2026	2.500€
Aktivnost 5.17: Izrada projektne dokumentacije za formiranje poslovnog hub-a	Opština Tivat	Završen glavni projekat	2026-2027	20.000€
Aktivnost 5.18: Rekonstrukcija/izgradnja objekta poslovnog hub-a	Opština Tivat	Rekonstruisan/izgrađen objekat	2029-2030	1. 2000.000€ EU Fondovi

				Opština Tivat
Aktivnost 5.19: Formiranje kontakt tačke za podršku preduzetništvu	Biznis info centar	Kancelarija za podršku preduzetništvu/Sistematizovano radno mjesto za podršku preduzetništvu osoba za LER	2025-2026	Nije potreban

Dosljedna implementacija prethodno nominovanih preduzetničkih inicijativa koje će se time oživotvoriti u formi projekata, objektivno posmatrano mogu da doprinesu unapređenju postojeće biznis klime i pomogne obezbjeđenju kontinuirane podrške preduzetništvu i razvoju MMSP čiji konačan ishod neće zavisiti od ročnosti navedene Strategije ili predmetnog Akcionog plana.

5.16. Preporuke vezano za implemenatciju Akcionog plana

U funkciji skretanja pažnje na predmetni akcioni plan podrške preduzetništvu sa naglaskom na MMSP u Opštini Tivat, nije nevažno za istaći da smo poučeni brojnim primjerima na nivou države gdje se strategije i akcioni planovi ne realizuju. U tom smislu predlažemo da se lokalna samouprava, u mjeri u kojoj je to moguće i u njenoj nadležnosti, pridržava narednih preporuka od kojih direktno zavisi konačan ishod prethodno predloženog akcionog plana. U tom pogledu potrebno je:

- **Raditi na popravljanju imidža Crne Gore u međunarodnim okvirima.** Imidž države u savremenim međunarodnim odnosima igra sve značajniju ulogu, ali bez promjena u ponašanju države u sopstvenom okviru nema ni istinske promjene imidža;
- **Djelotvornije funkcionisanje vlade i smanjivanje političke nestabilnosti.** Država u kojoj vlada loše funkcionise ne može biti atraktivna investiciona destinacija, a prema najnovijem;
- **Smanjiti administrativne procedure i pojednostaviti administrativni sistem.** Stimulativno preduzetničko okruženje, između ostalog postiže se uprošćavanjem administrativnog sistema, uvođenjem koncepta jedinstvenih šaltera (tzv. „OneStop-Shop”) implementacijom principa „sve na jednom mjestu”;
- **Smanjiti poreze.** Postojeći poreski sistem je destimulativan kako za domaće, tako i za strane investicije;
- **Smanjiti cijene usluga javnih lokalnih preduzeća.** Cijene usluga javnih preduzeća su visoke, što predstavlja problem za privlačenje većeg obima stranih investicija;
- **Usvojiti i implementirati program mjera za smanjivanje/sprečavanje sive ekonomije** što posebno pogađa MMSP; to znači da je potrebno izvršiti detaljnije istraživanje uzroka, mjesta nastajanja, oblika i razmjera i na kraju predložiti mjere i aktivnosti za njeno smanjivanje;
- **Usvojiti i primjeniti program mjera o ozbiljnom sankcionisanju korupcije** na svim nivoima i u svim sferama društveno-ekonomskog života. Ključni pravci sprečavanja korupcije su prvo, primjena preventivnih mjera, a potom i primjena represivnih mjera;
- **Prilagoditi domaću regulativu standardima i preporukama Evropske Unije (EU)** u segment novih starteških dokumenta koji se tiče MMSP. Proces pravne harmonizacije i evropskih integracija zahtijeva sveobuhvatno prilagođavanje politika,

institucionalnog okvira i pravnog sistema s ciljem dostizanja evropskih standarda u svim oblastima;

- **Sačiniti djelotvorniju strategiju za privlačenje stranih direktnih investicija.** Istom je potrebno definisati od kojih i kakvih stranih investicija crnogorska ekonomija može imati najviše koristi, kao i definisati sektore - djelatnosti u kojima se mogu aktivirati najveće konkurentske prednosti.

U funkciji prethodno navedenog, posebno insistiramo na mjerama i programima institucionalne podrške na nivou Opštine Tivat koje treba da obuhvate aspekte poslovanja u kojima MMSP imaju najviše poteškoća, pri čemu se misli na slijedeće:⁷⁶

- **Kreirati podsticajno regulatorno okruženje** u smislu jednostavnosti i transparentnosti procedura, visine troškova i vremena potrebnog za registraciju preduzeća, poreske politike, opterećenosti regulatornim merama, korupcije, stepena razvijenosti neformalne i sive ekonomije;
- **Obezbjedivanje šireg spektra finansijskih podsticaja** za osnivanje preduzeća i unapređenje dostupnosti izvora finansiranja;
- **Izgradnja kapaciteta (capacity building) kroz razvoj programa stručne edukacije** i treninga, jačanje preduzetničkih znanja i vještina i promovisanje preduzetništva kroz sistem formalnog i neformalnog obrazovanja.
- **Promocija preduzetništva u okviru specifičnih ciljnih grupa;** postoje brojne i konkretnije prepreke za određene socijalne grupe, za osobe sa invaliditetom, nekvalifikovanu radnu snagu, osobe ženskog pola, starija populaciju i drugo, objektivno je dosta problematično kako da se kroz preduzetništvo integrišu u postojeće institucije društvenog sistema u cjelini;
- **Jačanje konkurentnosti i inovativnosti preduzeća** omogućavanjem menadžerima i zaposlenima da steknu različite vrste znanja i vještina.

Prethodno pobrojane preporuke imaju smisla jedino ako se odgovornim za njihovo provođenje, pored angažovanih u Biznis info centru, učine i drugi organi lokalne samouprave u dijelu koji se tiču operativnih mjera i aktivnosti, posebno u dijelu administrativnih procedura. To podrazumijeva da se u kontinuitetu:

- *prate implementaciju aktivnosti, preko imenovanih predstavnika izražavaju stavove resora o svim bitnim pitanjima koja se pojavljuju tokom njihove primjene i predlažu, i/ili revidiraju i dopunjuju Akcioni plan;*
- *uspostavljaju mehanizmi zajedničkog rada u cilju kompletiranja i preuzimanje odgovarajućih aktivnosti iz Programa u strategije/programe/mjere u djelokrugu odgovornosti;*
- *uzimaju učešća u izradi i provođenju jedinstvenog komunikacionog plana i promotivnih aktivnosti na nivou lokalne samouprave.*

Konačno, važan preduslov za uspješnu implementaciju predloženog Akcionog plana za osnaživanje preduzetništva u Opštini Tivat je povezivanje i umrežavanje rada svih institucionalnih mehanizama lokalne samouprave, potpornih institucija, poslovnih banaka, akademske zajednice i drugo.

⁷⁶ Paunović, G. (2017). Uloga malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u razvoju nacionalnih ekonomija. *Ekonomija: teorija i praksa*, 1., str. 50.

5.17. Zaključak

Mada smo potrebu za izradom predmetne studije i njenu svrsishodnost obrazložili u uvodnom dijelu iste, nije suvišno ako dodatno potenciramo cilj izrade iste. U tom smislu, Obrađivač je imao za cilj da u formi kraćeg, ali sveobuhvatnog presjeka dostignutog nivoa razvoja crnogorske ekonomije, primarno u njenom drugom dijelu, ukaže na potrebu da je nužno i krajnje vrijeme da se, prvo, na državnom nivou iznađe valjan odgovor na jedno od ključnih pitanja koje se tiče razvojnih perspektiva Crne Gore, a to je: ***Može li Crna Gora i kada sustići prosječan životni standard razvijenih tržišnih privreda zemalja članica EU?*** Kako u tom smislu, kada je razvoj u pitanju, i poučeni negativnim iskustvima iz proteklog perioda na domaćem „terenu“, smatramo da se kao imperativ nameće zahtjev za rekonceptualizacijom važećeg razvojnog obrasca, a što podrazumijeva reaktiviranje preduzetničke ekonomije i osnaživanje preduzetničkog procesa. Time je predmetno pitanje u skladu sa navedenom svrhom, tretirano počevši od nacionalnog nivoa pa sve do nivoa lokalne samouprave, s tim da je u fokusu našeg istraživanja bila Opština Tivat, a isto je urađeno na način da se prepoznaju i aktiviraju razvojni potencijali koje objektivno grupacija MMSP posjeduje.

U smislu prethodno obrazloženog, u prvom dijelu analizom je dat načelni pregled mikro i makro-ekonomskog okvira u pogledu ostvarenih rezultata i poređenja sa drugim zemljama, uključujući razvojne perspektive iz ugla Svjetske banke (WB-*World Bank*), EBRD, Savjeta stranih investitora i drugo. Usko povezano sa tim, analiza poslovnog ambijenta u Crnoj Gori, pokazala je da postoji određeni stepen stimulativnog potencijala, ali ujedno ista nedvosmisleno upućuje i na potrebu dodatnog prilagođavanja po više kriterijuma, sa ciljem postizanja afirmativnog okruženja koje će unaprijediti razvoj sektora MMSP u Crnoj Gori, podjednako na nacionalnom i nivou lokalne samouprave.

Uporedo sa prethodnim nalazima, analiza je pokazala da prevelik obim zakonskih rješenja, pravilnika i strategija, kao i njihove česte promjene, neusklađena dinamika i predlozi koji se nude i dugo, dodatno opterećuju vertikalnu i horizontalnu saradnju i efikasno djelovanje institucija u uspostavljanju jasne vizije, sagledavanju i ostvarivanju vidljivih, potencijalno dostižnih efekata u procesu funkcionisanja MMSP. Sa druge strane, ne samo vertikalna već i nedovoljna horizontalna povezanost institucija i drugih subjekata u procesu realizacije brojnih strateških razvojnih dokumenata i akcionih planova ograničava efikasno funkcionisanje ovog privrednog sektora. S tim u vezi, analiza je ukazala na neophodnost unapređenja administrativnog spektra koji uređuje poslovanje privrednih subjekata u Crnoj Gori, a primarno na neophodnost unapređenja komunikacije između lokalnih samouprava i organa javne uprave, paralelno sa unapređenjem komunikacije unutar samih lokalnih samouprava.

U funkciji zalaganja za osnaživanjem podrške bržem razvoju MMSP, istraživanje je potvrdilo da EU pruža značajnu podršku ovom sektoru i upravo ga određuje kao okosnicu razvoja privrede. U tom smislu, EU u kontinuitetu nudi brojne programe podrške namijenjene isključivo MSP, npr. za istraživanje, inovacije, jačanje konkurentnosti i slično. Brojni su dokumenti i strategije koji se odnose upravo na razvoj ovog sektora i jasno preciziraju planove i mjere koje treba preduzeti kako bi se stvorila još bolja poslovna klima za malo preduzetništvo.

Uzimajući u obzir sve što je navedeno u radu možemo zaključiti da se najvažnija uloga i značaj malog i srednjeg preduzetništva EU ogleda u činjenici da su upravo MSP generatori zapošljavanja i cjelokupnog razvoja privrede. Značaj ovog sektora privrede u Evropskoj uniji vidljiv je iz sljedećih činjenica: MSP lakše se i brže prilagođavaju promjenama u okruženju. Ovaj sektor zapošljava više od dvije trećine ukupno zaposlenih u EU. Statistika pokazuje da se u posljednjih nekoliko godina broj zaposlenih u malim preduzećima povećao, veliki broj ovih preduzeća orijentisan je rastu i uključen u globalne tokove poslovanja.

Slično sa izloženim stanjem u EU, istraživanje provedeno u trećem dijelu predmetne studije sa fokusom na stanje u Crnoj Gori, pokazalo je da MMSP dominiraju u ukupnom broju privrednih subjekata, da je evidentna visoka stopa godišnjeg broja osnivanja novih preduzeća, s tim da su raspoređena u brojnim sektorima i granama nacionalne ekonomije. Tako, ako se pored njihove

dominacije po broju, u obzir uzme i broj zaposlenih o ostvareni prihod na godišnjem nivou, postaje jasnije da ista zauzimaju veoma značajnu ulogu u ekonomskom razvoju i predstavljaju važan faktor u procesu približavanja crnogorske privrede razvijenim tržišnim ekonomijama. Mada dominantno okrenuta poslovanju na domaćem tržištu, MSP su izuzetno ranjiva, posebno kada su izložena dugogodišnjim problemima nedovoljno podsticajnog poslovnog okruženja, sive ekonomije i obezbjeđenja adekvatnih izvora finansiranja sl.

Ovim kako je analiza pokazala, slabosti su vezane i za nedovoljno prepoznavanje prilika za pokretanje novih preduzeća, neodgovarajući udeo ženskog preduzetništva, mali broj novih startupova u sektoru srednje i visoke tehnologije, niži kvalitet radne snage, nivoa konkurencije, mogućnostima za ostvarivanje brzog rasta i korišćenje različitog kapitala, kao i nedovoljan stepen internacionalizacije sektora MSPP. Stoga je nužan zaokret u smislu osnaživanja i podizanja nivoa razvijenosti preduzetničkog sektora zasnovano na izvoznoj tražnji, povećanju zaposlenosti, investicija, smanjenju javne potrošnje, te jačanju industrijskog sektora paralelno sa sektorom usluga, a u kranjem se svodi na otpočinjanje procesa reindustrijalizacije.

Značaj strateškog reusmjeravanja za koji se zalažemo i predizimanje organizovanja podrške u cilju osnaživanja razvoja MSPP u opštini Tivat putem različitih programa koji se na bazi globalnog razvojnog cilja i navedenih prioriteta predlažu Akcionim planom, njegovom dosljednom implementacijom otvara se perspektiva na nači što se potpunije efektuira i podstiče rast efikasnosti i produktivnosti celokupne privrede, pri čemu se ovaj put više fokusiramo na lokalnu samoupavu - opštinu Tivat. Pored toga, iskustveno je dokazano da kontinuirani podsticaj preduzetničkog duha i predizetnicima prikladnog poslovnog ambijenta oživljava konkurenciju već u ranoj fazi razvoja MMSP, što kasnije podstiče internacionalizaciju poslovanja, rast izvoza i potrebu za upošljavanjem većeg broja radnika što se direktno odražava na smanjenje stope nezaposlenosti i rast životnog standarda građana.

Nadalje, pokazalo se da je organizovano usmjeravnje i pružanje državne podrške razvoju MSPP sektora izuzetno važna iz razloga što setime ona direktno utiče na stvaranje zdrave tržišne konkurencije na nacionalnom nivou. Poslovno okruženje i institucionalni okvir u mjeri u kojoj se odnosi na MMSP, počevši od državnog nivoa moraju biti prilagođeni specifičnim potrebama malih i srednjih preduzeća koje će pomoći u prevladavanju njihovih internih i eksternih slabosti. Isto tako, prilikom osmišljavanja mehanizama pomoći treba voditi računa i o fazama razvitka u kojima se nalaze pojedina preduzeća. Svaka pojedina faza zahtijeva poseban instrumentarij i fokus na specifična područja.

Oblici podrške MSP obuhvaćaju širok dijapazon mjera: od dobivanja kredita za početak poslovanja, traženja izvora trajnog kapitala, podrške u pripremi poslovnog plana, provođenja tržišnog istraživanja, razvoja finansijskih projekcija za poslovanje, traženja odgovarajuće lokacije, osposobljavanja preduzetnika i zaposlenika, ispunjavanja raznih zahtjeva i propisa do povezivanja s drugim preduzećima i lokalnim vlastima, te traženja relevantnih informacija o drugim preduzećima. Na osnovu svega obrađenog u ovom radu, mogu se prepoznati određene smjernice za podsticaj razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u opštini Tivat. Iz navedenog se može zaključiti da predloženi akcioni plan u pogledu jačanju preduzetničke inicijative i podrške MSP uključuje širok dijapazon mjera koji treba biti vođen principom „*prvo misli na male*”.

Takođe, pored administrativnih i finansijskih barijera jedan od bitnih faktora je i obrazovni sistem. Tu se u prvom redu misli na reforme obrazovanja, u kojem se akcenat stavlja na preduzetničko obrazovanje. Treba imati na umu da su stečena znanja u školama i fakultetima stvar pojedinca. Međutim, pored toga neophodno je razviti i obrazovanje, koje se stiče u firmama tj. na učećoj firmi.

5.18. Način izvještavanja i evaluacije

Kada je u pitanju evaluacija projekata, ista treba imati karakter permanentnog monitoringa kako bi se na vrijeme otkrilo da neke od ranije prihvaćenih preduzetničkih inicijativa ne daju projektovane rezultate. U tom smislu potrebno je da ponuđene inicijative već u početnoj fazi budu vrednovane na sljedeći način:⁷⁷

- **Skrining prije osnivanja firme** - Preduzetnici treba da razumiju da li njihove težnje mogu funkcionisati kao održivi biznis. Da bi to uradili, treba da razumiju tržišta, identifikuju kupce i njihove potrebe, definišu moguće proizvode i usluge i sve to iskombinuju u potencijalni biznis;
- **Preduzetničko samopouzdanje** - Samopouzdanje se stiče znanjem o tome kako će biznis steći kupce i da posjeduje konkurentsku prednost;
- **Potencijal za lakši pristup finansiranju** - Dobro razmotren i troškovno određen biznis plan preduzetnicima omogućava da imaju šta da pokažu kreditorima ili investitorima, i tako im uliju povjerenje.

Načela koja se moraju poštovati prilikom pripreme godišnjeg izvještaja o realizaciji Akcionog plana po pojedinim projektima, a koja treba da potvrde svrsishodnost pružene finansijske podrške su sljedeća:⁷⁸

- a) **Načelo neophodnosti (nužnosti)** podrazumijeva da je finansijska podrška neophodna i ne postoji mogućnost sticanja koristi koja nije u saglasnosti sa unaprijed utvrđenim ciljevima čija realizacija se finansira donacijom;
- b) **Korisnici sredstava pripadaju sektoru MMSP**, odnosno da su u skladu sa prioritetima iz Akcionog plana;
- c) **Opravljanost troškova** podrazumijeva da su troškovi po pojedinom projektu precizno i unaprijed utvrđeni te da svako, eventualno širenje spectra aktivnosti mora biti opravdano;
- d) **Finansiranje projekata od strane države - državna pomoć treba da ima multiplikativni efekat** - finansijska podrška od strane države treba da ima širu ekonomsku dimenziju u smislu otvaranja novih radnih mjesta i podsticaja zapošljavanja, rasta konkurentnosti, izvoza i drugo, od nivoa lokalne samouprave do cjelokupne privrede;
- e) **Korisnik sredstava je u obavezi da dostigne obećane efekte** tako da praćenje postignutih performansi tokom trajanja projekta i nakon njegove realizacije ima za cilj da provjeri usklađenost prijavljenih i realizovanih aktivnosti gdje u slučaju nedostizanja ranije utvrđenih rezultata institucija putem koje je pružila podršku ima pravo da preduzme potrebne restriktivne mjere;
- f) **Menadžment i vlasnici preduzeća odgovaraju za tačnost informacija navedenih u prijavi** podrazumijeva da uprava preduzeća, odnosno preduzetnik garantuju za tačnost informacija navedenih u prijavi kao i za činjenicu da priložena dokumentacija realno oslikava stvarno stanje. U slučaju krivotvorenja informacija preduzeću se zabranjuje učešće na sličnim tenderima u određenom vremenskom periodu, obaveza povraćaja primljenih finansijskih sredstava i slično.
- g) **Kontrola na terenu** se odnosi na kontrolu pojedinaca preduzeća koja apliciraju za dodjelu sredstava što je uobičajeno kako nakon dobijanja sredstava tako i prije pružanja

⁷⁷ British Council. (2018)., str. 73.

⁷⁸ Erić, D., i dr. (2012). *Finansiranje malih i srednjih preduzeća u Srbiji*. Privredna komora Srbije, str. 149-150.

finansijske podrške, a u cilju utvrđivanja ispunjenja svih kriterijuma koji su konkursom navedeni;

- h) **Redovno izvještavanje finansijera** podrazumijeva da davalac sredstava moraju biti upoznati sa tokom i rezultatima projekta i svakom eventualnom promjenom u fazi implementacije;*
- i) **Zasebno praćenje troškova projekta** je neophodno u cilju lakše kontrole te preduzeće koje je određene aktivnosti finansiralo od strane države mora voditi posebnu računovodstvenu evidenciju koja se odnosi isključivo na realizaciju projekat po čijem osnovu su sredstva dobijena;*
- j) **Arhiviranje dokumentacije** podrazumijeva da preduzeća koja su primila državnu finansijsku pomoć moraju uredno čuvati i arhivirati cjelokupnu relevantnu dokumentaciju;*

Evaluacija podrazumijeva kontinuirani monitoring i izvještavanje o realizaciji Akcionog plana, odnosno pojedinih projekata na godišnjem nivou.

Godišnji izvještaj za čiju izradu je zadužen direktor inkubatora dostavlja se na usvajanje Upravnom odboru. Nakon prihvatanja Izvještaja o realizaciji Akcionog plana isti se proslijeđuje na razmatranje parlamentu Opštine Tivat.

Po potrebi, evaluacija se može podugovoriti na nacionalnom planu i uraditi u kombinaciji spoljne ekspertize i zaposlenih u Opštini Tivat.

LITERATURA

1. Arandarenko, M., & Mirković, M. (2020). *Analiza lokalnih tržišta rada u Crnoj Gori* (Tehnički izvještaj). University of Belgrade & University of Donja Gorica. https://www.researchgate.net/publication/344255740_Analiza_lokalnih_trzista_rada_u_Crnoj_Gori
2. Banić, D. (2021). *Zagreb, destinacija digitalnih nomada* (Završni rad). Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski fakultet. URN:nbn:hr:148:412351.
3. BI Communication. (2024, maj). *Top Business Montenegro*, 2.
4. BO Consulting. (2023). *TBM analiza*.
5. Bošnjak, S. (2011). Poslovni inkubatori kao generatori razvoja poduzetništva. *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, 2(2), 51-56.
6. British Council & Swedish Institute. (2018). *Izvještaj izrađen za British Council i Swedish Institute*.
7. British Council. (2018). *Studija izazova koji ometaju razvoj mikro, malih i srednjih preduzeća na Zapadnom Balkanu*. Beograd. https://www.britishcouncil.rs/sites/default/files/studija_izazova_koji_ometaju_razvoj_mikro_malih_i_srednjih_preduzeca_na_zapadnom_balkanu.pdf
8. British Council. (2018). *Studija izazova koji ometaju razvoj mikro, malih i srednjih*
9. Erić, D., i dr. (2012). *Finansiranje malih i srednjih preduzeća u Srbiji*. Privredna komora Srbije.
10. EUPregovori. (2018, August 20). *Šta podrazumijeva Digitalna agenda za Zapadni Balkan*. <https://eupregovori.bos.rs/progovori-o-pregovorima/arhiva-vesti/291/2018/08/20/sta-podrazumeva-digitalna-agenda-za-zapadni-balkan.html>
11. Euractiv.rs. (2023, June 25). *Digitalna agenda za Zapadni Balkan*. Evropska komisija pokrenula Digitalnu agendu za Zapadni Balkan. <https://eupregovori.bos.rs/progovori>
12. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). (2023). *Transition report 2023-24: Country assessments*. <https://www.ebrd.com/news/publications/transition-report/transition-report-202324.html>.
13. European Bank for Reconstruction and Development. (2023). *Transition report 2023-*
14. European Commission. (2009). *Think small first: A "small business act" for Europe* [Report]. <https://www.ec.europa.eu>
15. European Commission. (n.d.). *European industrial strategy*. European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-industrial-strategy_en
16. European Commission. (n.d.). *Europe's digital decade: Digital targets for 2030*.
17. European Union. (2017-2018). *Annual report on European SMEs: SMEs growing beyond borders*.
18. Evropska banka za obnovu i razvoj. (2021). *Strategija za Crnu Goru 2021-2026*. Odobreno od strane Borda direktora na sjednici 15. septembra 2021.
19. Evropski parlament (2016). *Mala i srednja poduzeća*. [https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/63/mala-i-srednja-poduzecaEvropski parlament](https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hr/sheet/63/mala-i-srednja-poduzecaEvropski%20parlament)

20. Evropsko vijeće. (2024). *Strateški program 2024–2029*.
<https://www.consilium.europa.eu/en/european-council/strategic-agenda-2024-2029/>
21. GEM. (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2023/2024 Global report: 25 years and growing*. <https://www.gemconsortium.org/reports/latest-global-report>
22. Generalni sekretarijat Vlade. (2020). *Metodologija razvijanja politika, izrade i praćenja sprovođenja strateških dokumenata*. Službeni list Crne Gore, br. 54/2018. <https://javnepolitike.me/wp-content/uploads/2020/11/Metodologija-razvijanja-politika-draft3-preview-22SEP20.pdf>. Preuzeto 17. februara 2022.
23. Global Entrepreneurship Research Association. (2023). *Global Entrepreneurship Monitor 2022/2023 Global Report*. London Business School.
24. Helliwell, J. F., Layard, R., & Sachs, J. (2023). *World Happiness Report 2023*. <https://worldhappiness.report/ed/2023/>
25. Injac, I. (2023). *Analiza modaliteta strateškog vođstva u funkciji unapređenja konkurentnosti mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori* (Magistarski rad). Ekonomski fakultet, Podgorica.
26. Institut za preduzetništvo i ekonomski razvoj. (2019). *Mapiranje kulturnih i kreativnih industrija u Crnoj Gori* (str. 9-72). Podgorica.
27. Jovičić, S., & Mikić, H. (n.d.). *Kreativne industrije: Preporuke za razvoj kreativnih industrija u Srbiji*. British Council Serbia and Montenegro.
28. Kisić, V. (2011). Kulturne i kreativne industrije u Evropi. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*.
29. Lojpur, A., Grgurević, N., & Vukićević, B. (2019). *Predstudija izvodljivosti sportsko rekreativnog kampa Bogišići Opština Tivat*. Centar za izvrsnost u menadžmentu, str. 33-50.
30. Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma Crne Gore. (2023, maj). *Nacrt strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2023-2026*.
31. Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma. (2022). *Završni izvještaj o sprovođenju strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori 2018-2022*.
32. Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma. (2023). *Program za unapređenje konkurentnosti privrede Crne Gore za 2023. godinu*.
<https://www.gov.me/clanak/javni-poziv-za-ucescu-u-postupku-dodjele-sredstava-za-program-za-unapredenje-konkurentnosti-privrede-za-2023-godinu>.
33. Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma. (2023). *Strategija razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća Crne Gore 2023-2026*. <https://biznis-api.gov.me/media/files/1683635038-nacrt-strategije-razvoja-mm-sp-u-crnoj-gori-2023-2026.pdf>
34. Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma., (2023). *Izvještaj o održivosti preduzetništva i malih i srednjih preduzeća na Balkanu*.
<https://wapi.gov.me/download-preview/a85fefff-79e3-48fe-87f1-beaee94f16f1?version=1.0>
35. Ministarstvo kulture Crne Gore. (2016). *Program razvoja kulture 2016-2020*. Cetinje.
36. Ministarstvo sporta i mladih. (2023). *Strategija za mlade 2023-2027*. Vlada Crne Gore.
37. Monstat (2024). *Broj i struktura poslovnih subjekata u Crnoj Gori* (24).

38. Monstat (Uprava za statistiku). (2023). *Broj i struktura poslovnih subjekata u Crnoj Gori*. (Saopštenje br. 40/2023).
39. Montenegro Investment Foreign Council (MFIC). (2024). *Bijela knjiga*. Savjet stranih investitora u Crnoj Gori. https://mfic.me/wp-content/uploads/2024/06/bijela-knjiga-mne-_compressed.pdf
40. NECI. (2022). *National Entrepreneurial Context Index (NECI) 2022*. ResearchGate. https://www.researchgate.net/figure/National-Entrepreneurial-Context-Index-NECI-2022_fig1_374069810
41. OECD. (2024). *Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Montenegro*. <https://westernbalkans-competitiveness.oecd.org/>
42. Opština Herceg Novi. (2020). *Strateški plan razvoja Opštine Herceg Novi 2020-2027*. <https://www.hercegnovi.me/downloads/Nacrt04082020.pdf>
43. Opština Tivat. (2017). *Opštinska strategija za mlade 2017-2021*.
44. Opština Tivat. (2021). *Strategija zapošljavanja Opštine Tivat 2021-2024, Nacrt*.
45. Opština Tivat. (2024). *Strateški plan razvoja opštine Tivat za period 2024–2029* (str. 6). https://radiotivat.com/wp-content/uploads/2024/06/Strateski-plan-razvoja-opstine-Tivat-2024-2029_Nacrt-1.pdf
46. Paunović, G. (2017). Uloga malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u razvoju nacionalnih ekonomija. *Ekonomija: teorija i praksa*, 1.
47. Petković, S. (2017). *Od ideje do preduzetničkog poduhvata*. Ekonomski fakultet, Banja Luka.
48. Petković, S. (2020). *Preduzetništvo i inovacije u digitalnoj eri*. Ekonomski fakultet, Banja Luka.
49. Poreska uprava. (n.d.). <https://www.gov.me/poreskauprava>
50. Privredna komora Crne Gore. (2023). *Analiza poslovanja crnogorske privrede u 2023. godini*. Privredna komora Crne Gore.
51. Sajc, K. (2021, 31. avgust). Kako MSP u Srbiji mogu da se razvijaju u pravcu veće otpornosti na šokove u budućnosti?
52. Sekretarijat za privredu Opštine Tivat. (n.d.). <https://opstinativat.me/sekretarijat-za-privredu/>
53. Skupština Crne Gore. (2021). *Zakon o računovodstvu* ("Službeni list Crne Gore", br. 145/21).
54. SolAbility. (2023, novembar). *The Global Sustainable Competitiveness Index*.
55. Tehnopolis, Centar za inovacije i preduzetništvo. (2023). *Analiza ekosistema startup preduzetništva u Crnoj Gori*.
56. Todorović, M. (2019). Uloga malih i srednjih preduzeća u strategiji konkurentnosti. *Privreda*, 2(1), 47-62.
57. UNDP. (2020). *Uloga preduzetništva u održivom razvoju: Izvještaj o stanju u Crnoj Gori*.
58. UNDP. (2021). *Preduzetništvo kao pokretač razvoja: Izvještaj o preduzetničkoj aktivnosti u Crnoj Gori*. <https://www.me.undp.org/content/montenegro/en/home.html>
59. UNDP. (2022). *Analiza podrške razvoja mikro, malih isrednjih preduzeća u Crnoj Gori kroz prizmu saradnje između lokalnih i nacionalnih partnera*.

60. UNIDO. (2023). *Razvoj konkurentnosti malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori*.
61. United Nations Department of Economic and Social Affairs. (2023). *Global Sustainable Development Report 2023: Times of Crisis, Times of Change*. United Nations.
62. UNOPS. (2022). *Analiza podrške razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori kroz prizmu saradnje između lokalnih i nacionalnih partnera*. Podgorica, april 2022. Izrađeno u okviru projekta „Norveška za vas – Crna Gora“. <https://norveskazavas.me/uploads/files/133-628-nfy-mne-analiza-podrske-razvoja-mikro-malih-i-srednjih-preduzeca-v2.pdf>
63. Vlada Crne Gore. (2016). *Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma*.
64. Vlada Crne Gore. (2016). Nacionalna strategija održivog razvoja do 2030.godine. <https://www.gov.me/dokumenta/67dc487e-097d-41d2-8fd5-7827a19a1f5a>
65. Vlada Crne Gore. (2017). *Analiza Crna Gora kroz međunarodne ekonomske indikatore*.
66. Vlada Crne Gore. (2017, 2019). *Ministarstvo ekonomije*.
67. Vlada Crne Gore. (2018). *Ministarstvo nauke*.
68. Vlada Crne Gore. (2019). *Ministarstvo prosvjete, nauke i inovacija*. <https://www.gov.me/mps>
69. Vlada Crne Gore. (2020). *Akcioni plan za razvoj preduzetništva u Crnoj Gori do 2025. godine*. <https://www.gov.me>
70. Vlada Crne Gore. (2021). *Ministarstvo ekonomskog razvoja*. <https://www.gov.me/mek>
71. Vlada Crne Gore. (2021). *Ministarstvo javne uprave*. <https://www.gov.me/mju>.
72. Vlada Crne Gore. (2021). *Nacrt strategije za konkurentnost i razvoj preduzetništva 2021-2027*. <https://www.gov.me>
73. Vlada Crne Gore. (2022). *Ministarstvo ekonomskog razvoja i turizma*.
74. Vlada Crne Gore. (2022). *Ministarstvo javne uprave, digitalnog društva i medija*.
75. Vlada Crne Gore. (2022). *Ministarstvo održivog razvoja i turizma*.
76. Vlada Crne Gore. (2022). *Strategija razvoja turizma Crne Gore 2022-2025. godine s Akcionim planom. Ministarstvo ekonomskog razvoja*. <https://www.gov.me/dokumenta/db71ea87-f50f-4aca-98ae-91d8af502816>
77. Vlada Crne Gore. (2023). *Ministarstvo prosvjete Crne Gore i uprava za mlade i sport*. <https://www.gov.me/ms>.
78. Vlada Crne Gore. (2023). *Prijedlog strategije razvoja mikro, malih i srednjih preduzeća u Crnoj Gori za period 2023–2026. godine s prijedlogom akcionog plana za sprovođenje strategije*
79. Vlada Crne Gore. (2024). *Program ekonomskih reformi*. <https://www.gov.me/dokumenta/e19b682f-19f3-4788-99f5-ca5ad1df3e4a>, str. 4.
80. World Bank. (2021). *Poverty & Equity, and Macroeconomics, Trade & Investment Global Practices. Emissions data sourced from CAJT and OECD*.
81. World Bank. (2023). *Montenegro SME Competitiveness Report 2023*. Washington D.C.
82. World Bank. (2024). *Western Balkans regular economic report; No. 26 - Fall 2024*. <https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/9dc66654-1e66-4c79-8cb5-5750b7300550>